

АРХЕОЛОГИЯ

КНИГА

1-2

1981

На корицата

Вътрешен златен кръст-реликвиар от Плиска, задна половина с изображение на Богородица и църковните отци-литургисти. Втората половина на IX—X в. Национален археологически музей, София

Снимка Р. Станева

Sur la couverture

Croix-reliquaire intérieure en or de Pliska, la moitié de revers à représentation de la Vierge et des pères-liturgistes. Seconde moitié du IXe—Xe s. Musée archéologique national, Sofia

Photo R. Staneva

© Археологически институт и музей при БАН
1981
с/о Jusautor, Sofia

АРХЕОЛОГИЯ

ISSN 0324-1203

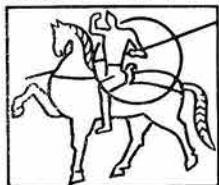
Год. XXIII

1—2

ОРГАН НА АРХЕОЛОГИЧЕСКИЯ ИНСТИТУТ И МУЗЕЙ
ПРИ БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

1981

1300 ГОДИНИ

БЪЛГАРИЯ

Обръщение към българския народ по случай 1300-годишнината от основаването на българската държава

Гражданки и граждани на Народна република България,
Другарки и другари,
Девойки и младежи,
Чавдарчета и пионери,
Сънародници от чужбина,
Братя и сестри,

Пред прага сме на голям всенароден празник — 1300-годишнината на българската държава — една от най-старите държави в Европа, възникнала върху наследството на античната цивилизация по нашите земи, преминала дълъг път на развитие и стигнала до най-високите върхове на съвременния прогрес — победата на социалистическия обществен строй в Народна република България.

През 1981 година ще чествуваме, подчертава другарят Тодор Живков, „това, което действително е прогресивно в развитието на България, което е давало сили на народа да устои тук, в центъра на това кръстовище, наречено Балкански полуостров, да води борба, да стигне до победата на социалистическата революция и да се издигне на най-високите върхове, да се равнява с най-напредналите народи в света“.

Ние, гражданите на социалистическа България, с чувство на дълбоко удовлетворение, на висока патриотична гордост и непресъхващ интернационализъм хвърляме взор към изминалите тринадесет века, към дълбините и пътищата на нашето прогресивно развитие и нашата национална съдба.

Средоточие на минало, настояще и бъдеще, 1300-годишнината ни призовава към марксистко-ленинско осмисляне на създадените от нашия свободолюбив и героичен народ материални и духовни ценности, на приноса му в съкровищницата на общочовешката култура, в

социалния прогрес; призовава ни да доразвием и обогатим по-нататък всичко положително, сътворено през вековете; призовава ни да мобилизираме всички сили на народа за успешно решаване на актуалните политически, социално-икономически и културни проблеми на нашето стремително развитие.

Държавата, назована през 681 година България, е разположена в един от най-невралгичните райони на планетата. Тук се кръстосват важни пътища, свързващи Запада с Изтока, Севера с Юга. Оттук преминават много племена и завоеватели. Тук е земетръсно място на военни походи и едновременно център на духовни изблици с незаличими следи в летописа на балканската, европейската и световната цивилизация. Отсядайки на Балканите, славянските племена се смесват със заварените траки, които постепенно се славянизират. Идването на прабългарите, водени от Аспарух, увенчава този процес с траен исторически резултат. Чрез обединението на славяните и прабългарите се ражда новата държава, поставя се началото на продължителен обществен и културен развой, в хода на който се формира българската народност, а по-късно — и българската нация.

Хиляда и триста години минало незабравимо! Тридесет и шест от тях са години на най-великата революция в многовековната история на нашия народ, чиято рождена дата — 9 септември 1944 година — стои редом с 681 година не само върху герба на българската държава, но е и в паметта и сърцето на всеки български патриот. През тези 36 години ние завоювахме най-високия връх в нашето развитие, постигнахме повече, отколкото за векове преди. От този връх днес оглеждаме миналото, извървения за тринадесет века път, настоящето и бъдещето на нашия героичен и трудолюбив народ.

Днешна социалистическа България е олицетворение на всичко ценно и непреходно, сътворено в нашата многовековна и славна история, епохално завоевание на работническата класа и всички трудещи се, на Българската комунистическа партия.

От този връх ние, съвременниците:

— отдаваме дан на почит и признателност към нашите предтечи, дан на почит и признателност към нашия свободолюбив, героичен, трудолюбив и талантлив народ, съградил миналата и днешната слава на България;

— отдаваме дан на почит и признателност към неуморните усилия на прогресивните сили в българското общество, които движеха нашето историческо развитие напред и предаваха от поколение на поколение щафетата на родолюбието, на борбата и саможертвата;

— отдаваме дан на почит и уважение към онези велики прогресивни личности, верни синове на народа, които с мисъл и дело, с воля и беззаветна преданост изпълняваха свещената си мисия на патриоти и творци, на вдъхновители на народа и строители на родината;

— отдаваме дан на почит и уважение към всички именни и безименни, водачи и редници, които в героични революционни борби извоюваха днешния ден на социалистическа България.

Слава, вечна слава и признателност на поколенията, сътворили материалната и духовна мощ на родината, напоили с кръвта си благословената българска земя и проправили пътя, по който ние, техните следовници и потомци, вървим към заветната цел — комунизма!

Посрещаме хиляда и тристагодишния юбилей на българската държава в решаващ период на нашето обществено развитие, в епоха на дълбоки революционни преобразования, засягащи живота на всички народи.

Победата на Деветосептемврийската социалистическа революция, извоювана от въстания народ под ръководството на Българската комунистическа партия при решаващата помощ на легендарната Съветска армия, ознаменува най-великия коренен поврат в нашата тринадесетвековна история. Повторение на Великата октомврийска социалистическа революция в основното, в главното, тя завърши ерата на класовите експлоататорски общества в нашата страна и откри нова ера — ерата на социализма. Социалистическата революция у нас разкрепи могъщите народни сили, даде неудържим тласък на всестрания възход на родината, постави началото на реализацията на целите и задачите на многовековни въждания и борби.

За три десетилетия и половина България неузнаваемо се преобрази, превърна се в модерна индустриално-аграрна държава с висока материална и духовна култура.

В непрекъснат подем е цялото народно стопанство. С ускорени темпове се изгражда и продължава да се разширява огромна за нашите мащаби материално-техническа база.

Бурно се развива промишлеността — основният, водещият отрасъл. Забележителни са успехите на нашето крупно, механизирано социалистическо селско стопанство. С високи и устойчиви темпове нараства обществената производителност на труда, увеличава се националният доход, непрекъснато се повишава жизненото равнище на народа.

Наследница на богати хилядолетни традиции, социалистическата култура има изключителни постижения. Бързо се развива науката, която все повече се превръща в могъща производителна сила. В подем и дълбоко преустройство е образованието. Израсна многоброен отряд от нова, социалистическа интелигенция.

Изпълнението на всенародната програма за естетическо възпитание, широката и системна работа за пробуждане на творческото начало във всеки човек, на потребността да живее и по законите на красотата са активен фактор за изграждане на духовната култура на развитото социалистическо общество.

Марксизмът-ленинизмът се утвърди като господстваща идеология, стана велика съзидателна сила в нашия всестраничен напредък. Целият български народ свързва неразривно съдбата си с идеите и делото на социализма. Все повече се утвърждава социалистическият начин на живот, разгръща се богата и разнообразна дейност за формиране на многостранно и хармонично развито социалистическа личност. А социалистическа България е в авангарда на световния прогрес. Тя участва в решаването на глобалните проблеми, стоящи пред човечеството, в овладяването на Космоса.

Готвейки се да чествуваме 13-вековния юбилей на България, ние сме горди, че родината дава съществен принос за развитие и утвърждаване на добросъседски отношения и сътрудничество на Балканите, за укрепване на мира в Европа и в света, за нови победи на прогресивните и миролюбиви сили.

Никога България не се е радвала на толкова много приятели по всички краища на планетата. Никога положението ѝ на Балканите, в Европа и света не е било така стабилно, авторитетно. Нейната принципна, миролюбива и конструктивна политика е важен фактор за мир и сигурност в нашия географски район.

Жизнена основа на социалистическия възход, на утрешния комунистически ден на нашата родина е святата и нерушима българо-съветска дружба — дружба от векове за векове. Тя е първостепенен фактор за успехите на социалистическата ни родина, за защитата на нейната независимост, за благоденствието на народа. Проникнала дълбоко в душевността на всеки български патриот, издигната на нов, по-висок етап, българо-съветската дружба е необходима за нашия народ като слънцето и въздуха за всяко живо същество.

Нашите завоевания ние дължим и на братското сътрудничество и взаимопомощта с другите социалистически страни, на солидарността и поддръжката на международното комунистическо и работническо движение, на всички прогресивни сили в света.

И занаяпред Народна република България ще бъде непоклатимо звено в семейството на социалистическата общност, ще развива и укрепва братската дружба и сътрудничеството със социалистическите страни и преди всичко с великия Съветски съюз, ще провежда принципна, градивна и последователна миролюбива външна политика, която отговаря не само на възжеланията на нашия народ, но и на интересите на всички народи.

Постиженията на Народна република България са резултат от жизнено-утвърждаващия труд на народа ни, от дълбоката му и непоколебима вяра в идеите на социализма и комунизма. Всички наши успехи са изковани под ръководството на Българската комунистическа партия — наследник и продължител на вековни демократични, прогресивни и революционни традиции, които върху основата на марксизма-ленинизма тя издигна на нова историческа висота.

Неизмеримо е значението на Априлския пленум на ЦК на БКП от 1956 година за настоящето и бъдещето на България. Като възстанови ленинските принципи и норми на работа и ръководство в цялостната дейност на партията и държавата, пленумът разкри широки простори за съзидателната енергия на трудещите се. Последователното осъществяване на ленинската априлска линия преобрази всички кътчета на родината, неотклонно възвисява страната към зрелия социализъм, към подстъпите на комунизма.

Разработването и практическото осъществяване на априлската линия, стабилното и ускорено развитие на нашата родина през последните десетилетия, новият етап в разцвета на българо-съветската дружба, високият международен престиж на НР България са нераз-

ривно свързани с огромната творческа дейност на верния син на партията и народа, изтъкнатия марксист-ленинец, видния деец на международното комунистическо и работническо движение, достойния приемник и продължител на делото на Димитър Благоев и Георги Димитров — другаря Тодор Живков. Под негово ръководство Централният комитет на Българската комунистическа партия новаторски прилага общите закономерности на социалистическото строителство, умело и със замах решава проблемите, които общественото развитие поставя. Ленинската същност и творчество на БКП се изявиха особено ярко в програмата на партията и в новата конституция на Народна република България.

В хилядолетното си развитие българският народ постепенно разгръща мощта си, формира онези духовни черти и добродетели, които го характеризират като историческа общност със свой облик. Възникването на българската държава преди тринадесет века е закономерен процес на общественото развитие.

Ние законно се гордеем, че България е родина на славянската писменост и култура, че сме потомци и приемници на братята Кирил и Методий и на техните ученици. Създадена върху основата на говоримия език и разпространена от книжовниците на българската държава, тази писменост бързо става общославянско достояние. Чрез тази писменост разцъфтява новата славянска култура — култура демократична и хуманистична, култура социалистическа.

В многовековната история на нашия народ нито за миг не се прекъсва главната нишка, която свързва миналото, настоящето и бъдещето, никога не спира процесът на духовен напредък, на обогатяване на народната душевност, на натрупване на енергия за градивен труд. Българският творчески гений се възплъщава в многобройни градове и крепости, в дворци и храмове, в манастири и паметници, в изящни произведения на изкуствата и занаятите, които разнасяха и разнасят славата на родината ни в близки и далечни страни.

В средновековна България се организират първите славянобългарски книжовни школи — едни от най-големите и оживени средища на културния и духовния живот не само в нейните предели, но и в Югоизточна Европа.

Дълбоки и яки корени има съзидателното и революционното начало в историята на нашия народ.

Той рано съзрява за активен политически живот. Българската държава е арена на непрестанни класови сблъсъци, които са богат извор на революционни традиции. В недрата на народа се раждат редица напредничави идеи и обществени движения. В България възниква богомилството като стремеж на народа към по-добър живот, към отхвърляне на гнета от феодалното общество. То е израз на хуманност и на остър социален протест на потиснатите, тяхна самобитна демократична за времето идеология. Като ново светоусещане и движение богомилството намира широко разпространение в редица европейски страни. Въстанието на Ивайло е дръзка изява на народната съпротива срещу социалното потисничество, срещу експлоатацията на феодалите, срещу татарските нашественици. И днес се възхищаваме от философските прозрения на много български мислители и просветители, чнето мъдро слово откриваме и в редки ръкописи, и в старопечатни книги, задоволявали духовните потребности не само на нашия, но и на други народи.

Петвековното османско иго е най-мрачният период през многовековната история на българския народ. Въпреки неவிжданo тежките изпитания, на които е подложен, той не скланя глава пред поробителите, успява да съхрани своя народностен характер, своя език, вяра, нрави и обичаи, своя чудесен фолклор, запазва и дори развива и обогатява материалната и духовната си култура.

В епохата на Възраждането се формира и утвърждава българската нация, разгръща се на широк фронт борбата за националната независимост, във възход са изкуството, културата, образованието. В този чутовен подем на всенародното самосъзнание България роди и открии великаните на нашата национално-демократична революция Васил Левски и Христо Ботев, които се нареждат сред най-бележитите световни идеолози и борци за свобода и човешки правдини, за социален прогрес.

От хребета на днешното социалистическо време най-добре се виждат безпримерните подвизи и саможертви, от които е изтъкана тринадесетвековната история на България — непрекъснат низ от борби и въстания на народните маси срещу експлоататори и нашественици.

ници. Селските антифеодални движения, хайдутството и националноосвободителните въстания се редуват едно след друго.

Ние скланяме глави и благоговеем пред епичния подвиг на борците за национално освобождение, на героите от Априлското въстание през 1876 година — жертвения връх на българското националноосвободително движение!

Свободата, жадувана и мечтана, дойде! Дойде с руските чудо-богатири, скрепи още веднъж нашето братство на Шипка и край Плевен, българската държава възкръсна за нов живот. Освободителната руско-турска война обективно изигра ролята на буржоазнодемократична революция.

Само тринадесет години след Освобождението Димитър Благоев — патриархът на социализма в България, най-видният марксист на Балканите в края на XIX и началото на XX век — и неговите съратници положиха на Бузлуджа основите на революционната марксистка партия в нашата страна. Наследила недовършеното дело, заветите и идеалите на възрожденците, партията свърза българския пролетариат с научния социализъм, поведе работниците и другите трудещи се по стръмния, но велик път на класово-революционните битки за политическо и социално освобождение. Партията дава достоен за възхищение пример на героизъм и саможертва, на пламенно родолюбие и всеотдайна служба на народа, на безпределна вярност към принципите на пролетарския интернационализъм — още една от нашите революционни традиции, с които се гордеем.

Победата на Великата октомврийска социалистическа революция, открила ерата на прехода на човечеството от капитализма към социализма, оказва огромно влияние върху борбите на партията и народа за събаряне на капиталистическия строй. Партията възглавява борбата на работниците и трудовите селяни против фашизма, организира и ръководи героичното народно въоръжено въстание през септември 1923 година и победоносната Деветосептемврийска социалистическа революция.

В дълголетните битки под червеното знаме на комунизма партията възпита дейци и ръководители, които оставят незаличима следа в историята на страната, на международното революционно и работническо движение.

Сред тях се извисява величавата фигура на вождя и учителя на партията и народа — Георги Димитров. В историята на световното революционно движение ще блести с неугасима светлина неговият епохален подвиг на Лайпцигския процес, където той нанесе първия съкрушителен морално-политически удар на фашизма, защити и прослави българския народ и неговата героична работническа класа. Георги Димитров заслужено влезе в съзвездието на най-великите пролетарски революционери. С неговото име е свързана новата тактика и стратегия на световното комунистическо движение в един преломен момент от развитието на революционния процес, на цялото човечество. Неговото име е неделимо от десетилетните борби на партията, от Септемврийското антифашистко въстание — 1923 г., от изграждането на спасителния Отечествен фронт, от победата на Деветосептемврийската социалистическа революция, от създаването на народнодемократичната държава и началото на социалистическото строителство у нас.

В нашата нова история ще остане завинаги вписана със златни букви въоръжената борба на народа против фашизма и капитализма през суровите години на Втората световна война. Десетки хиляди негови верни дъщери и синове — партизани и ятаци, политзатворници и концлагеристи, без да щадят живота си, се хвърлиха на смъртен бой с врага за свобода и социализъм. Историческо завоевание на партията е, че тя сплоти около програмата на Отечествения фронт прогресивните антифашистки сили в страната, подготви и ръководи победоносното въоръжено въстание на 9 септември 1944 година. В огъня на антифашистката борба се изгражда и закалява братският съюз на БКП и БЗНС, който и днес е градивен фактор в социалистическото ни развитие.

Творци на нашата история са народните маси. Из техните недра през вековете израстват силни и ярки личности — наша минала, сегашна и бъдеща слава, които в различните периоди действуват като изразители на прогресивни обществени тежнения, тенденции и движения, отстояват независимостта, свободата и напредъка на народа и държавата.

В пантеона на безсмъртните завинаги ще останат имената и делата на прославени древни държавници като Аспарух, Крум, Омуртаг, Борис Първи, Симеон, Самуил, Асен и Петър, Калоян, Иван Асен Втори; на книжовници, просветители и народни будители

като Кирил и Методий, Климент Охридски, Константин Преславски, Черноризец Храбър, поп Богомил, Патриарх Евтимий, Григорий Цамблак, Паисий Хилендарски, Софроний Врачански, доктор Петър Берон, братя Миладинови, Петко Р. Славейков; на идеолози и дейци от нашата национално-революционна борба като Георги Раковски, Любен Каравелов, Васил Левски, Христо Ботев, Георги Бенковски, баба Тонка, Райна Княгиня, Гоце Делчев, Яне Сандански, Даме Груев; на революционни марксисти и ръководители на Българската комунистическа партия като Димитър Благоев, Георги Кирков, Георги Димитров и Васил Коларов; на водача на БЗНС Александър Стамболийски; на поети и писатели като Христо Ботев, Любен Каравелов, Иван Вазов, Захари Стоянов, Пейо Яворов, Елин Пелин, Йордан Йовков, Гео Милев, Сергей Румянцев, Христо Смирненски, Никола Вапцаров. Хиляди са имената на нашите безсмъртни предходници — строители и апостоли на българската държавност, книжовност и просвета, на българското изкуство и култура, на българското революционно движение!

От върха на тринадесетте века ние по достойнство оценяваме огромната роля на българското семейство в живота на народа. Българското семейство съхранява през най-суровите изпитания на столетията своето единение и жизненост, своите необикновено високи нравствени добродетели, укрепва устоите на българската душевност, народност и национално съзнание. Ние се прекланяме пред българската майка-героиня, която достойно изпълни своя народностен и национален дълг, възхищаваме се от нейната твърдост и нежна любов. Тя раждаше, отглеждаше и възпитаваше поколение след поколение, вдъхваше обич към дом, род и родина, създаваше изкуство и добродетели, които ние свято пазим.

Сега, когато под грижите на партията и държавата се гради и утвърждава новото социалистическо семейство, ние отдаваме дан на уважение и признателност на българската жена — стожер на семейството, майка и възпитателка на най-ценния национален капитал — децата. Самоотвержено и всеотдайно тя и днес крачи в първите редици на вдъхновените строители на съвременна България.

През изминалите векове нашият народ претвори по неповторим начин своя живот в художествената литература, архитектурата и музиката, в живописа и резбата. Народният гений създаде дълбоко демократична по своя характер култура, която стана здрава основа на социалистическата ни култура.

Оформил се и съзрял на едно кръстовище, където са оставили трайни следи много други култури, българският народ всякога проявява възприемчивост към новото и прогресивното, проявява способност да усвоява и творчески да развива културното наследство, съхранявайки своята самобитност. Векове наред насилствено лишаван от своя държавност, народът ни разгръща щедрите си заложиби чрез знайни и незнайни творци на непреходни ценности, на богати етнографски и фолклорни традиции, предавани от поколение на поколение.

През столетията народността и културното единство на всички българи, единството на език и нрави, на празници и обреди, на писменост, на обща съдба играе огромна роля в живота на народа.

Ние се възхищаваме от неотразимата сила на омайната българска реч, обичаме нашия роден език — език свещен на нашите деди. Език, който има щастливата участ да бъде гравивен за славянската писменост; език, който дава своя незаменим принос в сплотяването и въздигането на българската нация през епохата на Възраждането; език, на който се възвести създаването на първата марксистка партия на Балканите; език на днешна, социалистическа България; език на утрешна, комунистическа България.

Под мъдрото ръководство на Българската комунистическа партия днес народът ни изгражда развито социалистическо общество. В нашата обновена страна бързо се развиват производителните сили, усъвършенствуват се обществените отношения, социалистическият начин на живот — в името на човека, в името и за благоденствието на трудовите хора.

Българският народ гледа с вяра в своето бъдеще, устремен към мечтаното комунистическо общество. Пред нас са просторите на комунистическото бъдеще на нашата родина, на още по-плодоносен материален и духовен възход, на работа, на борба за усъвършенстване на обществото и човека.

Скъпи съотечественици,

Всенародното чествуване на 1300-годишнината на българската държава ще се състои в годината на Дванадесетия конгрес на Българската комунистическа партия и на нейната

90-годишнина, съпада с началото на осмата петилетка. Това придава още по-голямо значение и още по-дълбок смисъл на юбилея, зове и задължава всеки от нас към вдъхновени и плодотворни дела.

Да се извърши повсеместен поврат към висока ефективност и високо качество, към висока социалистическа организация навсякъде и във всичко, да се провежда линия на повсеместна интензификация и интелектуализация на материалното производство и другите сфери на народното стопанство, да се внедряват ускорено постиженията на научно-техническия прогрес — това е сега главната задача във всички отрасли и дейности, това е сега неотменната повеля на нашето време!

Достоиното посрещане на юбилея изисква пълна мобилизация на силите на целия народ, на всички трудови колективи, на всеки български гражданин!

Скъпи братя и сестри,

Централният комитет на Българската комунистическа партия, Държавният съвет и Министерският съвет на Народна република България, Управителният съвет на Българския земеделски народен съюз, Националният съвет на Отечествения фронт, Централният съвет на Българските професионални съюзи, Централният комитет на Димитровския комунистически младежки съюз и Централният комитет на борците против фашизма и капитализма се обръщат към Вас — към работническата класа, селскостопанските труженици, народната интелигенция, жените, младежите и децата, войните от Българската народна армия, органите на МВР, Транспортните и Строителните войски, към всички и към всеки — и ви призовават да дадете своя принос за достойно посрещане на славния юбилей, за неговото ознаменуване с нови трудови подвизи, в осъществяване предначертанията на програмата на партията за изграждане на развито социалистическо общество, за икономическо и духовно процъфтяване на нашата древна и обновена родина!

Нека в чест на тринадесетвековния юбилей на България разгърнем всенародно социалистическо съревнование и да превърнем 1981 година в година на политически и трудов подем, на нови дела и завоевания в изпълнение на отговорните задачи, които ще начертае XII конгрес на партията!

На ударен, високопроизводителен труд в чест на юбилея, за изпълнение и преизпълнение на плана за социално-икономическото развитие на страната през 1981 г. — първата година на осмата петилетка, за по-нататъшно повишаване на материалното и културното благосъстояние на българския народ!

Ние призоваваме всяка гражданка и всеки гражданин в нашата страна да съдействуват за създаване на образцова социалистическа организация и дисциплина на труда, за широко внедряване на постиженията на науката и техническия прогрес в производството, да съдействуват за все по-резултатното прилагане на икономическия подход и новия икономически механизъм, да увеличават личния си влог в осъществяване на стратегическия девиз на партията за висока ефективност и високо качество във всички сфери на обществен живот!

Ние призоваваме всички политически и масови организации, научните, културните, образователните и идеологическите институти и ведомства, творческите съюзи да разгърнат в страната и в чужбина широка научноизследователска, културна, просветна и политиковъзпитателна работа за изучаване и пропагандиране на героичното минало и демократическите традиции на нашия народ, на неговите културни постижения, на всестранный му успехи в строителството на социализма!

Ние сме уверени, че чествуването на 1300-годишнината на българската държава още по-здраво ще сплоти всички граждани на републиката около идеалите, целите и политиката на Българската комунистическа партия!

Скъпи сънародници!

Чествуването на 13-вековния юбилей на България предизвиква у всички нас прилив на пламенен патриотизъм и национална гордост. То ще бъде израз и на интернационалните ни чувства и традиции, на нашата непреклонна преданост към пролетарския, към социалистическия интернационализъм.

Ние призоваваме всички общественно-политически организации още по-упорито и ефикасно да работят за укрепване у гражданите на Народна република България на съзнанието за национална чест и достойнство, на гордостта, че са се родили, живеят и творят в

социалистическа България. Да бъдем непримирими към всяка проява на буржоазен национализъм, национален нигилизъм и чуждопоклонство, да възпитаваме пламенни чувства на пролетарска, социалистическа солидарност!

Работнички и работници, инженери и техници, дейци от промишлеността, транспорта и строителството! Българската работническа класа се зароди, възмъжа и кали в сурови класови схватки, в кървавата борба с капитализма и фашизма, под ръководството на Българската комунистическа партия изкова деветосептемврийската победа, отдава цялата своя езидателна енергия, труд и воля за съзидането на нашето социалистическо отечество. Внедрявайки ускорено постиженията на научно-техническия прогрес и висша социалистическа организираност на производството, бъдете новатори и рационализатори, повишавайте обществената производителност на труда, осигурявайте висока ефективност и високо качество на продукцията, равнявайте се по челниците, предавайте опита си на по-младите!

Селскостопански труженици! Нашата хубава майка-земя, земя-хранилница очаква вашия труд, вашите грижи, вашата обич, завещана ни от деди и прадеди. Работете усърдно, за да ражда земята ни още по-щедро, за да произвеждаме повече, по-качествени и по-евтини хранителни продукти и суровини, за да се задоволяват все по-добре потребностите на народа!

Скъпи комсомолци, младежи и девойки, пионери и чавдарчета, мили деца! На вас принадлежи бъдещето на България, вие ще осъществите идеалите, за които са копнели най-светлите умове на народа. Задълбочено изучавайте и опознавайте славното минало и настоящето на нашето отечество, пазете и умножавайте всичко ценно, което сме получили в наследство от нашата тринадесетвековна история! Обогаत्याйте своите знания и социален опит, разгръщайте своите сили и способности, подготвяйте се като многостранно развити млади личности, способни за цялостна и пълноценна реализация! Под крилатия партиен девиз „Учение и труд, жизнерадост и дръзновение“ разгръщайте своята младежка инициатива и творчество за разцвета на социалистическа България, за изпълнение на нашата осма петилетка! Нека благородният призив на асамблеята „Знаме на мира“ — „Единство, творчество, красота“ — насочва вашите мисли и дела към прекрасния свят на истинския хуманизъм! Бъдете верни на партията и делото на социализма!

Скъпи български жени! Вдъхвайте на своите рождби беззаветна обич и преданост към народа и социалистическата ни родина, готовност да отдават всичко за тяхното щастие! Както досега, бъдете пример в труда за социалистическото изграждане на Народна република България, за мирно сътрудничество между народите!

Дейци на науката, изкуството и културата! Вие сте наследници и продължители на многовековни традиции, призвани сте да обогатявате духовно съвременната действителност и съвременния човек, съкровищницата на българската и световната култура. Развивайте безценното културно наследство на нашия народ! Създавайте нови талантиви творби за героичното минало на нашата родина, за градивното социалистическо настояще и светлото комунистическо бъдеще! Бъдете и занапред верни помощници на партията в многостранното изграждане на личността, за утвърждаване на социалистическия начин на живот!

Учители и преподаватели, дейци на просветата! Народът и партията високо ценят вашия благороден и неуморен труд. Пълното осъществяване на новата генерална цел на образованието — многостранното развитие на младата личност и нейната пълна реализация в живота — е преди всичко във вашите ръце. Вам обществото е поверило обучението и възпитанието на подрастващото поколение. Не жалете сили в преустройството на образователното дело, за да предадем съдбините на родината на достойно поколение — поколение знаещо, можещо, поколение, окрилено от комунистическия идеал.

Воини от въоръжените сили на НР България! Бъдете достойни наследници и продължители на бойните и революционни традиции на нашите деди, на героичната работническа класа, на славната Българска комунистическа партия. Непрекъснато повишавайте своето бойно майсторство и бдителност, бъдете верен и непокланат страж на социалистическата ни родина, на делото на мира и социализма в света!

Синове и дъщери на родината, пръснати по всички континенти, в чиито сърца пулсира родолюбива българска кръв! Помнете и обичайте своята татковина! Гордейте се със своя произход, с героичната история на своя народ, с българското си име! Обичайте възродена социалистическа България, подкрепяйте нейния всестранен възход!

Ние призоваваме всички български граждани да дават още по-енергично своя личен принос в миролюбивата и интернационалистическа външна политика на партията и правителството за по-нататъшно провеждане на курса за всестранно сътрудничество и сближаване между Народна република България и Съюза на съветските социалистически републики, за увеличаване мощта и сплотеността на световната социалистическа общност — решаваща сила на нашата съвременност!

Нека крепне солидарността ни с народите, борещи се за национална независимост и социален напредък, солидарността ни с прогресивните и демократичните сили в целия свят!

Нека цялостната дейност, посветена на 1300-годишнината от създаването на българската държава, да съдействува за задълбочаване процеса на разведряване в международните отношения, за неотклонно прилагане на приетите в Хелзинки принципи, за превръщането на Балканите в район на добросъседство, разбирателство и взаимно изгодно сътрудничество!

Скъпи съотечественици,

Нито едно столетие българският народ не е посрещал с толкова ясно бъдеще. Приближавайки се към прага на XXI век, той е изпълнен с неизмерима вяра, че бъдните години на социалистическа България ще бъдат години на още по-голям подем в икономиката, в културата, в целия духовен живот на нашето общество, че всички ние, българските граждани, ще мобилизираме сили, знания и воля за нови дела, за нов възход към крайната цел — комунизма.

Да пребъде във вековете нашата древна и вечно млада, нашата мила родина, нашата прекрасна Народна република България!

Слава на българския народ — народ герой, народ творец!

Да живее дружбата между народите!

Да живее мирът!

Да живее комунизмът!

ЦЕНТРАЛЕН КОМИТЕТ НА БЪЛГАРСКАТА КОМУНИСТИЧЕСКА ПАРТИЯ

ДЪРЖАВЕН СЪВЕТ НА НАРОДНА РЕПУБЛИКА БЪЛГАРИЯ

МИНИСТЕРСКИ СЪВЕТ НА НАРОДНА РЕПУБЛИКА БЪЛГАРИЯ

УПРАВИТЕЛЕН СЪВЕТ НА БЪЛГАРСКИЯ ЗЕМЕДЕЛСКИ НАРОДЕН СЪЮЗ

НАЦИОНАЛЕН СЪВЕТ НА ОТЕЧЕСТВЕНИЯ ФРОНТ

ЦЕНТРАЛЕН СЪВЕТ НА БЪЛГАРСКИТЕ ПРОФЕСИОНАЛНИ СЪЮЗИ

ЦЕНТРАЛЕН КОМИТЕТ НА ДИМИТРОВСКИЯ КОМУНИСТИЧЕСКИ МЛАДЕЖКИ СЪЮЗ

ЦЕНТРАЛЕН КОМИТЕТ НА БОРЦИТЕ ПРОТИВ ФАШИЗМА И КАПИТАЛИЗМА

София, 26 декември 1980 г.

За производството на глинени лампи в Долна Мизия и Тракия (I—IV в.)

(по данни от Националния археологически
музей, София)

ГЕОРГИ КУЗМАНОВ

Проучването на лампите от Долна Мизия и Тракия (дн. България) е все още в своя начален стадий. Основна причина за това е липсата на сводни издания по въпроса, базирани върху цялостната обработка на отделните музейни сбирки в страната. Понастоящем в научната ни литература са отразени частично лампите, произхождащи от Сердика,¹ и тези от Окръжния исторически музей, Толбухин.² Предстоящо е обнародването на сбирката от лампи на Градския исторически музей в Каварна.³ Определен принос към решаването на проблема за разпространението на този вид паметници в днешните български земи през епохата на римското владичество представляват няколко частни изследвания върху подпечатани лампи от I—IV в. у нас, извършени от М. Чичикова,⁴ но те засягат само ограничен типологически кръг — лампи с волутни фитилници, „Firmalampen“, „гръцки лампи от римската епоха“ и др. Твърде недостатъчни са все още обнародваните данни за местни производствени центрове от тази епоха. Една, открита преди няколко десетилетия пещ за изпичане на лампи край с. Гърци (дн. Градец), Видински окръг,⁵ свидетелства за съществуването на работилници за провинциални подражания на „Firmalampen“ през II—IV в. и на територията на Долна Мизия. Коментирайки находката от с. Гърци, М. Чичикова коригира четенето на посочения в първичната публикация „печат в негатив IVN“ върху дъното

на лампите като марка „FLAVI“ и допуска, че на това място е съществувало ателие на тази провинциална фирма.⁶ Предположението е твърде логично, но следва да се обърне внимание на посочената в първоначалното съобщение „различна форма и големина“ на откритите във въпросната пещ лампи, което не е характерно за познатата досега продукция на FLAVIUS.

В резултат на внимателен анализ на „Firmalampen“, открити в нашите земи, М. Чичикова оспорва досегашното мнение за локализиране на центъра за производство на фирмата ARMENIUS единствено в Апулум, като обосновава възможността за нейни ателиета и в Долна Мизия (най-вероятно в Нове).⁷

Засега Сердика е единственият център в Тракия, в който е засвидетелствувано местно производство на лампи. В обнародваната колекция от керамични лампи от Музея за история на София това производство е илюстрирано най-добре от една серия лампи, източени на грънчарски кръг и характерни само за този район.⁸ Не така ясно може да се реши въпросът за местния характер на някои открити тук лампи, моделирани в калъп.⁹

Понастоящем най-ценни по отношение на характеризирането на местното лампово производство остават разкритите големи керамични центрове в хинтерланда на Никополис ад Иструм. Детайлното анализиране на тяхната лампова продукция несъмнено ще очертае приноса на Долна Мизия в обогатя-

ването на репертоара на късноримските провинциални форми със създадените тук нови типове.¹⁰

Напоследък в Девня бе открита колективна находка от имитации на т. нар. „гръцки лампи от римската епоха“, подпечатани с марката „*Ἀγαθόποδος*“ — неизвестен досега производител на атически лампи. Ал. Минчев с основание смята тези лампи за продукция на местно ателие, съществувало в Марцианопол в първата половина на III в.¹¹

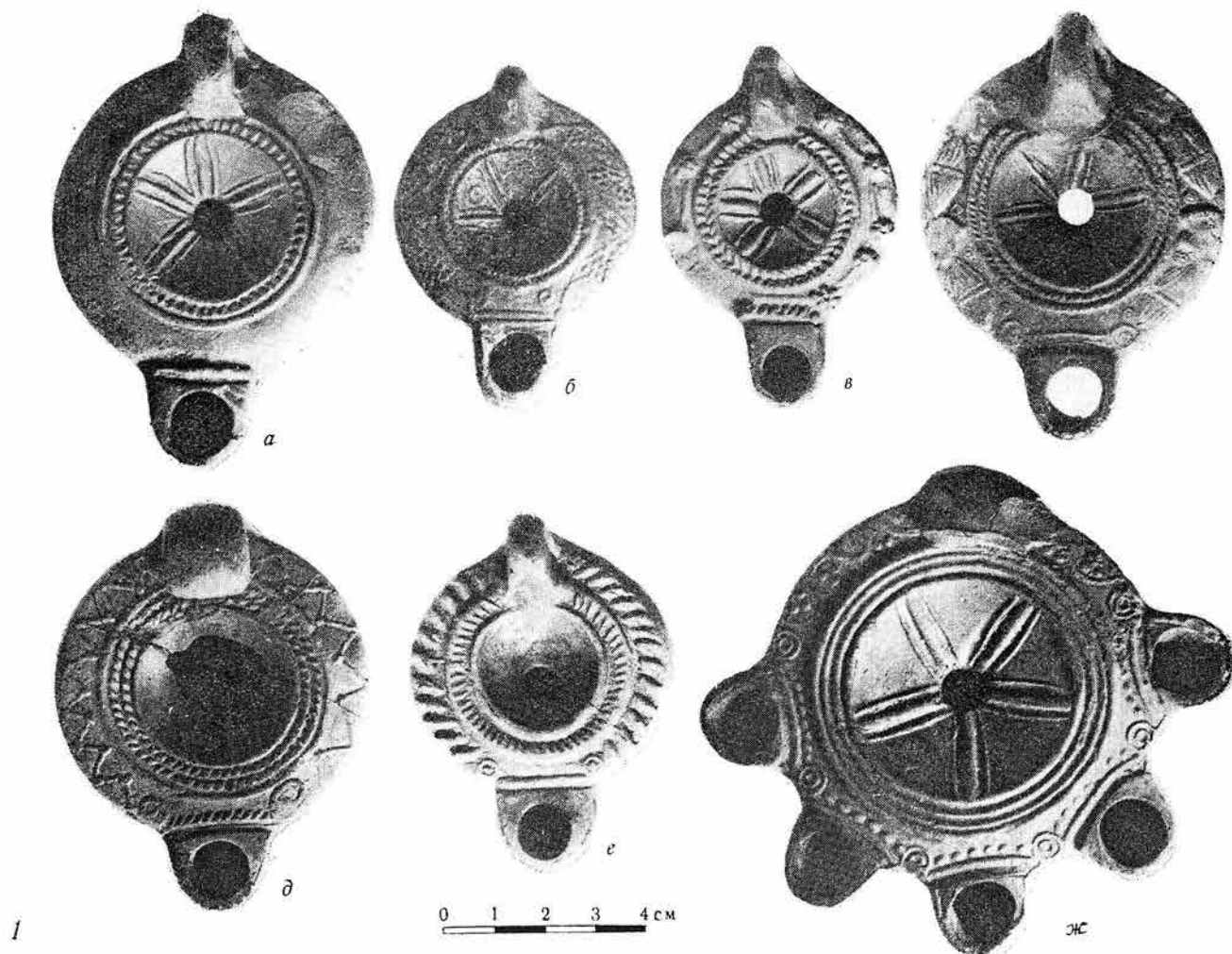
● Обр. 1. Лампи с къс закръглен фитилник, ограничен с права линия на плещите, от Националния археологически музей, София: а) инв. № 2023; б) инв. № 2971; в) инв. № 4538; г) без инв. №; д) пор. № 264; е) инв. № 1744; ж) инв. № 1628. Fig. 1. Lampes à mèche courte arrondie, entourée d'une ligne droite aux bords, du Musée archéologique national Sofia: а) No inv. 2023; б) No inv. 2971; в) No inv. 4538; г) sans No inv.; д) No 264; е) No inv. 1744; ж) No inv. 1628

Извършеният от нас анализ на сбирката от лампи в Националния археологически музей¹² дава известна възможност за локализиране на други местни производствени центрове, както и за обогатяване на представата за репертоара на вече известни ателиета в Долна Мизия и Тракия през епохата на римското владичество.

Лампи, моделирани в калъп

Лампи с къс закръглен фитилник, отделен с права линия на плещите (обр. 1)

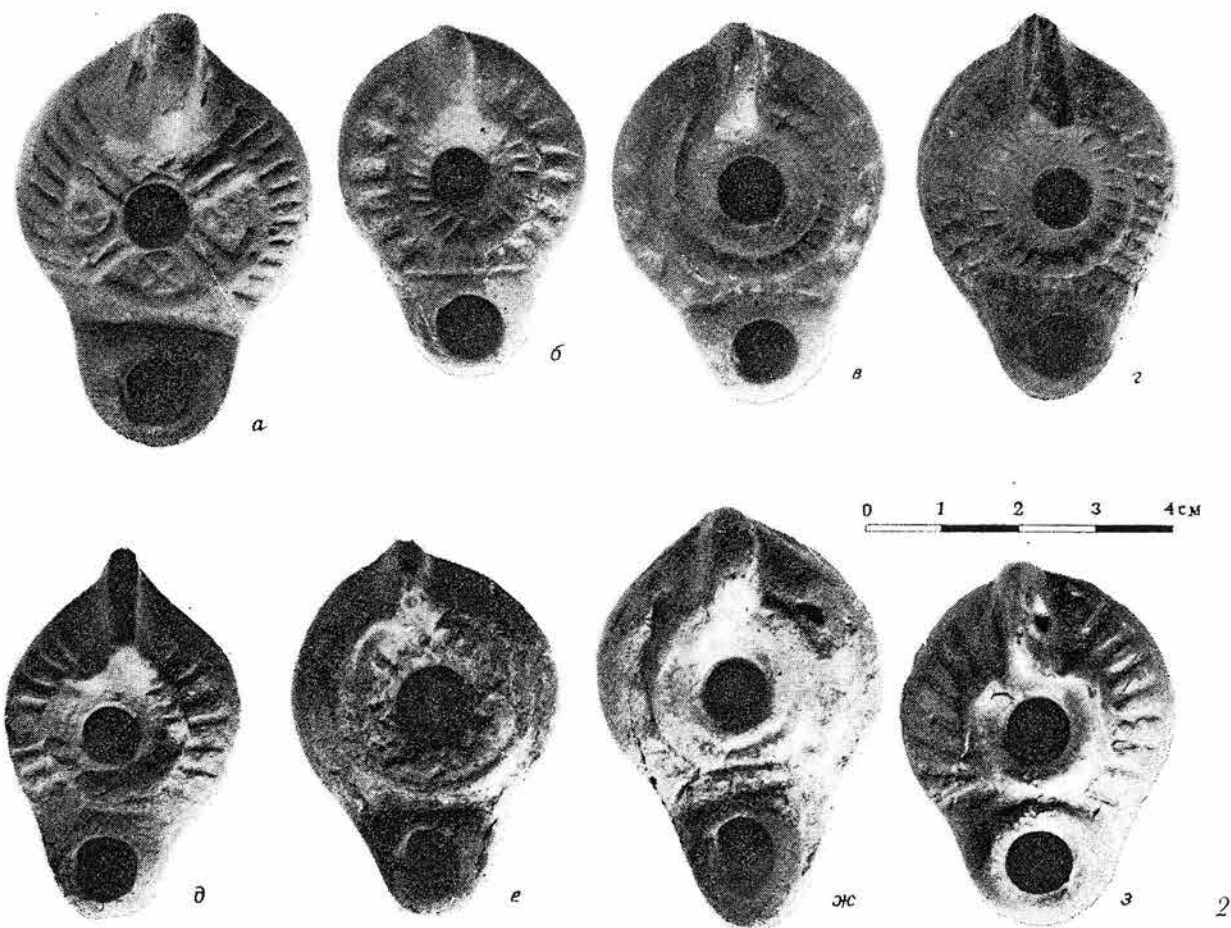
Дългогодишните археологически проучвания на керамичните центрове в района на Никополс ад Иструм дават неопровержими доказателства за местно производство на

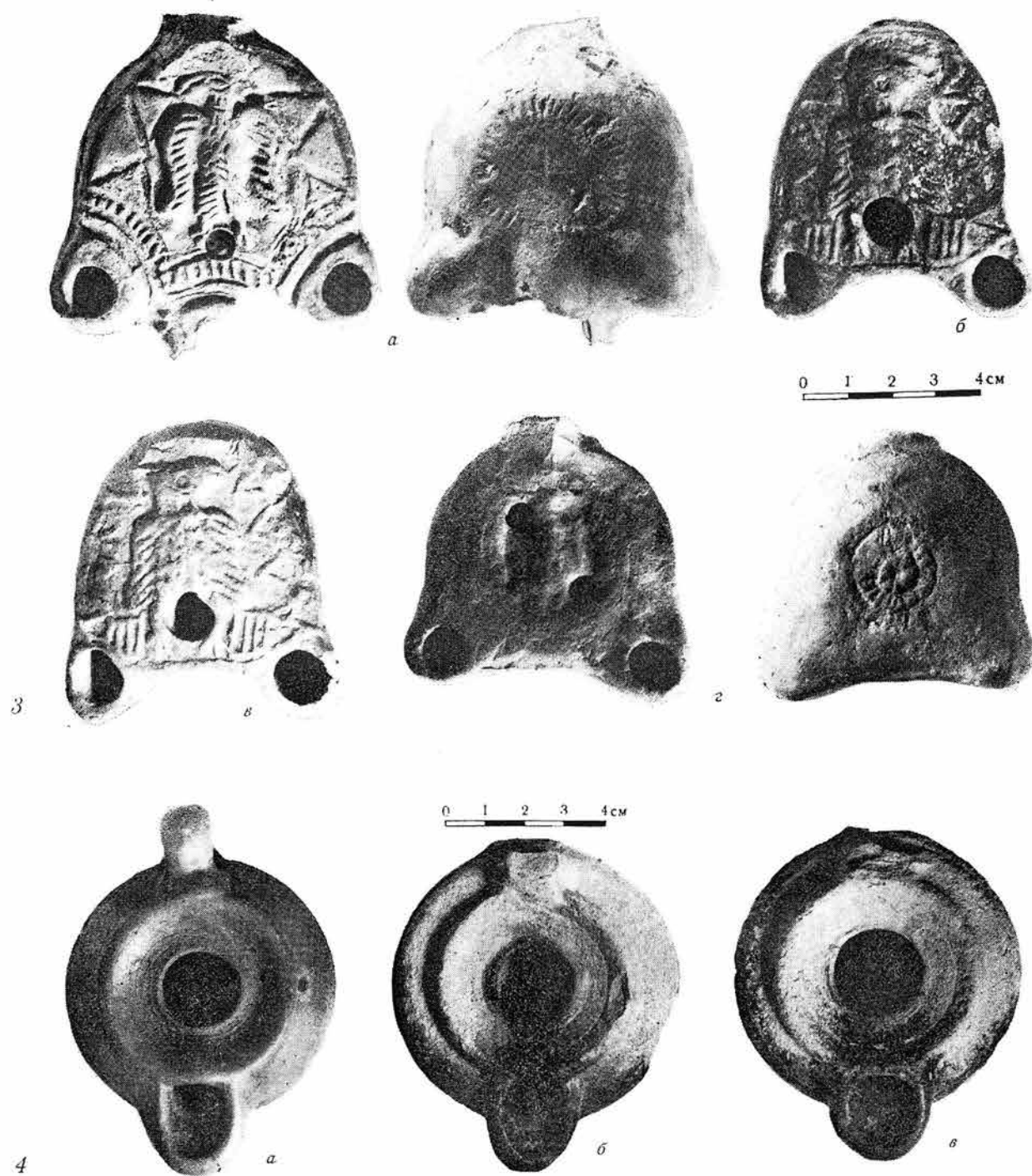

лампи край дн. с. Бутово, Великотърновски окръг, и край Павликени.¹³ В колекцията на НАМ се съхраняват превъзходни образци от тяхната продукция.¹⁴ Лампите от този тип имат характерна форма и украса. Конкавният диск с центриран отвор за масло рядко е оставян неорнаментиран. Обикновено радиално от отвора излизат тройни релефни лъчи. Ограничените между тях сектори от диска са запълнени с центрирани релефни кръгчета. Дискът по правило е ограден с релефни гладки или шнуровидни пръстени. Фитилникът е U-образен, огра-

ничен на плещите с една или повече връзани прави линии, при някои екземпляри дублирани с релефен шнур, ред релефни зърна или центрирани кръгчета. Плещите са конвексни с релефна растителна украса (виещи се лозови клонки с гроздове, стъбло с розети), с радиални лъчи или изобщо неорнаментирани. Фитилникът в основата си обикновено е фланкиран от две спирално завити краища на клонки, от розети или центрирани кръгчета. Анализът на екземплярите от колекцията, както и на няколко публикувани досега лампи от този тип¹⁵ показва, че в основата му е залегал италиански прототип с къс закръглен фитилник (тип VIII по З. Льошке). Ограничаването на фитилника с права линия на плещите е елемент, ясно подчертан при въпросните долномизийски лампи. За близост с италианската изходна форма свидетелствуват и конвексните плещи. Орнаментирането им с лозови

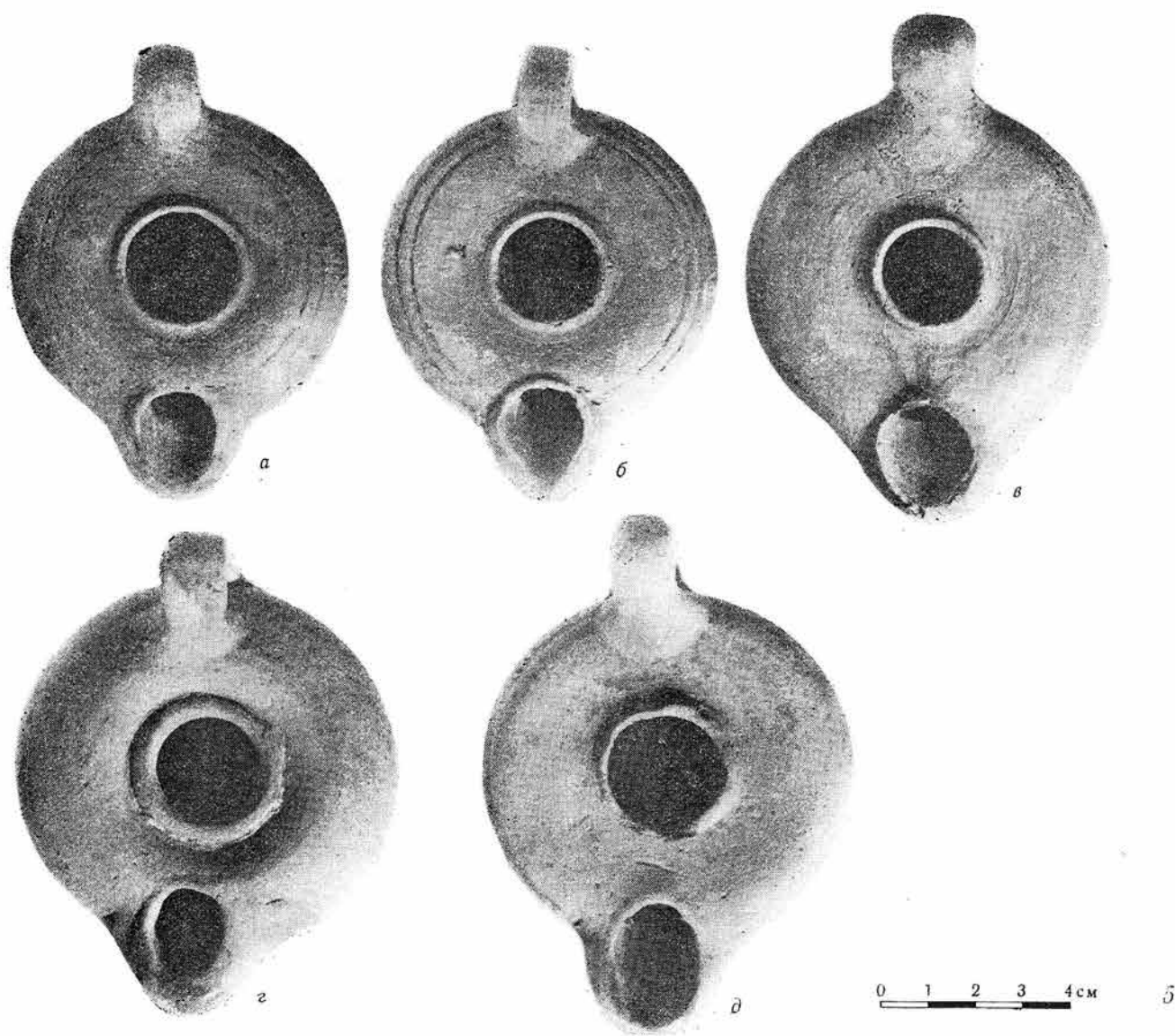
● Обр. 2. Миниатюрни долномизийски лампи от Националния археологически музей, София: а) инв. № 7653; б) инв. № 3232; в) пор. № 287; г) инв. № 7683; д) инв. № 4310; е) инв. № 4531; ж) инв. № 867; з) инв. № 7652. Fig. 2. Lampes miniatures de la Mésie Inférieure du Musée archéologique national, Sofia: а) No inv. 7653; б) No inv. 3232; в) No 287; г) No inv. 7683; д) No inv. 4310; е) No inv. 4531; ж) No inv. 867; з) No inv. 7652

● Обр. 3. Многофитилни камбановидни лампи от Националния археологически музей, София: а) инв. № 7621 (горна част и дъно); б) инв. № 7620; в) инв. № 7647; г) инв. № 7648 (горна част и дъно). Fig. 3. Lampes en forme de cloche à plusieurs mèches du Musée archéologique national, Sofia: а) No inv. 7621 (partie supérieure et fond); б) No inv. 7620; в) No inv.

7647; г) No inv. 7648 (partie supérieure et fond) ● Обр. 4. Биконични лампи с конкавен „диск“ от Националния археологически музей, София: а) инв. № 307; б) пор. № 79; в) пор. № 26. Fig. 4. Lampes biconiques à „disque“ concave du Musée archéologique national, Sofia: а) No inv. 307; б) No d'ordre 79; в) No d'ordre 26

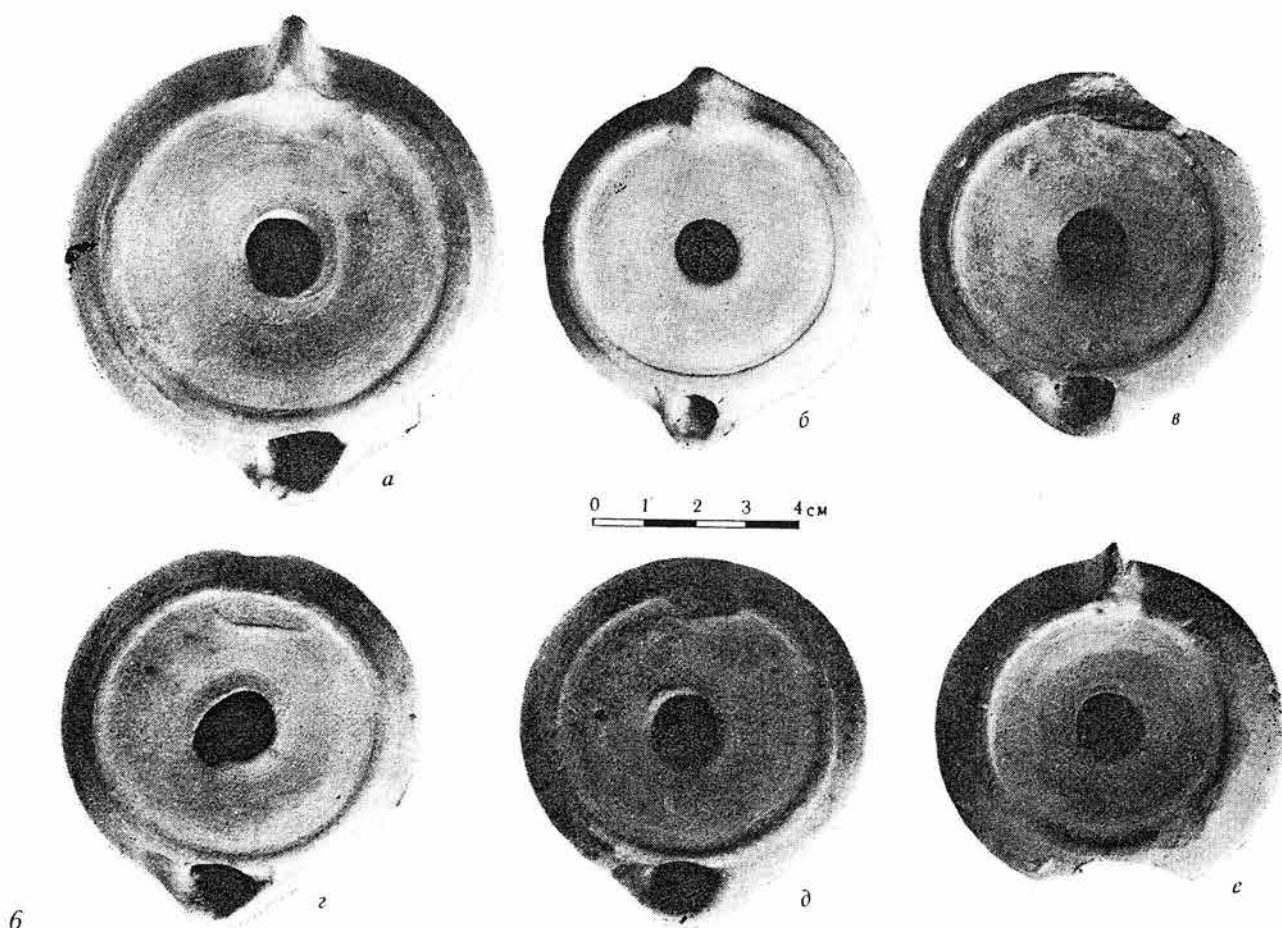

● Обр. 5. Лампи без „диск“ с широки конвексни плещи от Националния археологически музей, София: а) инв. № 428; б) инв. № 429; в) инв. № 389; г) инв. № 388; д) инв. № 76. Fig. 5. Lampes sans „disque“ aux larges bords convexes du Musée archéologique national, Sofia: а) No inv. 428; б) No inv. 429; в) No inv. 389; г) No inv. 388; д) No inv. 76

клонки е по-близо до начина на украса на атическите лампи с трапецовиден фитилник, но върху долномизийските лампи мотивът е възпроизведен, без да копира познатите от Атика варианти. Оригинална е и украсата на диска с радиални лъчи, чужда както на атическите, така и на италианските майстори на подобни форми. Ламповата продукция

от с. Бутово и Павликени след подробен анализ несъмнено ще обогати представите за възникването и развитието на този тип, създаден в ателиетата около Никополис ад Иструм. По досегашни данни производството му се датира в интервала от края на II до началото на IV в.¹⁶

Бъдещите проучвания следва да очертаят и географския ареал на разпространение на долномизийските лампи. Засега от Горна Мизия е известен само един екземпляр,¹⁷ а в Долна Мизия типът е регистриран около Никополис ад Иструм, в района на Ескус,¹⁸ в Нове,¹⁹ Ятрус²⁰ и с. Ряхово,²¹

● Обр. 6. Лампи с плосък „диск“, вариант А. от Националния археологически музей, София: а) инв. № 1055; б) инв. № 1057; в) инв. № 1062; г) инв. № 1063; д) инв. № 1068; е) инв. № 1070. Fig. 6. Lampes à „disque“ plat, variante A, du Musée archéologique national, Sofia: а) No inv. 1055; б) No inv. 1057; в) No inv. 1062; г) No inv. 1063; д) No inv. 1068; е) No inv. 1070

Русенски окръг. Една такава лампа, открита напоследък в Кабиле,²² поставя въпроса за проникването на тази форма далеч на юг в Тракия.

Миниатюрни долномизийски лампи (обр. 2)

В колекцията на НАМ се съхраняват 12 лампи, които напомнят по форма и украса предходния тип. Те са с много малки размери и силно схематизирана украса — двойни радиални лъчи в диска, розети между тях, шнуровиден пръстен около диска, щемпелувани листа и стилизирани гроздове на

плещите. Връзката им с бутовския тип личи най-ясно при един екземпляр от Ескус (обр. 2 а), откъдето произхождат повечето лампи от тази група.²³ Твърде е възможно там да е бил производственият им център. При тях също е запазена връзката с италиански форми с къс закръглен фитилник, отделен от плещите с дъговидна или права линия (тип VIII Н и L по З. Льошке).

Многофитилни камбановидни лампи (обр. 3)

Екземплярите от тази група са посредствени изделия на провинциално ателие, разполагащо със собствени модели. Снетите от тях калъпи са с нисък сумарен релеф на дисковото изображение — орел в зигзаговидна рамка. Това е наложило допълнителна гравировка върху лампата. Всички екземпляри са моделирани от глина с груба фактура, добила след изпичането чер-

вено-кафяв цвят, подобен на този на миниатюрните лампи от предходната група. Върху дъното си някои от тях носят знака на производителя — схематизирана розета, оградена с пояс радиални лъчи, или пък връзан кръстовиден знак в центъра на дъното, очертано по периферията с пояс от радиални насечки. Лампите от тази група произхождат от Еску²⁴ и засега няма данни за разпространението им извън този център, където най-вероятно са били произвеждани.

Лампи, източени на колело

От III в. насетне в дунавските провинции и Далмация се възражда техниката на източване на лампи на гърнчарско колело. Изглежда, този процес е свързан с постепенния упадък на северноиталийските ателиета, произвеждали „Firmalampen“, така широко разпространявани по целия Дунавски лимес в първите два века на н. е. Влошеното качество на провинциалните варианти на „Firmalampen“ в III—IV в. очевидно е стимулирало появата на конкурентноспособни центрове, работили лампи на колело. Характерната за тази технология употреба на шаблони²⁵ обуславя относителната стандартизация в продукцията на отделен район или център.²⁶ Въпреки все още недостатъчния за по-обобщени сравнения материал от нашите земи понастоящем могат да се очертаят два центъра в Тракия, чийто лампов репертоар се отличава с типологическа устойчивост сред многообразието на форми от съседните области — Сердика и района на дн. с. Огняново (бивше Саладиново), Пазарджишки окръг.

Биконични лампи с конкавен „диск“ (обр. 4)

Резервоарът има ясно изразен биконичен профил. Горната му повърхност е моделирана като широк конкавен „диск“, ограден с релефен ръб, прекъснат от широк подковообразен фитилен отвор. Пръстеновидната дръжка се залавя за горния край на релефния ръб. Лампата стъпва върху плътно столче.

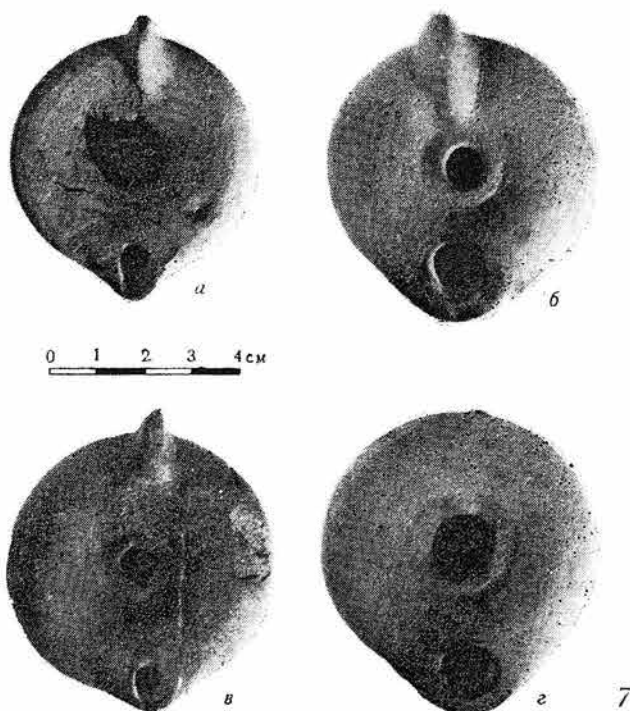
М. Станчева и К. Григорова, анализирайки една серия от този тип от Музея за история на София,²⁷ убедително обосновават производството им в Сердика в интервала между последната четвърт на III в.

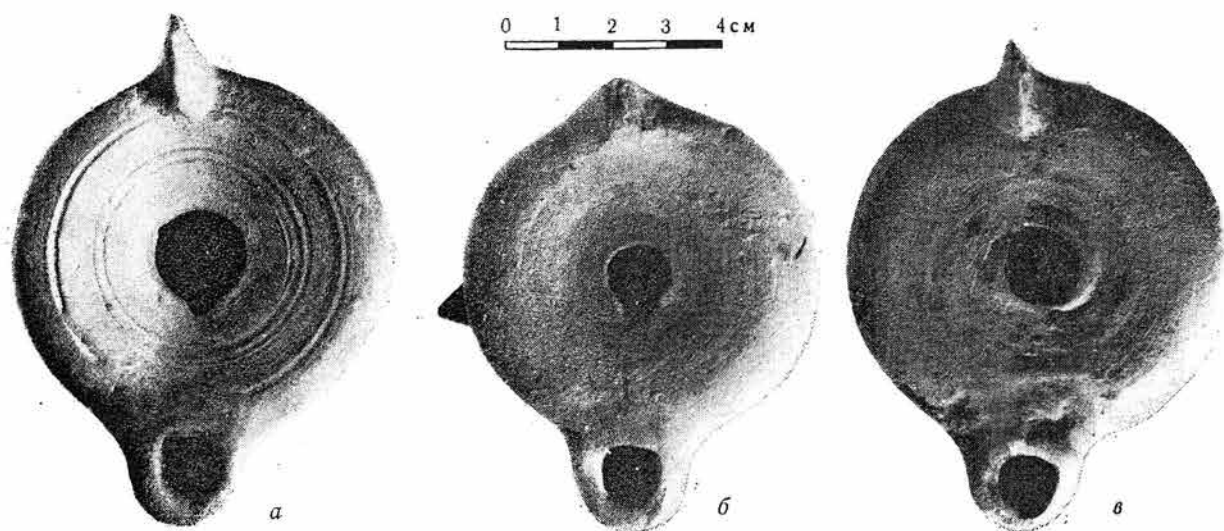
и средата на IV в.²⁸ Към посочените от авторите 21 екземпляра следва да се добави още един, идентичен на тях, също от Сердика, понастоящем в античния фонд на НАМ,²⁹ както и други два, произхождащи от Козлодуй.³⁰ Всички екземпляри от Сердика са изработени от глина, добила след изпичането тухленочервен, светлооранжев или охровожълт цвят, и са покрити със светлочервен лак. За разлика от тях лампите от Козлодуй са с червено-кафяв цвят на глината и нямат лаково покритие.

Лампи без „диск“ с широки конвексни плещи (обр. 5)

В профил резервоарът представлява нишък пресечен конус, обърнат с малката основна надолу, с плавен преход към дъното с плътно столче. За разлика от предходния тип отворът за масло е значително по-широк и ограден с тънък релефен пръстен. „Дискът“ е изцяло изместен от широките конвексни плещи, върху които понякога са

● Обр. 7. Лампи с плосък „диск“, вариант Б, от Националния археологически музей, София: а) инв. № 1071; б) без инв. №; в) инв. № 1059; г) инв. № 1065. Fig. 7. Lampes à „disque“ plat, variante B, du Musée archéologique national, Sofia: а) No inv. 1071; б) sans No inv; в) No inv. 1059; г) No inv. 1065

● Обр. 8. Лампи с плосък „диск“, вариант В, от Националния археологически музей, София: а) инв. № 1072; б) инв. № 1058; в) инв. № 1066. Fig. 8. Lampes à „disque“ plat, variante В, du Musée archéologique national, Sofia: а) No inv. 1072; б) No inv. 1058; в) No inv. 1066

врязани по два концентрични пръстена. Фитилният отвор е по-небрежно оформен и има вид на неправилна елипса. Дръжката е идентична с тази на биконичните лампи. Така дадената характеристика отговаря най-точно на един от вариантите на типа, застъпен в колекцията на НАМ изключително от екземпляри, произхождащи от Сердика.³¹ Те са изработени от глина, добила след изпичането светлочервен или охрово-жълт цвят, твърде близка по качество с тази на биконичните лампи. Покрити са с червен лак, подобен на този от предходния тип.

Описаната група прибавя нови данни за репертоара на късноримските лампови ателиета в Сердика, работили продукция на грънчарско колено.

Лампи с плосък „диск“

Горната повърхност на резервоара е плоска или слабо конкавна, с центриран отвор. В някои случаи „дискът“ е ограден с релефен пръстен. Плещите са тесни, а дъното — много широко и плоско. Дръжката е във вид на клиновиден издатък. Фитилникът е къс, при някои екземпляри заменен от фитилен отвор, пробит направо върху плещите. Някои различия в „диска“ и фитилника

обуславят разделянето на типа на няколко варианта:

А) лампи с плосък „диск“, ограден с релефен пръстен, и къс фитилник с широк отвор, опиращ до пръстена³² (обр. 6),

Б) лампи със слабо конкавен „диск“, ограден в някои случаи с врязан пръстен, и къс фитилник, прекъсващ пръстена³³ (обр. 7),

В) лампи с конкавен „диск“ и изтеглен напред фитилник³⁴ (обр. 8),

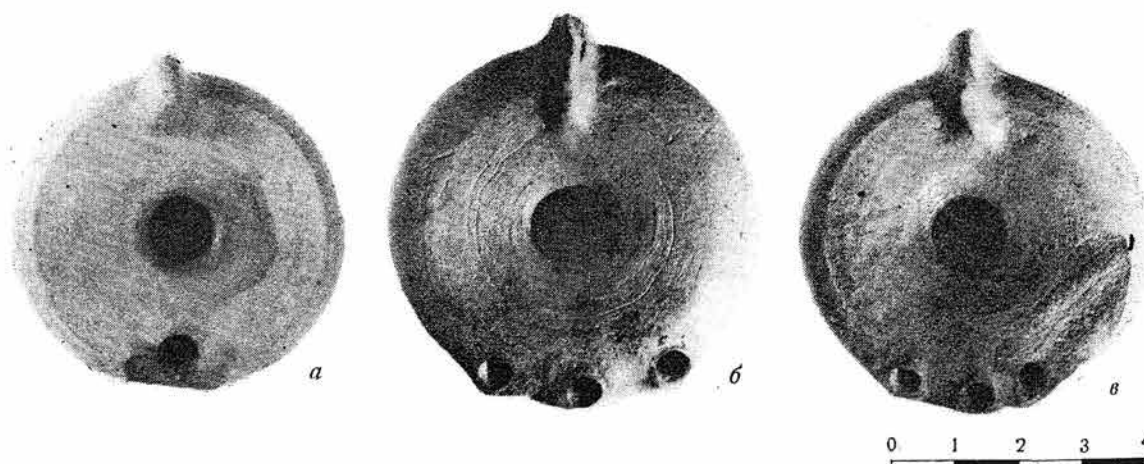
Г) лампи с конкавен „диск“ и тръбовиден, косо срязан фитилник, издигнат над плещите³⁵ (обр. 9),

Д) лампи с плосък или слабо конкавен „диск“, без фитилник — фитилният отвор пробит върху плещите³⁶ (обр. 10).

Типът във всичките си разновидности е застъпен с екземпляри, произхождащи от района на с. Огняново, Пазарджишки окръг. Те са изработени от глина, добила след изпичането жълто-кафяв или червено-кафяв цвят, и по правило нямат допълнително покритие. Очевидно в близост с откритото тук светилище³⁷ е съществувал център за производство на лампи от този тип наред с местни имитации на италиански форми с къс закръглен фитилник (тип VIII по З. Льошке) и на „гръцки лампи от римската епоха“³⁸. Тези локални подражания следва да се датират най-общо в III — началото на IV в., като сочат времето на производство и на описания по-горе тип. В същия хронологически интервал се включват близки до него форми от Норикум³⁹ и Панония⁴⁰.

9

10

● Обр. 9. Лампи с плосък „диск“, вариант Г, от Националния археологически музей, София: а) инв. № 1064; б) инв. № 1069; в) без инв. №. Fig. 9. Lampes à „disque“ plat, variante Г, du Musée archéologique national, Sofia: а) No inv. 1064; б) No inv. 1069; в) sans No inv.

● Обр. 10. Лампи с плосък „диск“, вариант Д, от Националния археологически музей, София: а) инв. № 1061; б) инв. № 1052; в) инв. № 1053. Fig. 10. Lampes à „disque“ plat, variante Д, du Musée archéologique national, Sofia: а) No inv. 1061; б) No inv. 1052; в) No inv. 1053

Въпреки все още ограничените възможности на материала, с който разполагаме, вече могат да се направят някои по-обща заключения относно характеристиката на местното производство на лампи през епохата на римското владичество.

Първите два века на н. е. засега се очертават като период, в който на територията

на Долна Мизия и Тракия господства вносната продукция. В Долна Мизия тя е представена предимно от „Firmalampen“, произвеждани в северноиталийски ателиета, като вносът се ограничава предимно в центровете по Долнодунавския лимес. Едновременно с тях, но на много по-широка територия проникват и т. нар. „Bildlampen“. Съществени промени настъпват най-вероятно в III в. Децентрализирането на производството на „Firmalampen“, което стимулира активността на провинциалните центрове, се отразява и в нашите земи. Разпространението на типично провинциални марки „Firmalampen“, което, общо взето, има дифузен характер, се съчетава с възникването на „филиали“ и в Долна Мизия (на FLAVIUS в района на с. Гърци, на ARMENIUS в Нове). Освободени от монополния итали-

ски внос, възникват големите ателиета около Никополс ад Иструм, чиято продукция се налага успешно на долномизийския пазар. В същото време в Тракия се възражда техниката на източване на лампи на грънчарско колело (в центровете на Сердика и при с. Огняново, Пазарджишки окръг), налагайки типологични особености на продукцията, общи за всички дунавски провинции и Далмация. Трябва да се очаква откриването на центрове за производство и на глазирани лампи, източени на колело, и в Долна Мизия, откъдето вече са известни

значително количество екземпляри, сходни с дакийски форми, датиращи от III—V в. От друга страна, Западното понтийско крайбрежие посредством находката от Марцианопол показва друга насока в ламповото производство, ориентирано към атически прототипове.

Бъдещите изследвания несъмнено ще очертаят богата и динамична картина на производството, вноса и разпространението на антични лампи на територията на Долна Мизия и Тракия през епохата на римското владичество.

¹ М. Станчева, К. Григорова. Колекцията от глинени лампи в Музея за история на София. — В: Сердика — Средец — София. С., 1976, с. 209—224.

² И. Василчин. Антични лампи от музея в Толбухин. — ИИМВ, XII (XXVII), 1976, с. 111—117.

³ Г. Кузманов, А. Салкин. Колекцията от антични лампи в музея на Каварна. — ИИМВ, XVII (XXXII) (под печат).

⁴ М. Чичикова. Антични лампи с марки от Одесос. — В: Сборник в памет на К. Шкорпил. С., 1961, с. 307—319; М. Čičikova. Lampes avec la marque „ARMENI“, découvertes en Bulgarie. — *Miscellanea Casimiro Majewski oblata* (= *Archaeologia Polona*, XIV), 1973, p. 349—358; „Firmalampen“ du Limes danubien en Bulgarie. — *Actes du IXe Congrès international d'études sur les frontières romaines*. Bucarest, 1974, p. 155—165.

⁵ И. Велков. Новооткрити старини. — ИАД, VII, 1932—33, с. 405. Съобщението не съдържа необходимите данни за откритите лампи, а съдбата на тази важна находка след откриването ѝ е неизвестна.

⁶ М. Čičikova. Op. cit., p. 164.

⁷ М. Čičikova. Lampes avec la marque „ARMENI“, p. 356.

⁸ М. Станчева, К. Григорова. Цит. съч., с. 212, обр. 3—5.

⁹ Пак там, с. 221. По наше мнение само една лампа с изображение на Ерос с грозд (инв. № МИСА 467) може да се припише на местен майстор. Два аналогични екземпляра, произхождащи най-вероятно от Сердика, се пазят в НАМ (Античен фонд, пор. № 145 и 246). И трите лампи са моделирани в един и същ калъп. Изображението, въпреки че тук се среща за пръв път върху лампи от този тип, не отразява „локален мотив, свързан навярно и с отглеждането на лоза тук“ (в Сердика — б.а.), както предполагат авторките. Той е известен от дисковата орнаментация на „Firmalampen“, изработвани в северноиталийското ателие на NICE-FORUS през I — началото на II в., вж.: H. Walters. *Catalogue of the Greek and Roman Lamps in the British Museum*. London, 1914, p. 139, n. 916, fig. 183.

¹⁰ Сведенията за ламповата продукция на тези центрове имат все още характер на предварителни съобщения, вж.: Б. Султов. Един занаятчийски център в Долна Мизия. — *Археология*, IV, 4, 1962, с. 30—34; B. Sul'tov. *Ancient Pottery Centers in*

Moesia Inferior. Sofia, 1976, p. 20; Б. Султов. Павликенският край през античността. — В: Павлиkenи и Павликенският край. С., 1977, с. 38—40.

¹¹ А. Минчев. Едно ателие за имитации на атически лампи в Марцианопол. — ИИМВ, XIII (XXVIII), 1977, с. 166—169.

¹² Г. Кузманов. Антични лампи от колекцията на Националния археологически музей. С. (под печат).

¹³ Вж. бел. 10.

¹⁴ Античен фонд на НАМ, инв. № 605, 900, 1628, 1744, 2023, 2212, 2971, 4015 а, 4537, 4538, пор. № 264 и др.

¹⁵ В. Добруски. Материали по археологията на България. — МСБ, XVIII, 1903, с. 741, обр. 35; Б. Султов. Един занаятчийски център, с. 32, обр. 6; Антични гробни находки от Великотърновски окръг. — ИОМБТ, IV, 1968, табл. IV 5; St. Parnički-Pudelko, L. Press, B. Rutkowski, J. Trynkowski, J. Wielowiejski. *Novae — Sector zachodni*, 1963. — *Archeologia*, XV, 1964, p. 230, fig. 28; G. Gomolka. *Katalog der Kleinfunde. Das Limeskastell Jatruss in Moesia Inferior*. — *Klio*, 47, 1966, p. 332, tab. II 14.

¹⁶ Б. Султов. Павликенският край през античността, с. 38.

¹⁷ Ант. фонд на НАМ, инв. № 2212.

¹⁸ Ант. фонд на НАМ, инв. № 900, 4015 а.

¹⁹ Ант. фонд на НАМ, инв. № 2971, 3120, 4530, 4538 и цит. в бел. 15 екземпляри от Нове.

²⁰ Вж. бел. 15 за Ятрус.

²¹ Ант. фонд на НАМ, инв. № 4537

²² Сведенията за тази лампа дължа на ст.н.с. А. Милчева.

²³ Ант. фонд на НАМ, инв. № 3232, 7638, 7652, 7653, 7683.

²⁴ Ант. фонд на НАМ, инв. № 7620, 7621, 7647, 7648.

²⁵ За тази техника на изработка на лампи вж.: I. Scheibler. *Griechische Lampen*. — *Kerameikos. Ergebnisse der Ausgrabungen*, XI, 1976, p. 125.

²⁶ Вж. напр. диференцирането на продукцията на такива лампи от Горна и Долна Панония в: B. Vikič-Belančič. *Antičke svjetiljke u Arheološkom muzeju u Zagrebu*. — *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, IX, 1975, p. 62.

²⁷ М. Станчева, К. Григорова. Цит. съч., с. 211—212, бел. 7—16, обр. 3—5.

²⁸ Пак там, с. 211.

²⁹ Ант. фонд на НАМ, инв. № 307.

³⁰ Ант. фонд на НАМ, пор. № 26, 79.

³¹ Ант. фонд на НАМ, инв. № 76,388, 389,428,429.

³² Ант. фонд. на НАМ, инв. № 1055, 1057, 1062, 1063, 1068, 1070.

³³ Ант. фонд. на НАМ, инв. № 359, 1065, 1071.

³⁴ Ант. фонд. на НАМ, инв. № 1058, 1066, 1072.

³⁵ Ант. фонд. на НАМ, инв. № 1064, 1069.

³⁶ Ант. фонд. на НАМ, инв. № 1052, 1061, 1067, 1053.

³⁷ Вж.: В. Добруски. Материали по археологията на България.—МСБ, XIII, 1896, табл. VII.

³⁸ Ант. фонд. на НАМ, инв. № 1048, 1049, 1050, 1054, 1056, 1060, пор. № 41, 67 б.

³⁹ H. D e r i n g e r. Römische Lampen aus Lauriacum. — Forschungen in Lauriacum, 9, 1965, p. 60, type 2, p. 62—63, type 5.

⁴⁰ D. I v a n y i. Die pannonischen Lampen. — Dissertationes Pannonicae, II, 2, 1935, p. 20, type XXII, var. 5.

Sur la production de lampes d'argile en Mésie Inférieure et en Thrace (I^e—IVes.) (d'après des données du Musée archéologique national, Sofia)

G. K U Z M A N O V

(R é s u m é)

Sur la base d'une analyse typologique des lampes de l'époque de la domination romaine dans le Musée archéologique national à Sofia l'auteur détermine un certain nombre de centres pour la production de lampes dans les provinces de Mésie Inférieure et de Thrace:

1. Oescus: a) lampes miniatures de la Mésie Inférieure (fig. 2); b) lampes en forme de cloche à plusieurs mèches (fig. 3).

2. Serdica: a) lampes sans „disque“ aux larges bords convexes (fig. 5).

3. Village Ognjanovo (ancien Saladinovo), département de Pazardžik: lampes à „disque“ plat — 5 variantes (fig. 6—10).

En même temps l'auteur fait la caractéristique de la production de lampes des ateliers dans la région de Nicopolis ad Istrum en démontrant l'influence de prototype italique pour la production de cette forme

de la Mésie Inférieure.

Les observations effectuées ainsi que les recherches récentes à ce sujet dans la littérature scientifique bulgare permettent de dégager certaines conclusions plus générales concernant la production de lampes en Mésie Inférieure et en Thrace à l'époque de la domination romaine. Pendant les deux premiers siècles de notre ère prédominent des formes nord-italiques importées ainsi que maintes de leurs imitations provinciales. La production de certaines de ces formes imitatives peut être localisée dans des centres au Sud du Bas Danube. Au IIIe—IVe s. en rapport avec la renaissance de la technique d'affilage de lampes au tour de potier se forment des centres d'une telle production à Serdika et dans la région du village actuel Ognjanovo, département de Pazardžik, pendant que le littoral pontique tombe sous l'influence de l'importation attique.

Aedes thensaurorum на Филипопол

Т Е О Ф И Л И В А Н О В, Р У М Е Н И В А Н О В

П И. Топография и датировка¹
рез август 1942 г. при изкопни работи за канализация по средата на ул. „В. Коларов“ (тогава „Княз Александър“) точно пред сладкарница „София“ в Пловдив на дълбочина 5,5 м от уличното ниво били случайно открити два цели мраморни архитектурни блока, принадлежащи към голяма обществена постройка от епохата на рим-

ското владичество. Единият представлявал корниз на стрехата (дълж. 2,5 м, вис. 1,08 м, деб. 0,50 м). Отдолу имал зъбчат орнамент.² В публикацията на Д. Цончев не се съобщава за друга украса върху корнiza, нито къде се пази блокът. Не се поставя и снимка.

Вторият блок бил от фриза-архитрава на колонада (дълж. 3,20 м, вис. 0,88 м, шир. долу 0,55 м, горе 0,32 м).³ Сега той е прибран в лапидария на Архео-

● Обр. 1. Мраморен блок от фриз-архитрава на съкровищницата на Филипопол, намерен през 1942 г.
Fig. 1. Bloc en marbre de la frise-architrave de la trésorerie de Philippopolis, trouvé en 1942

логическият музей в Пловдив (Античен отдел, инв. № II 515) (обр. 1). Отстрани е отвесно отрязан, което показва, че е заемал междинно положение във фриз-архитрава. Двете съставни части — фризът и архитравът — са изработени от монолитен блок, една широко прилагана практика през императорската епоха както в Рим и Италия, така и в римските провинции, в това число и в Горна Мизия, Долна Мизия, Тракия и Македония, части от които днес са в политическите граници на НР България.⁴ На лицевата страна на фриза (вис. 0,32 м) е издълбан строителен надпис на латински език в 1 ред: A E D E M T H E N S A U R O R U (вин. падеж, ед. число), който в български превод значи „сграда на съкровищцата“ или „съкровищница“.⁵ Височината на буквите варира между 0,145 и 0,175 м. Поради важността на сградата в икономическия живот на Филипопол Д. Цончев предполага, че се е намирала в близост до форума на града, чието местоположение до 1942 г. не беше известно. Въз основа на грижливо изписаните букви той датира сградата във втората половина на I в. на н. е. Същата датировка предлага и К. Колев.⁶ Т. Иванов⁷ отнася постройката към I—II в. и я ситуираща северно от открития през 1972 г. форум на Филипопол.

В края на август 1977 г. при прокопаване на колектор по същата улица, приблизително на същото място — срещу сладкарница „София“, по-близо до източния тротуар, на около 12 м северно от предполагаемия северозападен край на форумния комплекс, локализиран и проучен от Хр. Джамбов и М. Матеев,⁸ бе намерен втори мраморен

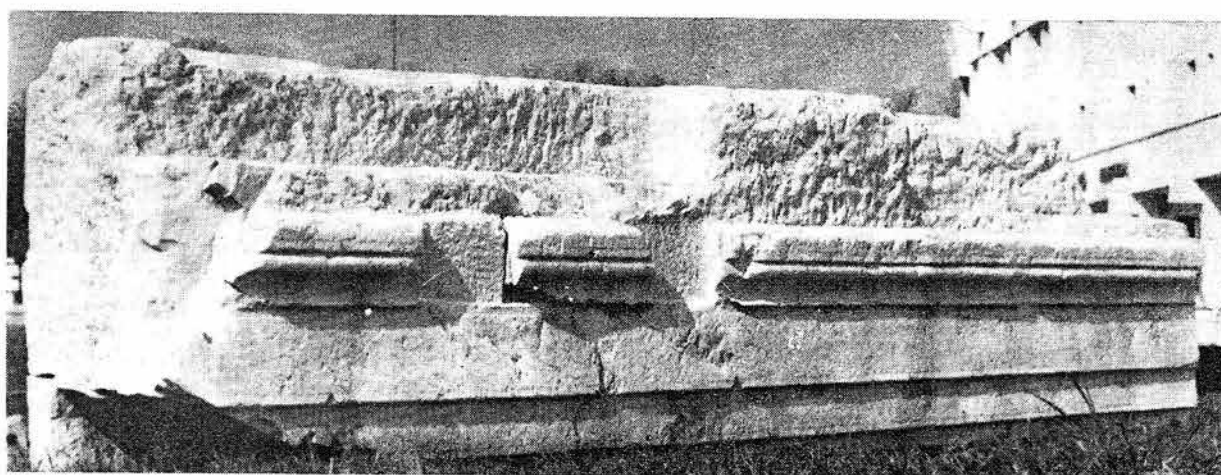
блок от фриза-архитрав (обр. 2 а, б). Двамата автори правилно отбелязват, че по своята форма, размери, мрамор, украса, характер на буквите и оформяне на задната страна новият паметник принадлежи към сградата „съкровищница“ на Филипопол.⁹ Те обръщат внимание на левия скосен край, който свидетелствува за сглобка с друг фриз-архитравен блок, издаден напред и сключващ прав ъгъл с тук разглеждания фриз-архитрав. Външната дължина на фриз-архитрава е 3,44 м, вътрешната откъм надписа — 2,84 м, височината — 0,88 м (обр. 3). Заслужава внимание издълбаният надпис на латински език в 1 ред: N I N U S A U G . P I U S S . Наистина формата и височината на буквите са същите, както при първия фриз-архитравен блок с надписа A E D E M T H E N S A U R O R U . Хр. Джамбов и М. Матеев дават кратко описание на паметника и на местонамирането, но не се опитват да разчетат и допълнят надписа, както и да го датират.

Наличността на двата блока с надпис на латински език и особено текстът на втория ни подтикнаха отново да се занимаем с проблема за топографията и датировката на съкровищницата на Филипопол.

Сведенията на Хр. Джамбов и М. Матеев показват по безспорен начин, че съкровищницата на Филипопол е била навън от форумния комплекс, но в непосредствена близост до неговия северозападен край. Несъмнено тя е заемала цяла инсула, тангирана от изток от улица с посока север—юг (кардо), която започвала от северния, още неразкрит вход на форумния комплекс и се отправяла на север към стадиона в северозападния ъгъл на града, заобиколен от здрава каменна стена, изградена по времето на император Марк Аврелий в 172 г.¹⁰ Посоката на кардото, което още не е разкрито, се отклонява малко от посоката на ул. „В. Коларов“.

2 а

2 б

● Обр. 2. Мраморен блок от фриз-архитрава на съкровищницата на Филипопол, намерен през 1977г.: а) лице; б) гръб. Fig. 2. Bloc en marbre de la frise-architrave de la trésorerie de Philippopolis, trouvé en 1977: а) face; б) revers

Строителният надпис върху фриз-архитрава на колонадата на съкровищницата подсказва, че колонадата е била ориентирана в посока север—юг и е била успоредна на кардото. Запазеният текст върху втория фриз-архитравен блок съдържа последното име и част от титулатурата на императора, построил сградата. Обаче неговото съдържание е много важно, тъй като дава възможност да се възстановят имената и титулатурата на императора, които са представлявали първата съставна част на строителния надпис.

Буквосъчетанието NINUS е краят на латинското императорско име Antoninus, което са носели шест римски императори от II и III в.¹¹: Антонин Пий (138—161), Марк Аврелий (161—180), Комод (180—192), Каракала (211—217), Диадумениан (217—218) и Елагабал (Хелиогабал) (218—222). Възниква въпросът, за кой Антонин се касае в надписа от Филипопол.

Епитета Pius („благочестив, блажен“), който в разглеждания надпис следва титлата Augustus, са притежавали следните императори: 1. Антонин Пий; 2. Марк Аврелий (след смъртта си на 17 март 180 г.,¹² следователно той трябва да отпадне от списъка на възможните императори — строители на съкровищницата); 3. Комод,¹³ който го получил в 183 г.; 4. Каракала¹⁴ — епи-

се чете следният текст: [Sarmatico Germanico Ma]ximo Brit[annico].²⁰ Обаче се срещат и надписи с обикновения ред на победните титли.²¹

От направения анализ на данните от запазения надпис върху втория (по реда на откриването) фриз-архитравен блок на съкровищницата на Филипопол се установява, че единствен император Комод отговаря на историческите данни в пълно съответствие с епиграфските паметници и надписите върху монетите от негово време.

В 185 г. Комод получил епитета Felix (щастлив),²² който следва веднага след Pius и преди победните титли или понякога след титлата Britannicus. Сега липсват следващите фриз-архитравни блокове с победните титли. Понеже Комод е придобил епитета Pius в 183 г., датировката на съкровищницата може да се стесни в 183 г. (от 10 декември 182 до 9 декември 183 г.) или евентуално в 184 г. (от 10 декември 183 до 9 декември 184 г.) когато той станал Британик.

Ако приемем, че сградата е построена от 10 декември 182 г. до 9 декември 183 г., Комод тогава е получил трибунска власт за VIII път. На 1 януари 183 г. той е бил избран за консул за IV път и през същата година е придобил епитета Pius. Тогава имената и титулатурата на Комод в надписа следва да се възстановят така:

[Imp(erator) Caes(ar) M(arcus) Aurelius Commodus Anto]ninus Aug(ustus) Pius S[arm(aticus) Germ(anicus) Max(imus) p(ontifex) max(imus) trib(unicia) pot(estate) VIII imp(erator) VI co(n)s(ul) IIII p(ater) p(atriciae)].

Ако допуснем втората дата — 184 г., трябва да се добави победната титла Britannicus, означението за трибунската власт да стане IX, за императорската — VII, за консулската остава IV и тогава надписът добива следния вид:

[Imp(erator) Caes(ar) M(arcus) Aurelius Commodus Anto]ninus Aug(ustus) Pius S[arm(aticus) Germ(anicus) Max(imus) Brit(annicus) p(ontifex) m(aximus) trib(unicia) pot(estate) IX imp(erator) VII co(n)s(ul) IIII p(ater) p(atriciae)].

Следователно вторият блок с надписа дава възможност да се установи датата на построяването на съкровищницата на Филипопол през управлението на император Комод, и то сравнително доста точно — в 183 или 184 г. Той показва, че синът е продължил строителната дейност на своя баща Марк Аврелий, свързан с издигането на

крепостните стени в 172 г., както свидетелствува двуезичният строителен надпис, стоял над някоя от портите на града (сега в Националния археологически музей, София, инв. № 2604).²³

II. Опит за реконструкция на надписа на съкровищницата

Засега е невъзможно да се предприемат допълнителни разкопки върху уличното платно на „В. Коларов“ около мястото на намиране на двата фриз-архитравни блока, за да се открият основите, стените на сградата, стилобатът на колонадата, базите, колоните, останалите фриз-архитравни и корнизни блокове. При това състояние на нещата сме принудени да изграждаме нашите проучвания и предположения върху запазения текст върху двата фриз-архитравни блока и върху други аналогични съвременни строителни надписи на обществени постройки.

Възниква въпросът, какъв е бил текстът след имената, епитетите, победните титли и заеманите длъжности на Комод. Бихме желали да се възползуваме от схемата на строителния двуезичен надпис за крепостната стена на Филипопол от управлението на император Марк Аврелий в 172 г. Тя съдържа следните четири главни части:²⁴

1. Имената, титулатурата и заеманите длъжности на император Марк Аврелий (в им. падеж).

2. Названието на строежа — „крепостна стена“ (на лат. ез. *murus*, на гр. ез. *τὸ τεῖχος*) (във вин. падеж).

3. Името на град Филипопол, за чиито нужди била построена крепостната стена (в дат. падеж). Тук стои и съответното сказуемо със значение „построен“, „предаде“ и др. под.

4. Името на управителя на провинция Тракия, който се е погрижил за реализиране на строежа (в им. падеж).

Засега от надписа за съкровищницата ние разполагаме с данни за двете части на схемата: 1. Имената и титулатурата на император Комод (разгледани в първия раздел на настоящата работа) и 2. Названието на сградата — *aedes thesaurorum* (във вин. падеж). То се съдържа върху блока, открит през 1942 г. Логически трябва да допуснем, че по-нататък надписът е съдържал името на Филипопол и името на управителя на провинция Тракия, под чиито непосредствени

грижи е била построена съкровищницата в 183, евентуално в 184 г. Засега управителите на Тракия през тези две години не са известни. А. Щайн поставя в началото на управлението на Комод управителя Titus Suellius Marcianus, но не уточнява годината.²⁵ През 184—185 г. управител бил Publius Iulius Castus, споменат в строителен надпис на гръцки език върху фриз-архитрав от Никополис ад Иструм, в който се говори за построяването на термоперипат.²⁶

Въз основа на тези съображения, ако приемем датата 182—183 г., можем да предположим следния първоначален текст:

[Imp(erator) Caes(ar) M(arcus) Aurelius Commodus Anto]ninus Aug(ustus) Pius S[arm-
(aticus) Germ(anicus) Max(imus) trib(unicia)
pot(estate) VIII imp(erator) VI co(n)s(ul)
III p(ater) p(atriciae)] aedem thensauroru[m
civitatis Philippopolitanorum dedit (*vel
exstruxit*) Aug(usti) pr(o) pr(aetore) facien-
dum curavit].

Ако приемем втората дата — 183—184 г., в текста трябва да се направят съответните корекции (както е показано в първия раздел на статията), като се прибави и победната титла Britannicus.

Фриз-архитравният блок с надписа NINUS AUG. PIUS S е вътрешният ляв ъглов блок на дългата страна на фриз-архитрава на колонадата. Възстановеният текст на имената на император Комод показва, че перпендикулярно на него е имало още два блока от фриз-архитрава. Те са могли да бъдат наредени в права линия или под прав ъгъл. Следователно колонадата е имала план на силно издължена встрани буква П, като пространството пред нея е било под открито небе. Четирите ъглови вътрешни блока са имали по 14 букви, ако се съди по левия ъглов блок, а вътрешните междинни блокове — по 16 букви, както показва блокът с текста AEDEM THENSAURORU. Знаейки броя на буквите върху всеки блок, можем приблизително да изчислим колко фриз-архитравни блока е имала колонадата на съкровищницата. Дългата страна трябва да има нечетен брой блокове и четен брой колони. Ако допуснем, че надписът е завършвал с името и титулатурата на провинциалния управител, то дългата страна е имала седем блока и осем колони. Общият брой на блоковете е възлизал на единадесет, а на колоните — на дванадесет. Оста на влизане в самата сграда на съкровищницата е

била в посока изток—запад и естествено е минавала по средата на дългата страна. Като имаме пред вид, че междинните фриз-архитравни блокове имат дължина по 3,20 м и ъгловите — по 2,90 м, считаме, че двете къси страни на колонадата са били с дължина по 6,10 м в права или начупена встрани линия, а дългата страна — 21,80 м. Или цялата дължина на фриз-архитрава е била 34 м, заета от монументалния грижливо издълбан надпис на латински език. Засега това е най-дългият еднореден античен надпис у нас. Портикът на храма на Фортуна в Ескус има дължина 29 м, но там строителният надпис е разположен в два реда с обща дължина 58 м, каквато друг надпис от Мизия и Тракия няма.²⁷

Не разполагаме с никакви сигурни данни за стила на колонадата: дорийски, йонийски или коринтски, понеже не са ни известни бази, колони и капители. При корнизата, открит през 1942 г., не се споменава друга украса освен зъборед. Прави впечатление доста простото оформление на фриза и архитрава на монолитните блокове. Фризът е ограничен отгоре от тясна гладка хоризонтална ивица. При фризовете в йонийски или коринтски стил обикновено вместо тази има профилирана ивица или йонийска кима (редуване на овули с върхове на стрели). Архитравът е разчленен на три различни по ширина ивици (фасции), които горе имат перлов орнамент (редуване на две лещовидни маниста с дълго манисто при йонийския и коринтския стил). Долната ивица е необичайно тясна. Би могло да се предположи, че сградата е била изпълнена в римско-йонийски стил. Тя е правела впечатление със своята монументалност, строга и скромна декорация.

Върху задната страна на фриз-архитравните блокове има вдълбани легла (дълб. 0,27 м, шир. 0,30 м, дълж. 1,33—1,44 м), разделени от масивен правоъгълен издатък с дължина 0,68 м и ширина 0,30 м (обр. 2 б, 3). Обикновено върху такива легла се поставят каменни богато украсени касетирани плочи, каквито са откривани в Пловдив.²⁸ Тази особеност на двата фриз-архитравни блока показва, че подобни легла е имало на известно разстояние срещу фриз-архитрава на колонадата, за да се разположат касетите. Може би се е образувало нещо като пасаж между ажурната колонада и масивната успоредна стена на съкровищницата, чийто план засега не знаем.

Върху фриз-архитрава на колонадата е лежал корнизът, от който имаме само един блок, намерен през 1942 г. Покривът е бил постлан с плоски и извити керемиди, както трябва да се допусне по аналогия.

Накратко ще се спрем на значението на названието *aedes thesaurorum*. Латинската дума *aedes* означава „къща“, „сграда“ и съответствува на гръцката *οἶκος*. Освен това тя има значение на „храм“, „светилище“, когато след нея се споменава името на бога.²⁹

Думата *thesaurus*³⁰ (*thesaurus*) е гръцка (*θησαυρός*), възприета в латинския език, със следните значения: съкровище, скъпоценност, богатство, каса за пари и ценности. Освен това тя означава: склад, хамбар, място за запазване на стоки. В нашия случай се касае за съкровищницата на Филипопол от II в., в която се пазели ценностите, собственост на града.

В многобройните надписи на гръцки език от България думата *θησαυρός* не се среща, а нейните синоними: *ταμειῶν*, *ταμειῶν*, *ταμῶν*, които значат: каса, ковчежничество, съкровищница.³¹ Тази институция е засвидетелствувана в гръцките черноморски градове у нас още от елинистическата, а и в римската епоха като необходимост за икономическия живот, например в Месамбрия³² и Одесос³³. Тя се среща и в градовете на провинция Тракия, организирани по подобие на малоазийските гръцки градове, например в Никополис ад Иструм³⁴ и другаде. За наличието на съкровищници говорят и надписите, в които се споменават „каснери на градове“: *ταμίαις τῆς πόλεως* (Одесос³⁵, Августа Траяна,³⁶ Филипопол³⁷ и др.).

Несъмнено съкровищници е имало и в по-малките селища, например в село Скаптопара³⁸ (дн. квартал на Благоевград) по времето на император Гордиан III (238—244), при светилището под хълма „Градището“ при Малко Търново, Бургаски окръг,³⁹ при обществените и религиозните организации (например при герузията в Сердика)⁴⁰ и другаде.

Градската съкровищница на Филипопол от времето на римското владичество е засега и единствената у нас, сигурно засвидетелствувана епиграфски и археологически. Съкровищници са имали и останалите антични градове в Тракия и Мизия, но те все още не са открити.

След смъртта на Комод на 31 декември 192 г. по решение на Римския сенат името и титулатурата на императора били нарочно изчуквани поради *damnatio memoriae*. Унищожавано било или само името Комод,⁴¹ или всичките му имена и филиацията. При храма на Фортуна⁴² били унищожени имената и филиацията, написани върху 21 м дължина. Трябва да се допусне, че и надписи на съкровищницата на Филипопол името на Комод е било изчукано след смъртта му, но ние не разполагаме с първите два фриз-архитравни блока от лявата къса страна. Оцеляло е името *Anto]pinus*.

Голямо строителство на обществени сгради било осъществено в провинциите Тракия и Долна Мизия през управлението на император Комод като продължение на това от времето на неговия баща Марк Аврелий. Вече споменахме термоперипата в Никополис ад Иструм от 184—185 г. (провинция Тракия) и храма на Фортуна в Ескус от 184—192 г. (провинция Долна Мизия).

Настоящото проучване изяснява някои аспекти на топографията, градоустройството, архитектурата и икономическия живот на Филипопол в началните години от управлението на Комод — период на икономически и културен подем. Отбелязана е една неизвестна досега инсула непосредствено северозападно до форумния комплекс. Може би при бъдещи строителни работи и археологически проучвания около мястото на съкровищницата ще се открият други останки от нея.

Трябва да се очакват съкровищници и в останалите градове у нас от епохата на римското владичество.

¹ Първата част на статията е написана от Румен Иванов, а втората — от Теофил Иванов. Авторите изказват благодарност на арх. Матей Матеев от Пловдив за заснемането и фотографските снимки, както и на ст.н.с. Христо Джамбов за оказаното съдействие.

² D. Z o n t s c h e w. Neuentdeckte Inschriften aus Südbulgarien. — Wiener Jahreshefte, Beiblatt (AB), XXXV, 1943, p. 111.

³ Ibidem, p. 112—114, fig. 35—36.

⁴ D. Z s o n t c h e v. Contributions à l'histoire du stade antique de Philippopolis. Sofia, 1947, p. 16 sq., tab. I, II, XVI, XVIII—XXI, XXIV sq.; T. I v a n o v. Die neuesten Ausgrabungen in Oescus. — Das Altertum, 23, 1977, 1, p. 42 sq., fig. 3—6; T. И в а н о в. Проучвания върху топографията и градоустройството на Ескус. — Археология, XVII, 1975, кн. 1, с. 7 и сл., обр. 6, 10 и 11; Върху някои аспекти на архитектурата на агората в Никополис ад Иструм. — Археология, XXI, 1979, кн. 3, с. 3 и сл., обр. 4—6, 11.

⁵ D. Z o n t s c h e w. Neuentdeckte Inschriften, p. 114.

⁶ К. К о л е в. Монетите като извор за историята на Пловдив. — В: Археологически проучвания за историята на Пловдив и Пловдивския край. Пловдив, 1966, с. 59, обр. 6.

⁷ Т. И в а н о в. Градоустройство. Архитектура. Укрепителна система. — В: История на България. I. С., 1979, с. 333.

⁸ Ch r. D j a m b o v et M. M a t e e v. Observation archéologique sur l'ensemble du forum de Philippopolis (communication préalable). — Pulpudeva. I. Sofia, 1976, p. 135 sq.

⁹ Х. Д ж а м б о в, М. М а т е е в. Форумният комплекс на Филипопол. — Археология, XXI, 1979, кн. 3, с. 53, обр. 14; Ch r. D j a m b o v et M. M a t e e v. Données nouvelles sur l'ensemble du forum de Philippopolis. — Pulpudeva. III. Sofia, 1980, p. 115 sq., fig. 21.

¹⁰ IGBulg., III, 1, p. 878.

¹¹ RE, I, 1894, col. 2574 (v. Antoninus); Т. Г е р а с и м о в. Как да определяме монетите на императорите от II и началото на III в., носещи еднакви имена. — МПК, 1963, кн. 2, с. 33 и сл. Авторът споменава Комод, но не дава титулатурата му.

¹² RE, I, col. 2292 sq. (s.v. Annianus); PIR, I, 2, p. 123; Der kleine Pauly, 3. München, 1979, p. 1009 sq. (s.v. M. Aurelius); IDR. II, 1977, n. 3 (Drobeta — 181 г.).

¹³ RE, II, col. 2470, n. 89 (s.v. Aurelius); PIR, II, 2, p. 303; Der kleine Pauly, I, 1979, sp. 1261 sq. (s.v. Commodus).

¹⁴ RE, II, col. 3435 sq. (s.v. Aurelius).

¹⁵ RE, VIII, I A, 1955, col. 391 sq. (s.v. Elagabal).

¹⁶ RE, III A, col. 16 sq. (s.v. Sarmaticus).

¹⁷ Ibidem.

¹⁸ Ibidem.

¹⁹ RE, II, col. 2470, n. 89 (s.v. Aurelius).

²⁰ Т. И в а н о в, Op. cit., p. 42.

²¹ IGBulg. II, n. 615 (Nicopolis ad Istrum — Thermoperipatos, 184—185 г.); IGBulg. III, 2, n. 1552 (Augusta Traiana — 187 г.).

²² RE, II, col. 2470, n. 89 (s.v. Aurelius).

²³ IGBulg. III, 1, n. 878.

²⁴ Ibidem.

²⁵ А. S t e i n. Römische Reichsbeamte der Provinz Thracia. Sarajevo, 1920, p. 33 sq., p. 25.

²⁶ Ibidem; IGBulg. II, n. 615.

²⁷ Т. И в а н о в. Проучвания върху топографията и градоустройството на Ескус, с. 8.

²⁸ Е. К а л и н к а. Antike Denkmäler in Bulgarien. Wien, 1906, p. 14, n. 13, fig. 14.

²⁹ Der kleine Pauly, I, Sp. 82 sq. (s.v. aedes).

³⁰ RE, VI A, col. 7 sq.; DA, V, p. 220 sq.; Der kleine Pauly, V. München, 1979, Sp. 749 (s.v. thesaurus).

³¹ IGBulg. I—IV (passim).

³² Ibidem, I, 2, n. 346, 349.

³³ Ibidem, I, 2, n. 134, 216.

³⁴ Ibidem, II, n. 687.

³⁵ Ibidem, I, 2, n. 63 bis.

³⁶ Ibidem, III, 2, n. 1707 (Arzus).

³⁷ Ibidem, III, 1, n. 884—1890.

³⁸ Ibidem, IV, n. 2236.

³⁹ Ibidem, III, 2, n. 1863.

⁴⁰ Ibidem, IV, n. 1906.

⁴¹ Ibidem, II, n. 615.

⁴² Т. И в а н о в. Проучвания върху топографията, с. 8; Т. И в а н о в. Op. cit., p. 44.

Aedes thesaurorum de Philippopolis

T. I V A N O V, R. I V A N O V

(Résumé)

L'auteur de la première partie de l'article — Rumen Ivanov, étudie la topographie et la datation de la trésorerie *aedes thesaurorum* de Philippopolis (aujourd'hui Plovdiv) dans la province de Thrace sur la base de deux blocs de marbre de la frise-architrave de l'édifice. L'un a été découvert en 1942 — rue „V. Kolarov“ (alors rue „Knjaz Alexandăr“) aux dimensions: longueur 3,20 m, hauteur 0,88 m, largeur en bas 0,55 m. Sur la face on lit une inscription en latin: AEDEM THESAURORU (fig. 1). L'inscription est publiée par D. Cončev (cf. n. 2). Le second a été découvert en 1977 dans la même rue et presque au même endroit. Il représente un bloc angulaire intérieur gauche aux dimensions: longueur 2,84 m, hauteur 0,88 m, largeur en bas 0,55 m. Sur la face existe l'inscription: NINUS AUG. PIUS S, publiée par Hr. Džambov et M. Mateev (cf. n. 9) sans être déchiffrée et datée (fig. 2, 3).

Il s'agit sans doute d'un empereur romain, dont le nom se termine par Antoninus. Il y a six empereurs connus avec ce nom: Antonin Le Pieux, Marc Aurèle, Commode, Caracalla, Diadumène et Elagabal. Antonin Le Pieux est le premier à porter l'épithète Pius.

Marc Aurèle de son vivant n'était pas Pius, par conséquent il est éliminé. Commode devient Pius en 183. Chez Caracalla la titulature est la suivante: Antonius Pius Augustus, tandis que chez Elagabal: Pius Felix Augustus. Seules les titulatures d'Antonin Le Pieux et de Commode répondent aux données de l'inscription de Plovdiv. D'une importance décisive pour la détermination de l'empereur qui a construit la trésorerie à Philippopolis est le titre triomphal Sarmaticus, dont est conservée la lettre initiale S acquis pour la première fois par Marc Aurèle et son fils Commode au printemps de 175. Antonin Le Pieux, Caracalla, Diadumène et Elagabal ne possédaient pas ce titre triomphal. Ainsi l'auteur établit que l'empereur en question était Commode en 183 ou 184. Dans l'inscription manque l'épithète Felix, acquis en 185. Sur la base de ces considérations l'auteur rétablit les noms et la titulature de Commode en 183 comme suit: [Imp(erator) Caes(ar) M(arcus) Aurelius Commodus Ant[oni]nus Aug(ustus) Pius S[arm]aticus) Germ(anicus) Max(imus) p[ro]f[er]at[or] m(aximus) trib(unicia) pot[est]ate VIII imp(erator) VI co(n)s(ul) IIII p[ro]f[er]at[or] p(atriciae)].

Si l'inscription est de 184, il faut ajouter le titre triomphal Britannicus, le chiffre pour le pouvoir de tribun doit devenir IX, pour empereur — VII, et pour consul reste IIII.

La trésorerie comme l'ont établi Hr. Džambov et M. Mateev, se trouvait en dehors de l'ensemble du forum de Philippopolis, immédiatement près de l'angle nord-ouest.

Dans la seconde partie de l'article l'auteur Teofil Ivanov essaie de reconstituer entièrement l'inscription de construction en complétant le texte proposé dans la première partie. Comme analogie du schéma structural de l'inscription il utilise l'inscription bilingue de construction du temps de l'empereur Marc Aurèle de 172 qui a été trouvée dans le passé à Philippopolis. Elle se trouvait au-dessus d'une des portes de la ville (cf. I G B u l g, III, 1, n. 878). Elle contient les quatre parties suivantes: 1) le nom et la titulature de l'empereur Marc Aurèle (en nominatif); 2) le nom de la construction (en latin *murus*, en grec *τὸ τεῖχος*) (en accusatif); 3) le nom de la ville Philippopolis (en datif) et le verbe signifiant „construit“ et 4) le nom du gouverneur de la province de Thrace (en nominatif), grâce aux soins duquel a été réalisée la construction. Les deux premières parties de l'inscription de la trésorerie et de l'inscription du mur d'enceinte sont pareilles. Il convient d'admettre que les deux autres parties étaient aussi pareilles.

Sur la base de ces raisonnements l'auteur propose la lecture suivante (en 183):

[Imp(erator) Caes(ar) M(arcus) Aurelius Commodus Ant[on]inus Aug(ustus) Pius S[arm]aticus Germ(anicus) Max(imus) p(ontifex) m(aximus) trib(unicia) pot(estate) VIII imp(erator) VI co(n)s(ul) IIII (pater) p(atriciae)] aedem thensaurorum [civitati Philippopolitanorum dedit (*vel exstruxit*) leg(atus) Aug(usti) pr(o) pr(aetore) faciendum curavit].

L'auteur estime que l'inscription a été gravée sur la frise-architrave de la colonnade en forme de lettre П fortement élargie des côtés. Chacun des deux côtés courts avait des blocs en ligne droite ou brisée. Le côté long intérieur avait sept blocs. Le nombre des blocs de la frise-architrave était 11, tandis que celui des colonnes — 12. On ignore quel était le style de la colonnade, mais on peut admettre qu'il était ionien. La colonnade était orientée en direction Nord-Sud, l'entrée s'effectuant sur son axe — Est-Ouest. Il semble que le long de la colonnade passât une rue en direction Nord-Sud (*cardo*) qui commençait de l'entrée nord (non encore découverte) du forum.

Pour le moment la trésorerie de Philippopolis est la seule trésorerie municipale découverte en Thrace et en Mésie Inférieure. Les autres villes romaines dans ces provinces avaient également pareilles trésoreries mais elles ne sont pas encore découvertes.

L'auteur estime que le gouvernement de Commodus était une période d'épanouissement économique et culturel de Philippopolis, faisant suite à celui du temps de Marc Aurèle.

Семантиката на лъка и стрелата в изображенията от ранносредновековна България (VII — X в.)

СТАНИСЛАВ СТАНИЛОВ

Детайлното проучване на средновековната българска материална култура е немислимо без всестранната интерпретация на оръдията на труда и оръжията.¹ Историческите, археологическите и етнографските материали в тази насока са твърде неравнозначни и създават големи затруднения на изследвачите, които се задоволяват само с едни или други данни. Настоящото изложение използва целия известен и достъпен материал за основното метателно оръжие в средновековието — лъка и стрелата — и има за цел да хвърли светлина главно върху семантиката на неговото изобразяване в България от VII до X в.²

Историческите извори, които пряко засягат лъка и стрелата във въоръжението на българите, са малобройни и кратки. В същност писмените сведения са само две и се отнасят за края на интересуващата ни епоха — X в. Първото е известният разказ „Чудото на Свети Георги с българина“. От него става ясно, че лъковете се носели отпуснати и само при нужда били опъвани, т. е. била обтягана тетивата.³ Другото сведение е стихотворение на византийския поет Йоан Геометър, в което на две места се говори за превъзходството на „мизийските стрели“ над „авзонските копия“.⁴ Стойността на това поетично сравнение като извор е относителна, но твърде вероятно е

то да подсказва, че лъкът и стрелата били смятани за основно въоръжение на българската войска, докато за византийската това били копията.

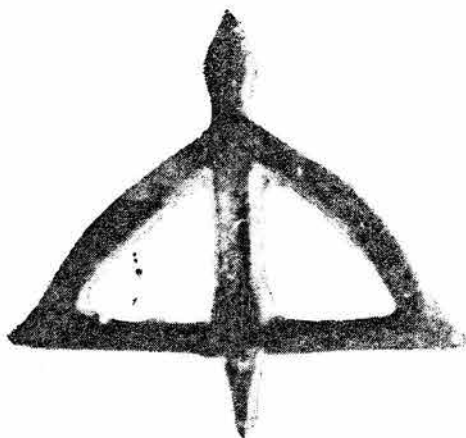
В прабългарските инвентарни каменни надписи се говори само за предпазно въоръжение — шлемове и ризници,⁵ пазени в държавни складове или у военачалници, т. е. собствеността върху тях имала в известен смисъл обществен характер. Така трябва да приемем, че нападателното въоръжение — сабята, копие то и лъкът със стрелите — било лично, че всеки отивал във войската със собствен лък.

Археологическите данни също не дават особени възможности за конкретни заключения. От различни ранносредновековни обекти у нас произхождат крайни и средни костени пластинки⁶ — части от сложносъставни

● Обр. 1 а, б) бронзов амулет — лък със стрела от Луковитско. Fig. 1 а, б) amulette de bronze — arc avec flèche de la région de Lukovit

1а

1б

лъкове. Никъде обаче не са намерени всички пластинки, които са принадлежали към една дъга, поради което не може да се направи заключение за устройството на тези лъкове.

По-големи възможности предоставят изображенията на лъкове. На първо място ще отбележим модела на лък със стрела, намерен в района на Луковит,⁷ споменат без особен коментар от Н. Мавродинов.⁸ Той е бронзов, лят, без видими следи от допълнителна обработка — вътрешните му ръбове дори не са почистени от разделения се в пролуките на калъпа метал. Моделът не копира точно формата на лък и стрела, а е стилизиран. По един и същ начин са изобразени дъгата, тетивата, стрелата: едната им страна е плоска, другата — с релефен ръб. По средата на тетивата се издава петлик за окачване (обр. 1). Стилизицията не позволява този бронзов модел на лък (от Луковитско) да послужи за конкретни заключения, но формата му може да определи първообраза, който той възпроизвежда. Касае се за лък с равномерно извита дъга на ръкохватката.

Данни за употребяваните в България лъкове през ранното средновековие има и в графитите от старобългарските центрове и други обекти.⁹ Особено многобройни са самостоятелните изображения на лък. Повечето от тях представят същия вид, както този от бронзовия модел — с равномерно извита дъга на ръкохватката¹⁰ (обр. 2 б — и). Едно изображение дори показва слабо изправяне на краищата там, където се захваща тетивата¹¹ (обр. 2 и). Такива лъкове наблюдаваме и в различни сцени, представени на графитни рисунки от западната крепостна стена на Плиска¹² (обр. 3 г), от с. Царевец,¹³ Врачански окръг (обр. 3 д, е), от Девня¹⁴ (обр. 3 ж). Техните начертания стоят пред надписи,¹⁵ пред коне,¹⁶ пред конници¹⁷ (обр. 4 а — в). Ясно е, че лъкът с равномерно извита дъга на ръкохватката е имал широко разпространение в България през ранното средновековие. Според класификацията на А. М. Хазанов това е близкосточният рефлексен лък, направен от различни видове дърво и костени пластинки по средата и в двата края, с равномерно извита дъга на ръкохватката¹⁸ (обр. 6 б). Те битуват от дълбока древност в целия средиземноморски културен кръг до Средна Азия.¹⁹

Сред отделните изображения на лък се среща, макар и по-рядко, и друга форма —

с вдадена навътре ръкохватка²⁰ (обр. 2 а). По-често лъкове с такава форма са представени на графитните сцени от Преслав²¹ (обр. 3 а — в). Въпреки схематизма на изображенията в тях не е трудно да се разпознае т. нар. „хунски“ лък²² с плавно вдадена навътре ръкохватка²³ (обр. 6 а). Той също бил направен от разни видове дърво, сухожилия и костени пластинки в краищата и средата, но имал по-голяма дължина и подобрени рефлексни качества.²⁴ Този лък в различни варианти битувал в Евразия от първите векове на н. е. докъм Х в.,²⁵ откогато започва замяната му с монголския лък.²⁶

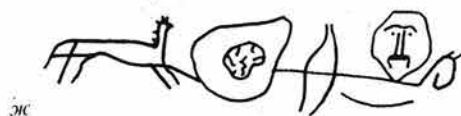
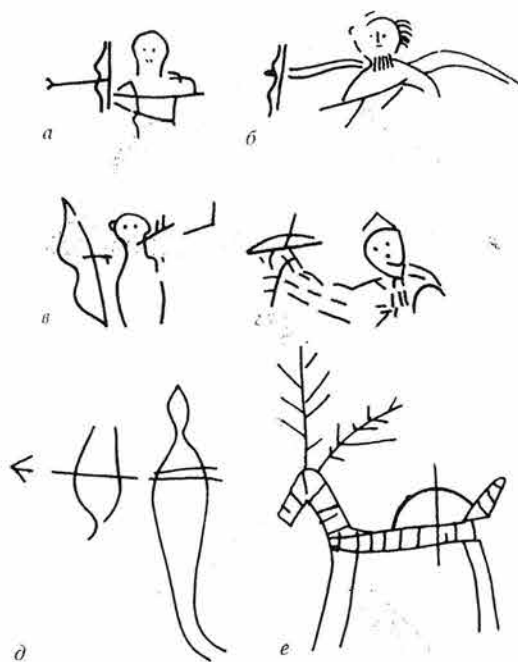
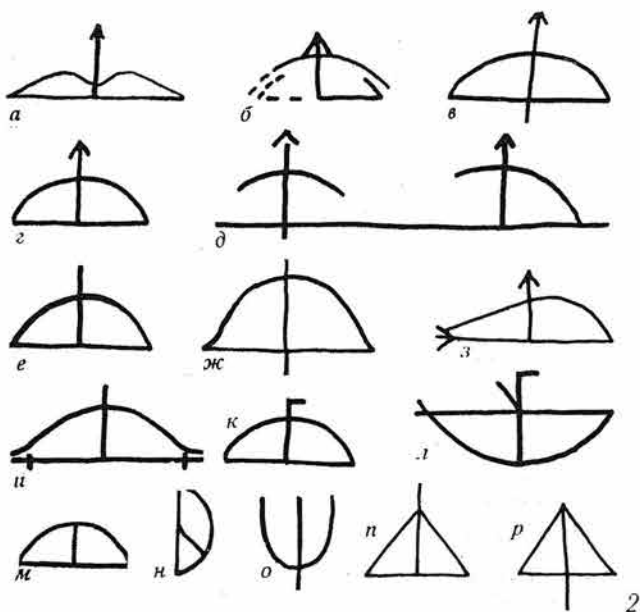
От приведените дотук данни можем да отбележим в определен смисъл две линии в традицията на употребата на основното метателно оръжие от ранното средновековие в България: от една страна, бил използван по-старият, по-малък и лек близкосточен лък, а, от друга — по-новият, по-тежък лък, който се появил заедно с въвеждането на тежковъоръжената конница — катрактарните.²⁷

Използването на лъка и стрелата във военния и мирновременния бит на населението на Първото българско царство има като логическо следствие възникването или по-точно успоредното развитие и на религиозните функции на тези предмети.²⁸ Наличието на посочените по-горе изображения е резултат, пряк или косвен, на тези функции.

Бронзовият модел на лък от Луковитско не може да се датира точно и само съображения от общоисторически характер относно хронологията на българското езичество го поставят в широките граници от края на VII до средата на IX в.²⁹ Въпросът за неговата семантика има ред неясни страни. Засега моделът няма паралел, който да отговаря етнически и хронологически на изискванията за интерпретацията му. Бронзови модели на лъкове, обяснени като апликации, са известни от Хакасия в СССР и се датират от IV—III в. пр. н. е.³⁰ Те пред-

● Обр. 2 а—р) графити-знаци, изобразяващи лък и стрела, от ранносредновековни български обекти. Fig. 2 а—р) graffiti-signes, représentant arc et flèche, de sites bulgares du Haut moyen âge

● Обр. 3 а—ж) лъкове и стрели в сцени от графитни рисунки със стрелци от ранносредновековни паметници (по Д. Овчаров). Fig. 3 а—ж) arcs et flèches dans des scènes de graffiti à représentation des archers sur des monuments du Haut moyen âge (d'après D. Oucharov)

КАНЕСУ
ВУГН
МАЛА
МНРТЗЕ
ПАВОВО
ТОРВОНЛА
КОВЛОУВРОС

a

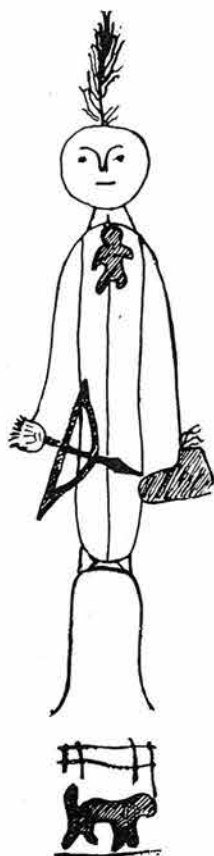

б

в

4

5

● Обр. 4. Знаци — лък със стрела: а) пред надписа на боготор боила колобъра Чена; б) пред графитно изображение на конник от Преслав; в) върху рогче от Плиска. Fig. 4. Signes — arc avec flèche: а) devant l'inscription du bogotor boila kolobâr Čena; б) devant une représentation-graffite de cavalier de Preslav; в) sur une petite corne de Pliska

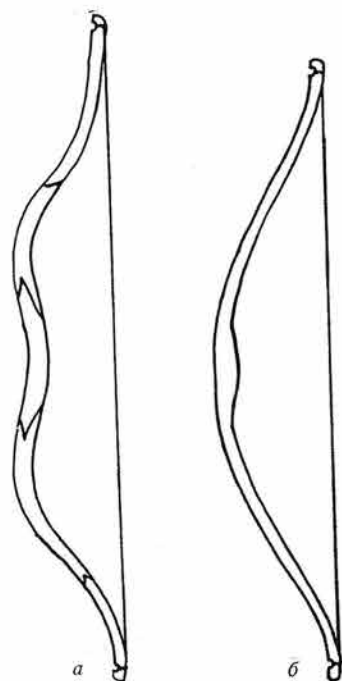
● Обр. 5. Изображение на „бял“ шаман върху парче плат — онгон от Бурятия. Fig. 5. Représentation de chaman „blanc“ sur un morceau d'étoffe — ongon de Burjatija

ставят скитския лък с рязко владена ръкохватка и извити краища, без стрела. Според находките от Енисала и Олбня стрелата се е появила по същото време само в югозападните части на скитската културна зона.³¹ Изображения на лъкове са включени в сцени от ранното евразийско изкуство, каквито са тези върху пекторала от Толстая могила,³² двойката апликации от сибирската колекция на Петър I и известния килим от Пазирикската могила.³³ Изследвачите на тези находки са единодушни, че в изобразените сцени лъкът има магическа стойност за връзка между човешките фигури и много древно женско божество, чиито корени са в епохата на матриархата. Тази стойност има твърде здрави традиции, защото подобни изображения на лъкове намираме в сцената, представяща поклонение пред древната номадска богиня Умай,

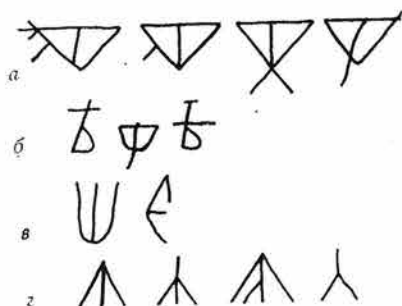
от некропола Кудирге в Алтай, датиран в VI в.³⁴ Фигурка на жена, която държи лък без стрела, е изобразена върху обковката на единия от роговете, намерени в Чьорная могила при Чернигов от X в.³⁵ Многобройни етографски данни показват, че до края на XIX — началото на XX в. у примитивните азиатски народи се е запазила директната връзка човек (дете) — лък — женско божество (Умай — покровителка на децата).³⁶ Така първата версия за функцията на бронзовия амулет с форма на лък и стрела е защитата на децата, покровителствувани от богинята Умай.

Но магическата стойност на лъка и стрелата има и друга страна. Пак генетически свързани с матриархалното общество, те са основните оръдия на шаманския обряд.³⁷ По звука на тетивата шаманът узнава волята на добрите и с лъка пуска стрели по злите духове.³⁸ По-късно дайрето заменило лъка, но шаманската идеология не прави особена разлика между тях.³⁹ Графитното изображение върху модела на юрта от Девня представя шаман, който извършва обряда си с лък и стрела в ръце вместо с дайре.⁴⁰ По костюмите на сибирските шамани са окачени метални модели на лъкове с пластинки, звънчета и други шумящи предмети, чиято функция е да отпъждат духовете — врагове на шамана и неговия род.⁴¹ Приблизително същият модел като този от Луковитско е закачен за дясната китка на схематична човешка фигура върху парче плат от Бурятия. Това е планински онгон с изображение на духа-покровител на неговия собственник (обр. 5). Присъствието на лъка и стрелата тук намира своето обяснение в произхода и функцията на самия дух — на планински онгоци са изобразявани умрели „бели“ шамани, потомци на тенгрините (небесните жители). Попадали на небето, тези шамани се превръщат в полухора-полубогове.⁴² Посочените паралели подсказват втора възможност за интерпретация на модела на лък със стрела от Луковитско — като предмет на шаманския култ.

Останки от цели лъкове, части от такива или просто техни модели с различна етническа и хронологическа определеност и естествено, свързани с различни етнически вярвания, се откриват в гробове от ранното средновековие на различни места от Алтай до Средна Европа.⁴³ Не може да се каже дали те са поставени като необходимо в отвъдния свят оръжие или имат друго пред-

6

7

● Обр. 6. Рефлексни лъкове: а) „хунски“; б) близо-източен (по А. М. Хазанов). Fig. 6. Arcs réflexes: а) „hunnique“; б) du Proche-Orient (d'après A. M. Hazanov)

● Обр. 7 а—г) рунически знаци. Fig. 7 а—г) signes runiques

назначение, сходно с това на споменатия модел. А. М. Хазанов отбелязва само, че моделите заменят твърде скъпото оръжие.⁴⁴ В гроб 33 от некропола до Нови Пазар са открити две средни костени пластинки от рефлексен лък. Тяхното намиране несъмнено бележи разпространението на тази езическа традиция и сред прабългарите.⁴⁵

В останалите проучени некрополи от ранното средновековие в България останки от лъкове или техни модели няма. Откриват се обаче върхове на стрели, които, ако съдим по местоположението им в гро-

бовете с трупополагане, са поставени там съвсем неслучайно: при скелет № 3 от гроб 80 на езическия некропол при с. Кюлевча върхът е намерен на таза на покойника.⁴⁶ В християнския гроб 8 на единия от некрополите (2) на Велики Преслав върхът заедно с нож е под китката на дясната ръка.⁴⁷ В християнския некропол при с. Абланица три върха са открити „в средата на гробната яма“⁴⁸ на гроб 38,⁴⁹ а в гроб 41 един връх е намерен до дясната бедрена кост на покойника заедно с брадва и нож.⁵⁰ В урновите и безурновите трупоизгаряния върхове от стрели се намират заедно с други предмети, размесени с горелите кости.⁵¹ Явно, че обрядното поставяне на стрели в езическите, а оттам и в християнските гробове е несъмнено, но конкретна интерпретация за характера на свързаните с тях вярвания въз основа на известния досега материал не може да се направи. Общото заключение трябва да има пред вид неразривната функционална връзка на стрелата с лъка и генетически да свърже обрядното поставяне на стрели в гробовете с общата им религиозна семантика.⁵²

Отделните рисунки на лък и стрела от старобългарските центрове и от други ранносредновековни обекти имат съществено място в тълкуването на религиозната семантика на основното метателно оръжие в средновековието. Те могат да се разделят на две групи: изображения, които повече или по-малко отразяват действителния вид на лъка и стрелата (обр. 2 а—и), и изображения, които наподобяват този вид, т. е. представят тяхната видоизменена форма (обр. 2 к—р). Старобългарските знаци са нееднократно тълкувани⁵³ и общото резюме на мненията предлага три възможности за обяснението им: 1) буквен знак, т. е. знак от руническа писменост, 2) знак на родова принадлежност, 3) знак с магическа стойност (апотропеичен и пр.). В таблицата на Л. Дончева-Петкова за сравнение между старобългарските и орхоно-енисейските руни⁵⁴ знакът лък и стрела не намира място, но това не е достатъчно, за да се отрече възможността, че схематичното им изобразяване е предизвикало появата на руническия знак. Ако приемем, че разположеният триъгълник (обр. 2 н, р) произхожда от изображението на лък и стрела, и други рунически знаци (обр. 7 а)⁵⁵ трябва да се изведат от него, защото типологически са много сходни. Подобно обяснение на произхода им обаче е извънредно много затруднено по-

ради различното им звуково значение — на първите два — о, на третия — в, на четвъртия — п.⁵⁶ По-скоро с изображението на лък и стрела бихме свързали втория знак (обр. 7 б) от друг рунически надпис,⁵⁷ който знак несъмнено е близък до действителния им вид. Трудно е да се каже дали той се отнася до понятието „лък“ или „лък и стрела“ в съчетанията. Заключение на В. Бешевлиев, че някои сложни прабългарски знаци представляват цели думи, а съчетанието от няколко знака — изречение,⁵⁸ е подходящо основание за подобни твърдения.

Голяма част от изследвачите на старобългарските знаци не са чужди на идеята за интерпретирането им като родови белези, но никой не абсолютизира това твърдение.⁵⁹ Обикновено то се вплита без особени обяснения в останалите разсъждения.

Като родов знак е обяснил Ст. Михайлов изображението на лък и стрела върху рогче от Плиска. Чрез предположението за общ прототип той го свързва с други два знака⁶⁰ (обр. 7 в) (но те имат твърде схематичен вид) и погледната от друга страна, появата им ще получи още едно обяснение. Според етнографските материали образуването на родовите знаци трябва да се търси в култа към тотемното животно.⁶¹ Убедителният пример с вариантите на птичата лапа като знак на един род обски угри⁶² (обр. 7 г) е много подходящ за нашия случай. От пръв поглед се вижда колко сходни са двата знака върху рогчето с вариантите на птичата лапа. Така и те могат да изобразяват част от тотемното животно или цялата му съвсем схематизирана фигура. Освен това изобразяването на три родови знака върху един и същ предмет, собственост на един човек от определен род, няма особена логика.⁶³ Като родов знак би могъл да се определи само този, който бележи принадлежността на коня.⁶⁴

За да изкажем предположение, че някои изображения на лък и стрела са родови знаци, трябва в известния материал да открием такива, които имат спрямо основното изображение добавени или отнети елементи за отделяне различните клонове на рода. Такива знаци има (обр. 2 з—л) и за обяснението на произхода им трябва да приемем условието, че знаците, които нямат за първообраз тотемно животно, са се появили по-късно.⁶⁵ Това предполага, че някои клон от рода е изоставил стария белег и е приел изображение не с тотемно, а с друго значение в общата култова традиция.

Т. Герасимов пръв обърна внимание на знака лък и стрела пред известния възпоменателен надпис на прабългарския аристократ Чепа и обяснявайки го като негов родов белег, посочи връзката му с изображението на конник с копие в ръце (от Преслав), пред който има знак с приблизително същото начертание.⁶⁶ При цялата убедителност на разсъжденията му обаче съдържанието на надписа показва и друго решение. Според В. Бешевлиев титлата на Чепа — боготор боила колобър — сочи неговата военна жреческа длъжност.⁶⁷ Като е имал пред вид неразбираемостта на гръцкия текст за широките слоеве от старобългарското население, твърде вероятно е чрез изображението на лък и стрела пред него каменоделецът да е отбелязал религиозните функции на Чепа. При допускането за сигурна връзка между религиозната семантика на лъка и стрелата и шаманския култ това предположение не е лишено от основание. Очевидно със знака лък и стрела като колобър е означен и споменатият конник от Преслав (обр. 4 а, б). Това означаване може би има и някаква магическа стойност, свързана със семантиката на петроглифите, където лъкът и стрелата непременно присъствуват като атрибути на военния, ловния и религиозния бит. Традиционната причина за появата на тези изображения остава една и съща от праисторическата епоха до средновеко-

вието — извършването на магии, заклинания за успех в символично означената в сцената дейност.⁶⁸ Подобна функция могат да имат не само многобройните графитни рисунки от ранносредновековните обекти в България (обр. 3), но и някои от самостоятелните изображения на лък и стрела, които са се отделили от сложните сцени, запазвайки същото значение и смисъл.

Възможно е, разбира се, при някои от изображенията на лък и стрела да се потърсят едновременно и двете или дори и трите значения, изложени по-горе.

В етнокултурната схема на Първото българско царство графитите основателно се приписват на прабългарите. Самостоятелните изображения на лък и стрела обаче липсват в най-голямата „знакова“ зона — Северното Черноморие,⁶⁹ където дълготрайното пребиваване на прабългарите е безспорно.⁷⁰ Трябва да отбележим, че традицията да се изобразяват лък и стрела като родови, защитни и магически знаци ще да е възникнала по Долния Дунав или пък е пренесена от прабългарска формация, която не е пребивавала в северночерноморските центрове.

Общите заключения за религиозната същност на лъка и стрелата не излизат от рамките на разсъждение за полисемантика и за взаимното преплитане на свързаните с тях вярвания, което впрочем е характерно за цялата прабългарска религия.

¹ За оръжията има няколко публикации, от които едни са доста остарели (Г. Ф е х е р. Военното дело на прабългарите. С., 1938), а други — много общи (Л. Б о б ч е в а. Въоръжението на славяни и прабългари. — ВИСб, III, 1957; Въоръжението на българската войска от втората половина на IX в. до падането на България под турско робство. — ВИСб, II, 1958). Напоследък върху оръжията във връзка с новооткрити паметници работи и ст.н.с. Д. Овчаров (вж.: Д. О в ч а р о в. Ранносредновековно българско въоръжение и снаряжение по данни от ранносредновековните рисунки. — ВИСб, XLIV, 1975, кн. 2; Въоръжението на ранносредновековната българска конница. — Векове, 1975, кн. 5).

² Без да се занимава със значението на самостоятелните изображения на стрели.

³ Х р. К о д о в. Опис на славянските ръкописи в библиотеката на Българската академия на науките. С., 1959, с. 143—144.

⁴ Й о а н Г е о м е т ъ р. За претърпяното от ромите поражение в Българска клисура. — В: Гръцки извори за българската история. V. С., 1964, с. 320.

⁵ В. Б е ш е в л и е в. Първобългарски надписи. С., 1979, с. 180—190.

⁶ Непубликувани. Устните сведения дължа на ст.н.с. Д. Овчаров и Т. Балабанов, за което им благодарим.

⁷ От Националния археологически музей, София, инв. № 2974, размери: 0,026/0,024 м.

⁸ Н. М а в р о д и н о в. Старобългарското изкуство. С., 1959, с. 226—227, обр. 265.

⁹ Използуваните тук материали са на ст.н.с. Д. Овчаров, вж.: Д. О в ч а р о в. Графитни рисунки от Плиска и Преслав. С., БАН (под печат), любезно предоставени ми от автора, за което тук му изказвам сърдечната си благодарност.

¹⁰ Л. Д о н ч е в а - П е т к о в а. Знаци върху археологически паметници от средновековна България VII—X в. С., 1980, с. 157, табл. XVIII 5, с. 177, табл. XXXIII 11, 14, 18, 20, 21; К. Ш к о р п и л. Знаки на строительном материале. — ИРАИК, X, 1905, Альбом, табл. XLIX 114.

¹¹ Л. Д о н ч е в а - П е т к о в а. Цит. съч., с. 177, табл. XXXIII 24.

¹² Д. О в ч а р о в. Цит. съч.

¹³ Г. А н т о н о в. Картина галерия на старобългарското наскално изкуство. — БТА Наука и техника, 1980, 5, с. 9—10.

¹⁴ Р. Р а ш е в. Модел на юрта от Девня. — Археология, 1976, 1.

¹⁵ Т. G e r a s i m o v. Protobulgarische Zeichen. — In: Studia in honorem Veselini Beševliev. Sofia, 1978, p. 235, fig. 1.

¹⁶ С т. В а к л и н о в. Формиране на старобългарската култура. С., 1977, с. 151.

¹⁷ Т. G e r a s i m o v. Op. cit., p. 241, fig. 13.

¹⁸ А. М. Х а з а н о в. Сложные луки евразийских степей и Ирана в скифосарматскую эпоху. —

В: Материална култура на народите на Средна Азия и Казахстан. М., 1966, с. 30, обр. 13.

¹⁹ Пак там, с. 29—30.

²⁰ К. Шкорнил. Цит. съч.

²¹ Д. Овчаров. Цит. съч.

²² А. М. Хазанов. Цит. съч., с. 33—44.

²³ Пак там, с. 34, обр. 3, 4.

²⁴ Пак там, с. 34.

²⁵ Пак там, с. 40—41.

²⁶ Пак там, с. 43.

²⁷ Пак там, с. 41.

²⁸ Д. К. Зеленин. Магическая функция примитивных орудий. — Известия АН СССР, Отделение общественных наук, 1931, 6, с. 714.

²⁹ От образуването на българската държава до приемането на християнството.

³⁰ М. А. Дэвлет. Бронзове бляшки в форма на сложна дуга от Хакасия. — КСИА, 107, 1966, с. 70—72, обр. 21.

³¹ А. И. Мелькова. Скифия и фракийският свят. М., 1979, с. 126, обр. 34₁₁, на с. 104.

³² Д. А. Мачинский. Пекторал из Толстой могилы. — В: Култура Востока. Л., 1978, обр. на с. 141, с. 144.

³³ Пак там, с. 143—144.

³⁴ А. А. Гаврилова. Могилник Кудырге как источник по истории алтайских племен. М.—Л., 1965, изображението е тълкувано от: Р. Л. Кызласов. К истории шаманских верований на Алтае. — КСИИМК, XXIX, 1949.

³⁵ В. М. Василенко. Русское прикладное искусство. М., 1977, с. 143—144. Авторът съвсем без основание приема сцената за илюстрация на епоса от славянския епос.

³⁶ М. А. Дэвлет. Цит. съч., с. 72.

³⁷ Л. П. Потанов. Лук и стрела в шаманстве у алтайцев. — СЭ, 1934, 3, с. 70—71.

³⁸ Пак там.

³⁹ Пак там, с. 72.

⁴⁰ Р. Рашев. Цит. съч.

⁴¹ Л. П. Потанов. Цит. съч., с. 72—73.

⁴² С. В. Иванов. К семантике изображения на старинных бурятских онголах. — Сборник Музея антропологии и этнографии, XVII, 1957, с. 113, 116, обр. 10.

⁴³ А. М. Хазанов. Цит. съч., с. 41—42.

⁴⁴ Пак там.

⁴⁵ С. Станчев. Некрополът до Нови Пазар. С., 1958, с. 12, табл. XI, XXXI 2, 3.

⁴⁶ Ж. Въжарова. Славяни и прабългари. С., 1976, с. 128.

⁴⁷ Пак там, с. 262.

⁴⁸ Според Ж. Въжарова. Цит. съч., с. 262.

⁴⁹ Пак там, с. 281.

⁵⁰ Пак там, с. 284.

⁵¹ Пак там, с. 16, 75, 152, 180, 185, 188, 189, 191.

⁵² В някои случаи стрелата има самостоятелна роля в езическите вярвания, вж.: Н. Н. Веселовский. Роль стрел в обрядах и ее символическое значение. — Записки Восточного отделения Русского археологического общества, XXV, 1921.

⁵³ Л. Дончева-Петкова. Цит. съч., с. 7—8, където са изложени сбито всички мнения.

⁵⁴ Пак там, с. 3—31.

⁵⁵ В. Бешевлиев. Етническата принадлежност на руините надписи в Мурфатлар. — Векове, 1976, 4, с. 18—19, надп. IV, V, VI.

⁵⁶ Пак там (звуките значения са според орхоидското писмо).

⁵⁷ Пак там, надп. VIII.

⁵⁸ Пак там, с. 21.

⁵⁹ Л. Дончева-Петкова. Цит. съч., с. 7—18.

⁶⁰ С. Михайлов. Археологически материали от Плиска. — ИАИ, XX, 1965, с. 67 и сл.

⁶¹ В. Н. Чернецов. К истории родового строя у обских угров. — СЭ, VI—VII, с. 162 и сл.

⁶² Пак там, с. 169.

⁶³ Както смята и проф. С. Михайлов, вж.: С. Михайлов. Цит. съч., с. 70.

⁶⁴ Във връзка със знаците и най-вече със знака, изобразяващ лък и стрела, възниква въпросът за функцията на самия рогче. Рогчетата с отвори за наизиване или улейчета за привързване са открити на много места. Според известното изображение на български войник от „Менеалогия на Василий II“ (С. Станчев. Цит. съч., с. 21, обр. 3, с. 22, обр. 4) и според разкопките на езическите некрополи с трупополагане те били закачвани с шнурче или ремъче на колана (Ж. Въжарова. Цит. съч., с. 105, обр. 59₁, с. 114, обр. 69₃). За практическата употреба на тези рогчетата са изказани не твърде оправдани мнения: Ж. Въжарова смята, че с тях са водени стрели от тялото (?), но не определя как е ставало това (вж.: Ж. Въжарова. Цит. съч., с. 411), Й. Щерева интерпретира рогчетата като дръжки за бичове (вж.: Й. Щерева. Материалната култура в областта на Горна Струма VIII—XII в. Автореферат на кандидатска дисертация. С., 1979, с. 15) — за някои от рогчетата, които имат по-големи размери, това не е изключено, но преобладаващата част имат друго предназначение. Изпъстреността със знаци и рисунки рогче от Плиска показва ясно една религиозна, може би магическа функция. Косвено потвърждение за това намираме в указанията, че рогчетата били окачвани на колана, чието носене според Р. Рашев има дълбок религиозен смисъл (вж.: Р. Рашев. За лицевия езически образ по повод някои коланни украси. — В: Сборник в памет на проф. Станчо Ваклинов. С., 1982 (под печат). Пряко доказателство, че някои рогчетата нямат практическа стойност, а са предмети на езическия култ, е тяхното отсъствие от гробовете в християнските некрополи от IX—X в.

⁶⁵ В. Н. Чернецов. Цит. съч., с. 162 и сл.

⁶⁶ Т. Герасимов. Op. cit., p. 240, fig. 12.

⁶⁷ В. Бешевлиев. Първобългарски надписи, с. 64—65.

⁶⁸ За магическото значение на сибирските петроглифи вж. у: А. П. Окладников. Петроглифы Байкала — памятники древней культуры народов Сибири. Новосибирск, 1974, с. 70—116, където на с. 113—116 е подчертана връзката им със средновековните тюркски графити. За общото между средновековните български графити и сибирските петроглифи вж. у: Д. Овчаров. Средновековните графитни рисунки от България и тяхната връзка с наскалното изкуство на Средна Азия и Сибир. — В: България в света от древността до наши дни. I, С., 1979, с. 244—252.

⁶⁹ В. С. Драчук. Системы знаков Северного Причерноморья. Киев, 1975, табл. II—XLVI.

⁷⁰ М. И. Артамонов. История хазар. Л., 1962, с. 157—180.

La sémantique de l'arc et de la flèche dans les représentations de la Bulgarie du Haut moyen âge (VIIe—Xe s.)

ST. STANILOV

(Résumé)

Lors de l'analyse des sources historiques et des monuments archéologiques on détermine deux côtés importants dans l'utilisation de l'arc et de la flèche pendant le Haut moyen âge en Bulgarie.

Les Bulgares connaissent deux types d'arcs: l'arc réflexe du Proche-Orient, fait de différentes sortes de bois et de plaques d'os aux deux extrémités et au milieu, avec une poignée régulièrement recourbée, et ledit arc réflexe „hunnique“, fait de la même manière, mais de dimensions plus grandes et avec une

poignée saillante en dedans d'une manière égale.

L'arc et la flèche avaient également des fonctions religieuses multiples: ils étaient l'arme du culte chamique, liés à la déesse-protectrice des enfants (Umaj). Les représentations d'arc et de flèche entraient dans le système de signes vieux bulgares servant, d'une part, comme signes tribaux et, d'autre part, peut-être comme lettres runiques. Certaines des représentations-graffiti d'arc et de flèche étaient faites sans doute dans un but magique.

Надписът на Иво Граматик

АРА МАРГОС

През 1953 г. Асен Василиев в монографията си за Ивановските стенописи публикува и голям брой средновековни български надписи-графити от скалните манастирски комплекси в м. Писмата край р. Русенски Лом при с. Иваново, Русенски окръг.¹ Между тях той съобщи за пръв път за надписа на Иво Граматик.² Авторът не дава снимка или факсимиле на надписа, а само препис и го чете така:

+ АЗЪ НВО ГРАМАТНЪЗ ПНСА СНІА
СЛОВА ЕГДА ПОПЪИ БЕ ЦРЬ ГЕУРГН Н АЗЪ
ДОШЕЛЪ Ѡ РОМАНА Н НЕ НМЪ КАКЪА
ТН ТН СА ПРМЕЖДІА РАДН Н ПОБѢГНАА-
ХЪ ВЪ АРХАГЛАѢ Н БѢХЪ ВЪ ВЕЛНЦѢ
ЖѢЛОСТН Н БЕДА... АРХИМАНДРИТА ДН-
ѠННІА ЕЖЕ МА КАЛГЕРНН СОУВААШЕ
ПАКН ПУЖЪН ДОБРНН БРАТ, Н НАСЕТНЕ КЪ
НѢМЪ ЗАВЕЩАХЪ.

Интерпретирайки съдържанието на надписа, А. Василиев отбелязва: „Този надпис, макар и писан от неособено умел и просветен граматик, съдържа ценни указания. От него научаваме, че авторът, Иво граматик, избягал

от Романия (Византия) и е дошел в Иваново — „въ Архангела“, както ще да се наричал манастирят или общежитието; и, най-важното, което той съобщава, е че този цар Георги е Георги Тертер (т. е. Георги Тертер I, б. м., А. М.), както изтъкнахме по-горе. От надписа узнаваме, че той, цар Георги, бил вече иеромонах (поп). Надписът не носи дата, но от съдържанието му се вижда, че той ще да е писан през последните няколко години на 13 век.“³

Неотдавна Йордан Андреев се спря подробно върху съдържанието на този надпис.⁴ Той не е успял до го види и ползува преписа на А. Василиев,⁵ като предава само първата му част при това с грешки.⁶ По принцип той приема тълкуването на А. Василиев, като се противопоставя единствено на датировката на споменатите в надписа събития. Приел веднъж, че в надписа става дума за цар Георги Тертер I, който станал монах, Й. Андреев, опирайки се на сведенията на Г. Пахимер, смята, че това помонашване е станало едва след като бил освободен от сина си Тодор Светослав от византийско пленничество, т. е. към 1303 или 1304 г. Бягството на Иво Граматик от Романия той свързва с вил-

● Обр. 1. Скалният манастир в „Господев дол“ при с. Иваново, Русенски окръг, с църквата, в която е издълбан надписът на Иво Граматик. Fig. 1. Le monastère rupestre à „Gospodev dol“ près du village Ivanovo, département de Ruse, avec l'église dans laquelle est gravée l'inscription de Ivo Gramatik

неенията на каталаните и заключава че, „годината 1307... може да се смята като крайна дата за пристигането му в Иваново,... а като най-вероятна възможност... остава годината 1305“⁷.

Тъй като надписът е незадоволително издаден, с грешки и пропуски, а при интерпретацията му двамата автори правят неверни заключения, налага се да бъде преиздаден, а съдържанието му — основно преразгледано.

Надписът е издълбан с тънък резец върху долната част на вишеночервената рамка, която огражда изображението на благославящ Христос-старец⁸ върху източната стена на странично помещение на църквата на скалния манастир в „Господев дол“ (обр. 1). Поради липсващия под на помещението сега той е трудно достъпен.⁹ Надписното поле има дълж. 0,87 и вис. 0,04 м. Надписът

се състои от три реда с височина на буквите 0,003—0,02 м. На места поради напукване, изтриване или изронване на мазилката липсват отделни букви или части от тях. Общо взето обаче, надписът е добре запазен (обр. 2).

Надписът е едноеров — навсякъде е употребен Ъ с изключение на предлога ВЪ пред ВЕЛНЦЪ ЖЪЛОСТН. А. Василиев погрешно поставя Ъ, като правилно е предал еровия знак само в думите: Ц(А)РЪ, ДОШЕЛЪ, КАКЪВАА (р. 1), ВЪ (р. 2) и КЪ (р. 3). Нарядко някои букви са поставени над реда: при ЕГДА — Д, ѠТ — Т, ПР(Е)МЕЖДА — Д (р. 1). При последния случай буквата Д е изписана над реда поради отчекване на мазилката очевидно още при писането на надписа. Лигатурите са сравнително редки — само пет случая: между Ѡ и Р в ГЕѠРГН, Т и Н в ТН (р. 1) и ЖЪЛОСТН (р. 2), Н и Г в НГА, Ц и Р при често срещаната сигла ЦР.¹⁰

+ АЗЪ ИВО ГРАМАТИКЪ ПИСАХ СЛОВА ЕГДА ПОГЫБЕ ЦРЬ ГЕОРГИИ НАЗЪ ДОШЕЛЪ ОТ РОМАНИИ И НЕ НМЪ КАКЪ ВЛА МН ТИ СА ПРМЕЖА РАДН / НГА ПОЕБ...ААХЪ ВЪ АРХАГГЛАЪ Н БЪХЪ ВЪ ВЕЛНЦЪ ЖЪЛОСТН Н БЪ ДА СТЕТЪ АРХИМАНДРИТА ДНΩНН-СНА ЕЖЕ / МА КАГЕРННСΟΥВААШЕ ΙΟΙ ΠΑΚΗ ΤΗΖΩΝ ΔΟΒΡΗΝΝΥ ΡΑΔΗ ΝΑΣΕΤΝΟ ΚΒ ΝΕΜ8 ΣΑΒΕΨΑΧЪ

● Обр. 2. Факсимиле на надписа на Иво Граматик.
Fig. 2. Fac-similé de l'inscription de Ivo Gramatik

След първоначалното АЗЪ НВО ГРАМ[А]-ТНКЪ ПНСА СНА СЛОВА ЕГДА А.Василиев чете ПОПЪИ БЕ вместо глагола ПОГЫБЕ, аор. форма на ПОГЫБАТИ, *πολύνομαι*, *périr* — погина, загина. Очевидно той се е подвел от поудължената напречна хастичка в края на хоризонталната права на Г и я е видял като П, без да обърне внимание, че се получава безсмисленото не само в граматическо, но и във фактологическо отношение ПОПЪИ БЕ.¹¹ При КАКЪВЛАА той погрешно поставя Ъ след В вместо пред нея и пропуска да добави още едно А в края на думата. Следващата дума А.Василиев отбелязва като ТН вместо МН. В началото на втория ред е пропуснал думата Н(Е)ГА. Правилно е възстановил ПОЕБ[ГН]ААХЪ, но не отбелязва, че в надписа местата на Б и Ъ са разместени. След ЖЪЛОСТН чете БЕДА. Тук обаче такава дума няма. Непосредствено след Б стои Ъ с титла за съкращение над тях — БЪ, поради което тук трябва да се развие Б(ОГ)Ъ.¹² След ДА ясно се чете СТЕТЪ — съкратената С(ВА)Т(А)ЕТЪ, която дума не е била видяна от А. Василиев. Останалите думи в този ред АРХИМАНДРИТА ДНΩННСНА ЕЖЕ се четат със сигурност. Първите две думи от третия ред МА К(А)Λ(ΟΥ)ΓΕΡННСΟΥВААШЕ = ме покалугери, се четат ясно. А. Василиев е видял МА КААГЕРНН СОУВААШЕ, но това четене няма смисъл. Следващите три знака ΙΟΙ, пропуснати от А. Василиев, на пръв поглед остават необясними. Тук би следвало да очакваме съюза Н, който, както се вижда, навсякъде служи за разграничаване на изреченията в надписа. Пример за предаване на Н или Ы с подобен знак — ОΙ намираме във Виргинската грамота:

СКРОВНЦА ОΙ НΜΑΝΝΗ ΔΑΛΤΗ; ΠΑΒΟ-
ΣΛΑΒΝΟΙΝ ЦРНЄ ГРЬУЦН ОΙ БΛΖΓΑΡСЦНОΙ;
ПАКОΙ; 8ΤΒΡΖΔΟΙΧΖ; ΟΙΜΕ.¹³

По-голямата част от останалите думи в този ред са предадени погрешно от А. Василиев: ПУЖΩН вместо ТΗΖΩΝ,¹⁴ ΔΟΒΡΗΝН вместо ΔΟΒΡΗΝΝΥ, БРАТ вместо ΡΑΔΗ, ΝΑΣΕΤΝЕ вместо ΝΑΣΕΤΝΟ, ЗАВЕΨΑΧΖ вместо ΣΑΒΕΨΑΧЪ.¹⁵

И така надписът гласи:

+ АЗЪ НВО ГРАМ.ТНКЪ ПНСА СНА СЛОВА ЕГА ПОГЫБЕ ЦРЬ ГЕΩΡΓΗ Н АЗЪ ДОШЕЛЪ ОТ РОМАΝΝА Н НЕ НМЪ КАКЪВЛАА МН ТИ СА ПРМЕЖА РАДН / НГА ПОЕБ...ААХЪ ВЪ АРХАГГЛАЪ Н БЪХЪ ВЪ ВЕЛНЦЪ ЖЪЛОСТН Н БЪ ДА СТЕТЪ АРХИМАНДРИТА ДНΩНН-СНА ЕЖЕ / МА КАГЕРННСΟΥВААШЕ ΙΟΙ ΠΑΚΗ ΤΗΖΩΝ ΔΟΒΡΗΝΝΥ ΡΑΔΗ ΝΑΣΕΤΝΟ КЪ ΝΕΜ8 ΣΑΒΕΨΑΧЪ.

След допълването му той трябва да бъде прочетен:

+ АЗЪ НВО ГРАМ[А]ТНКЪ ПНСА СНА СЛОВА ЕГДА ПОГЫБЕ Ц(А)РЬ ГЕΩΡΓΗ Н АЗЪ ДОШЕЛЪ ОТ РОМАΝΝА Н НЕ НМЪ КАКЪВЛАА МН ТИ СА ПР(Е)МЕЖДА РАДН Н(Е)ГА ПОЕБ[ГН]ААХЪ ВЪ АРХАГГ(Ε)ΛЪ Н БЪХЪ ВЪ ВЕЛНЦЪ ЖЪЛОСТН Н Б(ΟΓ)Ъ ДА С(ΒΑ)Τ(Α)ЕТЪ АРХИМАНДРИТА ДНΩННСНА ЕЖЕ МА К(Α)Λ(ΟΥ)ΓΕΡННСΟΥВААШЕ ΙΟΙ ΠΑΚΗ ΤΗΖΩΝ ΔΟΒΡΗΝΝΥ ΡΑΔΗ ΝΑΣΕΤΝΟ КЪ ΝΕΜ8 ΣΑΒΕΨΑΧЪ.

Превод: +Аз, Иво Граматик, писах тези слова, когато погина цар Георги. Аз дойдох от Романия, и то не заради какво да е премедие, поради което побягнах в „Архангелите“. И бях в голяма печал. Бог да посвети архимандрит Дионисий, който ме покалугери. Заради тези добрини по-сетне с него се съветвах.

ИВАНЪ О ГРАМ

● Обр. 3. Факсимиле на надпис-графит от Червен.
Fig. 3. Fac-similé d'une inscription-graffite de Cerven

От съдържанието на надписа става ясно, че се касае не за помонашване, а за смъртта на цар Георги. Налага се обаче да се установи кой е споменатият в надписа цар Георги — Георги Тертер I (1280—1292) или Георги Тертер II (1321—1322). Затруднението тук идва от това, че в надписа не е отбелязана година. Ето защо, налага се да се спрем по-подробно върху данните, които са известни за смъртта на двамата царе, като ги поставим със съдържанието на нашия надпис.

Точната година на смъртта на Георги Тертер I не е известна. К. Иречек пише, основавайки се на Георги Пахимер, че той е бил освободен от византийски арест от сина си Тодор Светослав срещу замяната със знатните гърци, пленени при разбиването на армията, водена от севастократор Радослав. Бившият цар бил пратен в един град, където спокойно доживявал своите дни.¹⁶ Тъй като това събитие предхожда битката при р. Скафида, станала в 1303 г.,¹⁷ освобождаването на Георги Тертер I трябва да се отнесе към 1301—1302 г., а смъртта му след тази дата.

Георги Тертер II починал неочаквано при неизвестни обстоятелства в 1322 г.¹⁸ Но очевидно внезапната и скоропостижна смърт на младия цар е била изненада не само за византийския двор, но и за българското население. Ето защо изразът „ΕΓΔΔ ΠΟΥΒΕ Ц(Δ)ΡΥ ΓΕΩΡΓΗ“ в надписа ни дава основание да приемем, че в случая става дума за Георги Тертер II. Вместо употребяваните обикновено за отбелязване на смърт ΠΟΥН¹⁹ или ΟΥΣΖΠΕ²⁰ Иво Граматик отбелязва смъртта на цар Георги с ΠΟΥΒΕ — погина, загина, т. е. смърт при нещастен случай, война, насилствена смърт.²¹

От изказаните дотук съображения следва, че надписът на Иво Граматик е писан след смъртта на Георги Тертер II. Ал. Бурмов смята, че този български владетел е умрял през месеците ноември или декември 1322 г.²²

До това заключение той идва, проследявайки хронологията на Йоан Кантакузин, според когото Георги Тертер II починал, след като през октомври 1322 г. Андроник III се върнал в Цариград от военния си поход в Тракия.²³

Изборът на нов български цар не е станал бързо. Поради това, че Георги Тертер II нямал преки наследници, болярският съвет трябвало да избере нов владетел. Пак въз основа на Кантакузиновата хронология за събитията след смъртта на българския владетел А. Бурмов поставя избора на Михаил Шишман на българския престол по времето, когато Андроник III обсаждал Пловдив — пролетта на 1323 г. и най-вероятно не по-рано от февруари и най-късно до април 1323 г.²⁴ Ето защо надписът на Иво Граматик трябва да бъде датиран в периода между смъртта на Георги Тертер II и избирането на Михаил Шишман, т. е. от последните два месеца на 1322 до април 1323 г.

От надписа узнаваме, че Иво Граматик избягал от Романия (т. е. Тракия)²⁵ в „Архангелите“ (така се наричали скалните обители при с. Иваново). Самият той не посочва конкретната причина за това бягство, но отбелязва, че то е станало „не заради какво да е премеждие“, т. е. поради някаква много сериозна беда, и затова бил в голяма скръб (печал).

Не е изключено неговото бягство от Романия да е следствие на някои събития, станали след смъртта на Георги Тертер II. Известно е, че след неговата смърт България изпаднала в междуцарствие и размирици.²⁶ Византийска армия начело с Войсил, брат на бившия български цар Смилец, се насочила срещу българските крепости от Сливен до Копсис, а друга под командването на Андроник III — срещу Пловдив, който бил подложен на продължителна и тежка обсада.²⁷ Твърде е възможно по време на тези военни действия, които станали тъкмо в Тракия (Романия), Иво Граматик да е бил принуден да избяга северно от Балкана.

Сведенията за краткото царуване на Георги Тертер II са доста оскъдни. В домашните ни извори той е споменат в ръкопис от 1321—1322 г., съхраняван в Хилендарския манастир²⁸ и в Бориловия синодик.²⁹ Надписът на Иво Граматик може да бъде причислен към този неголям списък.

¹ А. Василиев. Ивановските стенописи. С., 1953, с. 10—15.

² Пак там, с. 14.

³ Пак там.

⁴ Й. Андреев. Надписите при с. Иваново, Русенско, и последните години от живота на цар Георги Тертер I. — Векове, 1975, 3, с. 78—81.

⁵ Пак там, с. 79, бел. 8.

⁶ Пак там, с. 78. Така напр.: СНГА в.м. СНГА, РΩΜΑΝΝΑ в.м. РОΜΑΝΝΑ, ΠΡΕΜΕЖДГА в.м. ΠΡ(Ε)ΜΕЖДА, ЖАЛОСТН в.м. ЖЪЛОСТН.

⁷ Пак там, с. 80—81.

⁸ К. Шкорпил смята, че се касае за образа на благославящ Господ (К. Шкорпил. Опис на старините по течението на река Русенски Лом. С., 1914, с. 143). А. Василиев не приема това твърдение, нито пък, че е образ на Христос-старец, и отбелязва, че „не може да се определи кой е изобразеният“ (А. Василиев. Цит. съч., с. 16, 42, бел. 6).

⁹ За проучване на надписа бе използвана скеля. Факсимилето е направено съвместно с н. с. К. Попконстантинов.

¹⁰ Н. Мушмов. Монетите и печатите на българските царе. С., 1924, с. 21 и табл. на монограмите: № 96, 102, 122, 125, 128, 134 и др. Езиков анализ на надписа е направен от Ст. Смядовски. Няколко езикови бележки за надписа на Иво Граматик. — Археология, 1981, кн. 1—2, с. 41.

¹¹ А. Василиев. Цит. съч., с. 14; Й. Андреев. Цит. съч., с. 80 — и двамата поставят равенство между „монах“ и „поп“, въпреки че се касае за различни понятия (черно и бяло духовенство). Царят не може да стане поп. При оттегляне от светския живот царят, както и членове на неговото семейство, негови служители или лица от аристокрацията приемали монашески сан, вж.: М. Г. Попруженко. Синодик царя Борила. С., 1928, с. 88, § 117, 118, 121, 122, с. 89, § 127, с. 90, § 131, 132, 136, 137).

¹² Съкращаването на БОГЪ по този начин често се среща в надписи: Й. Иванов. Български старини из Македония. С., 1931, с. 62, 113, 114, 115, 160, 161 и др.; също: Ив. Гълъбов. Един малко известен надпис от времето на Срацимира. — БЕ, VI, 1956, 3, с. 229, 237, обр. 1; А. Margos. Neue lesung einer mittelalterlichen Inschrift aus der Stadt Sumen. — Studia in honorem Veselini Besevliev. Sofia, 1978, p. 266; В. Вълков. Въпроси около двата надписа на Станислава и Станислав от с. Градец, Видински окръг. — ИМСЗБ, IV, 1980, с. 89, обр. 1, с. 91.

¹³ Й. Иванов. Цит. съч., с. 581 и 586. Според него не е ясно на какво се дължи тази оригинална графика на Ъ, дали тя не издава фонема, близка на Ой, или нещо друго. Обяснението на П. Петров (П. Петров. Към въпроса за автентичността на Виргинската грамота и достоверността на съдържащите се в нея сведения. — ГСУ ФИФ, LI, 2, 1957, с. 191), че това се дължи на сръбска редакция на Виргинската грамота, е трудно приемливо при наличието на широка употреба в нея на юсовите. Твърдението на Ив. Дуйчев, че „особеният надпис на ОI = Н може да се обясни с някаква правописна мода, възникнала под византийско влияние -oi-i- Н“ (Ив. Дуйчев. Из старата българска книжнина. II. С., 1944, с. 351), изглежда по-правилно. Доводът, с който Мих. Андреев отхвърля тази възможност поради това, че „подобни моди и фонемни не са засвидетелству-

вани от други автентични документи от българското средновековие“ (вж. М. Андреев. Колективната отговорност на българската селска община през средновековието. — Векове, VI, 1977, 5, с. 15, бел. 9) се оборва не само от надписа на Иво Граматик, но и от един графит върху каменен блок от Червен: НВАНЗ 100 ГРАМ[ΑΤΗΚΖ] (обр. 3).

¹⁴ Първата буква на тази дума не е добре изписана и наподобява П, но очевидно е, че тук следва да стои Т, както изисква смисълът.

¹⁵ А. Василиев. Цит. съч., с. 14.

¹⁶ К. Иречек. История на българите. С., 1929, с. 223; Поправки и добавки. С., 1939, с. 203.

¹⁷ История на България. I. С., 1961, с. 219.

¹⁸ Пак там, с. 221.

¹⁹ ВЪ ЛЪТО ѿФД ПОУ(Н) АНДРНЕ ПОПЪ... (Й. Иванов. Цит. съч., с. 28); ЛЪТ ѿВЛА ПОУН Р[ΑΒΖ] [Β]ЖНН ΑΝΤΟΝΖ... (К. Константинов. Два старобългарски надписа от скалния манастир при с. Кречча, Търговишки окръг. — Археология, XIX, 1977, 3, с. 24—25, обр. 6, 7); + Μ(Ε)Α)ЦΑ ΝΟΗΕΒΡΑ ΕΙ ПОУН ΡΑΒΑ Б(Ο)ЖННА СТАННСЛАВА... + Μ(Ε)Α)ЦΑ ΔΕΚ(Ε)ΒΡΑ ПОУН ΡΑΒЪ Б(Ο)ЖН СТАННС(Λ)ΑΒЪ... (В. Вълков. Цит. съч., с. 88, 91 обр. 1).

²⁰ ОУСЪПЕ ΡΑΒΑ БЖННА ΑΝΑ (Т. Тотев. Нов български писмен паметник от Преслав. — ИАИ, XXIX, 1966, с. 64); Н ПΑ ΟΥΣΖΠΕΝНЪ ΠΡΝΑΑ ОЦА НАГО МЕ-ΘΟΔΙΑ (Codex Assemanianus).

²¹ ВСН БО ΠΡΗΜΖШЕΙ ΝΟЖΖ ΝΟЖЪМЪ ПОГЪБЕНЪТЪ (Codex Zogr. et Mar.).

²² А. Бурмов. История на България през времето на Шишмановци. — В: Избрани произведения, С., 1968, с. 223.

²³ Пак там, с. 223.

²⁴ Пак там, с. 232.

²⁵ За наименованието РОΜΑΝНА вж.: К. "Αμαντος. "Ρομάνια. — Hellenika, VI, 1933, p. 231—236; Ив. Дуйчев. Цит. съч., с. 318. Вж. също съображенията у: D. Oвčarov. Le terme „ROMANNA“ sur une inscription nouvellement découverte à Preslav. — Studia Balcanica, 10, 1975, p. 108—109 и допълн. лит. у: В. Бешевлиев. Първобългарски надписи. С., 1979, с. 238.

²⁶ К. Иречек. Цит. съч., с. 225; История на България, с. 221.

²⁷ Подробно за тези събития вж. у: А. Бурмов. Цит. съч., с. 222 и сл.

²⁸ ВЕАНКЪИ ЦРЪ ГЕΩΡΓΙΕ, СЪН ВЕАНКАГО ЦРЪ ΘΕΩΔ(Ο)ΡΑ СВАТ(Ο)СЛАВ(Α), ΠΡΕΔΡΖ-ЖАЦМ8 СΚΠΤΡΑ БЛЗГАРСКАГО ЖЕ Н ГРΖ-ЦКАГО (Ив. Дуйчев. Цит. съч., с. 67).

²⁹ ГЕΩΡΓΙЮ ΤΕΡΤΕΡΙЮ БΛГОУЧЪСТНВОМ8 ЦР8 ВЪУНАА (М. Г. Попруженко. Цит. съч., с. 81, § 98).

L'inscription de Ivo Gramatik

A. MARGOS

(Résumé)

L'inscription est publiée pour la première fois par Asen Vasiliev en 1953. Il la date de la fin du XIIIe s. et estime qu'il y est mentionné le tsar bulgare Georgi Terter Ier (1280—1292), qui, après son abdication, devient moine dans les monastères rupestres près du village Ivanovo, département de Ruse.

Cette inscription est examinée également par Jordan Andreev qui la rapporte vers 1305—1307. Il affirme que Georgi Terter Ier est devenu moine dans les dernières années de sa vie après son libération de captivité byzantine.

L'auteur du présent article réexamine la lecture de l'inscription et établit qu'il y est question non du monachisme du dit „tsar Georgi“, mais de sa mort. Les auteurs précédents ont lu incorrectement le mot devant le nom du tsar „погысе“ au lieu de

„погысе“, c'est-à-dire péri. C'est pourquoi il estime que le „tsar Georgi“ mentionné est Georgi Terter II (1321—1322), tandis que l'inscription date de novembre — décembre 1322 — avril 1323, c'est-à-dire de la période entre la mort de Georgi Terter II et l'élection de son successeur Mihail Šišman (1323—1330).

Complétée et précisée, l'inscription veut dire: „Moi, Ivo Gramatik, j'ai écrit ces paroles quand périt tsar Georgi. Je suis venu de Romanie (c'est-à-dire Thrace, Bulgarie du Sud) et ce n'est pas à cause d'un péril quelconque que je m'enfuis chez les „Archanges“. Et j'étais dans une grande tristesse. Que Dieu veuille consacrer l'archimandrite Dionysij qui m'a fait prendre l'habit. Pour ces bienfaits plus tard je me suis consulté avec lui.“

Няколко езикови бележки за надписа на Иво Граматик

СТЕФАН СМЯДОВСКИ

Надписът е писан от обиграна ръка, привикнала към полууставното писмо. Авторът е познавал преписваческия труд, за което говори не само фактът, че нарича себе си граматик, но и знанието на някои основни лигатури, известни от ръкописите (напр. лигатурата ТН), изписването под титла на сакрални думи и пр. Особено интересна е лигатурата Ѱ. Тя не е твърде често явление, но все пак е отбелязана в оскъдните епиграфски данни, напр. в името ГЕѰРГНѢ в среднобългарския ктиторски надпис от с. Старо Нагоричино¹ при Куманово, в същото име от надписа на Георги Хръб от Срацимирово време², в името ОУРѰША в ктиторския надпис на Никола Драгослав от Призрен³ и др.

Но най-голям интерес надписът буди с езиковите данни, които предлага. Графитът е едноеров (с употреба само на Ъ) и така се на-

режда до другите 9 среднобългарски едноерови паметника — Батошевския, Божишкия, Боянския, Витовнишкия, Станиславовия, Търновския надпис за Девинград, Търновския надгробен от 1388 г. и Ямболския.⁴ Голям ер е употребен само веднъж в предлога ЪЪ на р. 2. В представката на формата СДВѢЩАХЪ е отбелязано колебанието при изразяването на изговор на неударен еров вокал, характерен за по-голямата част от българското езиково землище. Типичното и за източните говори изясняване на малък ер в е като ударена коренна гласна в причастие виждаме във формата ДОШЕАЪ.⁵ Явлението е било прокарано поради това, че Ъ е бил в палатална среда.⁶

От употребата на графемата за ятова гласна могат да се направят някои изводи за нейния гласеж в говора на писача. Примерите не са много, така че Ъ срещаме в глаголните форми ПОБѢГНААХЪ и БѢХЪ, в окон-

По отношение на назалните гласни може да се каже, че в надписа е видно типичното им среднобългарско смесване, срв. ТНѢЗН, р. пад., ед. ч., ж. р. вместо ТНАЗН. Написанието НА на адверзативния съюз NZ, познат от редовното му изписване в среднобългарските ръкописи като NѢ, не е често срещано, но не трябва и да ни учудва. Така например съюзът NZ се среща като НА на някои места в Пловдивския триод от XIII в.¹⁰ (срв. Н ПЕЧААМН ПОМАГАѢ ЕМОУ НА ОБРАТН МА БАВЕНЬ БѢ ѠЦЬ НШНХЬ — л. 100 а).

42

Типично за среднобългарската книжнина и епиграфика е смесването на имената на *es*-основа с тези на стара *o*-основа. На това явление се подчинява и думата СЛОВА — в. пад., мн. ч. вместо СЛОВЕСА, срв. аналогичните случаи в надписа от Иван-Шишманово време — ΔΖΥ СΡΑЦΟ ΠΝΣΑΧΖ (· · ·) СН(Н) СЛОВА¹⁵, и в надписа от 1415 г. — ΔΖΥ СТΩΙΑΝΖ ΜΝΟ(ΓΟ) ΓΡΨШНН ΠНСΔ СН(Н) СЛОВА.¹⁶ Твърде интересни моменти има и по отношение на състоянието на склонитбената система. Докато е налице съгласуване на РАДН с р. или в. пад. като следлог, срв. ПР(Ъ)МЕЖНА РАДН, ТНЖЗН ДОБРННЫ РАДН, виждаме и една поява на обща форма след предлог, изискващ родителен падеж — Ѡ РОМАННА вместо РОМАННА, срв. правилния вин. пад. в Търновската колона на Иван Асен II: ВЪ РѠМАННѢ. Забележителна е употребата на *dativus ethicus* (р. 1) — НЕ НМЪ КАКВАА МН ТН СА. По старобългарските паметници има съвършено оскъдни данни за употребата на този падеж — предимно в Суврасълския сборник, и то без съответствие в гръцкия текст. Той се среща отчасти в изрaza CЗМОТРН ЖЕ МН, отчасти във формата ТН¹⁷ — CЗМОТРНТЕ ЖЕ МН ЗЛОДѢНСТВО НХЗ (Супр. 443. 7). Несъмнено употребата на етичния дателен падеж в говоримия език се е разширявала постепенно през среднобългарската епоха.

Интерес представлява словообразуването на глагола ΚΑΛΟΥΓΕΡΝΗΣΟΑΤΗ, незасвидетелствуван в речниците. В гръцки език има глагол *καλούρεύω* (*καλοῦρηύω*) — „калугеря се“. В случая е взет готов словообразователен образец от редицата гръцки глаголни заежки в старобългарски език с характерната аористна сигма.¹⁸ Че този модел е бил жив през този период, съдим от проникването на такива глаголи като ΛΗΤΟΥΡΓΗΣΑΤΗ в български номоканон от XIII в.,¹⁹ ΔΡΑΜΑΤΟΣΑΤΗ в Троянската повест²⁰ и се среща чак в новобългар-

ската епоха — КΑΛΕΣΑΤΗ в ръкопис от XVII в.,²¹ както и в Свищовския дамаскин.²² Често срещаният глагол СЪВЪЩАТН, употребяван в старобългарските паметници със значение „говоря“, „викам високо, провъзгласявам“, „давам съвет“, тук е използван в последното си значение, вж. подобното в житието на Филотея от Патриарх Евтимий — НЖ АЦЕ ПОЖДЕШН Н ПОСЛОУШАДЕШН МЕНЕ Н ПРИНМЕШН СЪВЪТЪ НЖЕ АЦЕ СЪВЪЩАЖ ТН.²³ С това значение глаголят превежда гръцкия *συμβουλεύω*.

По съдържание надписът на Иво спада към „същинските“ графити с приписков характер, съдържащи името на писача и създадени главно за да бъде означено присъствието му на дадено място. В текста има известен оттенък на летописен елемент (съобщението, че надписът е издраскан, когато е умрял Георги Тертер II, бягството на Иво в манастира), но той има по-частен характер и не може да се свърже с по-изявените лето-

писни сведения, каквито има, да речем, в Търновската колона от 1230 г., в Станимашкия надпис и др.²⁴ Типична за „същинските“ графити е началната формула ΔΖ... ΠΝΣΑΧΖ... Загадъчни са знаците на р. 3 между ΚΑΛΟΥ-ΓΕΡΝΗΣΟΥΒΑΔΗΣЕ и ΠΑΚΝ. В интерес на истината трябва да кажем, че те са срещани и по други графити, например върху каменен блок с надпис от църква № 2 в Червен.²⁵ Твърде вероятно е те да играят някаква ограничителна или препинателна функция. Посклонни сме обаче в тях да видим изопсефията на ΔΜΗΝ = 99, като тези знаци се комбинират с цифровите значения на Ι, Φ и Π.²⁶

Надписът на Иво освен с историческите данни, които съдържа, е и важен извор за разкриване на някои моменти от историята на българския език. Отбелязаните явления показват още веднъж необходимостта от грижливо езиково изследване на епиграфските материали, които крият извънредно ценни данни за филолозите.

¹ Вж. факсимилето у: Г. Томовић. Морфологија ћириличких писаца на Балкану. Београд, 1974, № 23.

² Ив. Гълъбов. Един малко известен надпис от времето на Срацимира. — БЕ, VI, 1956, кн. 2, с. 229—238; Г. Томовић. Цит. съч., № 82.

³ Г. Томовић. Цит. съч., № 31.

⁴ Най-общо за езика на старобългарските и среднобългарските епиграфски паметници вж.: Ст. Смядовски. Към езиковата характеристика на българските кирилски надписи до XV в. — Старобългаристика, 1980, кн. 6.

⁵ Вж.: Български диалектен атлас. I. С., 1964, к. 8; II. С., 1966, к. 6. Вж. същото явление и в западните области.

⁶ Ив. Кочев. Застъпници на меката ерова гласна в българския език. — В: Статии по българской диалектологии. 9. М., 1959, с. 60.

⁷ За замените на ъ и е в по-късна епоха — края на XIV—XV в., вж.: А. Станчев. Към въпроса за началото на екавизма в български език. — БЕ, XIII, 1963, кн. 4—5, с. 333—344.

⁸ W. Werner. Die männlichen Personennamen in den bulgarischen Volksliedern. Ein Beitrag zur bulgarischen Anthroponymie. — Veröffentlichungen der Abteilung für slavische Sprachen und Literaturen des Osteuropa-Instituts (Slavisches Seminar) an der freien Universität Berlin. 33. Berlin, 1965, p. 87.

⁹ А. Василев. Новооткрити надписи и ктиторски образи при с. Иваново. — ИАИ, XV, 1945, с. 201, обр. 103₁.

¹⁰ Б. Цонев. Славянски ръкописи и старопечатни книги на Народната библиотека в Пловдив. С., 1920, с. 37—38. За сведението благодаря сърдечно на н.с. Г. Попов.

¹¹ К. Мирчев. Историческа граматика на българския език. С., 1963, с. 164—165.

¹² П. Гудев. Българският летопис във Ватикан. — СбНУК, VI, 1891, с. 348.

¹³ С. Бернщейн. Разыскания в области болгарской исторической диалектологии. I. Язык валашихских грамот XIV—XV веков. М.—Л., 1948, с. 336—337.

¹⁴ Б. Велчева. Показатели местоимения и наречия в новобългарските паметници от XVII и XVIII в. — ИИБЕ, X, 1964, с. 175. Образоването с тази частица е характерно за източните говори: пак там, с. 224.

¹⁵ В. Антонова. Новооткрит старобългарски надпис на Шуменската крепост. — ИИМШ, IV, 1967, с. 81—82.

¹⁶ А. Маргос. Към въпроса за четенето на два надписа от средновековната църква под Шуменската крепост. — В: Сборник в памет на проф. Ал. Бурмов. С., 1973, с. 424.

¹⁷ Р. Мразек. Дательный падеж в старославянском языке. — В: Исследования по синтаксису старославянского языка. Прага, 1963, с. 241—242.

¹⁸ К. Мирчев. Цит. съч., с. 66; Вж. също: М. Филипова-Байрова. Гръцки заемки в съвременния български език. С., 1969, с. 42—52.

¹⁹ F. Miklosich. Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum. Vindobonae, 1862—1865, p. 338.

²⁰ Ibidem, p. 7.

²¹ Ibidem, p. 281.

²² Л. Милетич. Свищовски дамаскин. Новобългарски паметник от XVIII в. — Български старини. VII. С., 1923, с. 563 от ръкописа.

²³ E. Kałużniński. Werke des Patriarchen von Bulgarien Euthymius. Wien, 1901, p. 82.

²⁴ За подялбата на българските надписи по съдържание вж.: Ст. Смядовски. Към палеографската и текстологическа характеристика на българските кирилски надписи до XV в. — В: Славянска палеография и дипломатика (=Balcanica. III. Etudes et documents. I). С., 1980, с. 310—318.

²⁵ Съобщено ми от А. Маргос (вж. с. 39, обр. 3).

²⁶ Вж.: F. Cabrol, H. Leclercq. Dictionnaire d'archéologie chrétienne et liturgie. I. Paris,

1907, col. 1554—1573. За кона и $\Theta=99=AMHN$ вж.: L. Robert. Recueil d'épigraphie, de numismatique et d'antiquités grecques. — Hellenica, XI—XII, 1960, p. 310—311. За еврейското $AMHN$, превеждано в

Септуагинтата обикновено с $\gamma\epsilon\nu\omicron\tau\omicron$, чието първо значение е „наистина“, вж.: W. Gesenius. Hebräisches und Aramäisches Handwörterbuch über das Alte Testament. Leipzig, 1899, p. 53; F. Cabrol, H. Leclercq. Op. cit., col. 1554.

Quelques notes linguistiques sur l'inscription de Ivo Gramatik

ST. SMJADOVSKI

(Résumé)

Dans le présent article l'auteur analyse l'inscription de Ivo Gramatik du monastère rupestre près du village Ivanovo, département de Ruse. L'inscription garde les traits des manuscrits moyens bulgares (la confusion des nasales par exemple), mais contient également maintes particularités dialectales vivantes: vocalisation de $B>E$, caractéristique aussi des parlers de la Bulgarie de l'Est, l'hésitation lors de l'élocution de prononciation du vocal $\bar{B}$ inaccentué, confusion de $\bar{B}$ avec E . Le dernier trait ainsi que le nom personnel même Ivo, rencontré exclusivement dans les dialectes bulgares occidentaux autorisent à admettre que le scribe provient des régions occidentales du territoire linguistique

historique bulgare. Un intérêt particulier suscitent la forme non rencontrée jusqu'à présent dans des manuscrits du XIVe s. du pronom du genre féminin, au singulier, au génitif $TH\bar{X}ZH$, caractéristique des chartes valaco-bulgares d'époque plus récente, l'apparition d'une forme généralisée après une préposition $\bar{O}$ $\rho OMANHIA$, le dativus ethicus très rarement rencontré et le verbe non mentionné dans les dictionnaires paléobulgares $K\Lambda\Lambda OY\Gamma EPNHCOBATH$, formé sur un modèle de la série d'emprunts verbaux grecs dans le vieux bulgare.

Сребърна статуетка на актьор от Одесос

АЛЕКСАНДЪР МИНЧЕВ

През 1978 г. в Археологическия музей, Варна, постъпи сребърна статуетка — част от инвентара на гроб от епохата на римското владичество. Находки от този вид са твърде редки не само у нас, но и в света и това налага нейното самостоятелно и навременно публикуване.¹

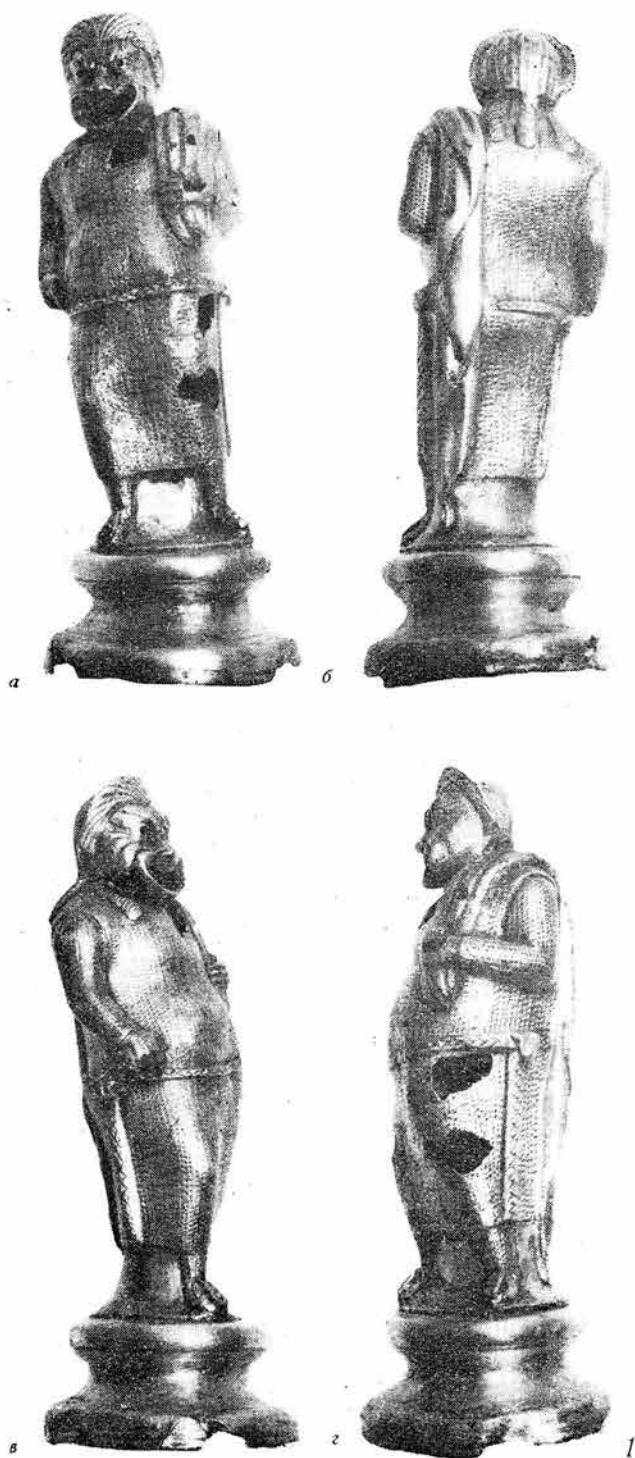
Статуетката представя дебел комичен актьор (обр. 1 а — в).² Облечен е в дълга безръкавна туника, под която има долна риза с дълги ръкави. Туниката е препасана на корема с тесен пояс, вързан на възел на двата хълбока, откъдето надолу се спускат краищата му. Дясната ръка е леко свита и опряна встрани на корема, а с лявата поддържа праметната през лявото рамо надиплена наметка (химатион). Обут е със сандали (soles). На лицето си носи комична маска с фуниевидно издадена уста, широк сплеснат нос, големи очи и високо вдигнати вежди, с права и обърната назад коса. Собствената му коса също е права, сресана е назад и завършва с масури (или плитки?). Три от тях се спускат отзад по гърба му, а четвъртият — отпред, на дясното рамо. Туниката и ръкавите на ризата са украсени с врязани точки, а коланът — с ромбовидни насечки. Липсват малки части от гърдите под шията, от лявата ръка и по дължината на левия крак. Статуетката е поставена върху кръгла профилирана база, от която също липсват малки части. Прикрепването отвътре е осъществено чрез сложен щифт, оформен като пчела (обр. 2). Статуетката е висока заедно с базата 0,108 м. Диаметър на базата — 0,041 м, височина — 0,02 м.

Статуетката представя рядко срещан в римската дребна пластика тип — комичен актьор-роб.³ За това съдим по облеклото му, характерно за тези чести участници в

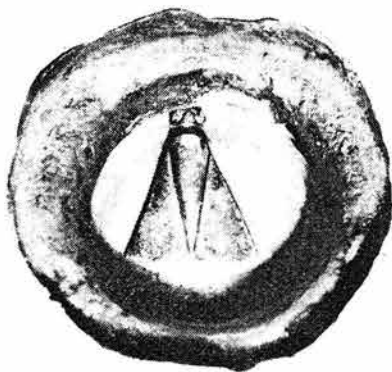
античните комедии. В такива дрехи е облечен един актьор-роб от комедията на Менандър „Третейски съд“, изобразен върху мозайка от Спарта.⁴ Абсолютно същото е и облеклото на една теракотна фигурка, представяща актьор-роб, от Атинската агора (III в. — преди 267 г.)⁵ и на друга — от Италия⁶. Като се има пред вид, че в античните комедии взимат участие различни видове роби, за нас е особено важно да установим точно какъв е представеният тук актьор. За това спомага отлично изработената маска, която покрива лицето му. Тя е характерна за един от най-често срещаните образи в старата и новата гръцка комедия — т. нар. „водещ роб“. Той обикновено води действието в много от сцените, понякога ги коментира, изразява своето отношение към другите герои и на практика е главното действащо лице.⁷ Маската на водещия роб се характеризира с широко отворена като мегафон уста, заобиколена с къса брада, широк сплеснат нос и широко отворени очи под вдигнати (двете или едната) вежди. Косата е обърната назад, висока, понякога къдрава или бухнала.⁸ Маската на разглежданата статуетка отговаря напълно на това описание, дадено още в списъка на театралните персонажи от Полукс.⁹ Установено е, че промяната в изображението на косата и брадата в маските на водещите роби отразява състоянието на театъра в момента на изработката на маските, т. е. те отразяват реалната действителност¹⁰, и това се отнася до голяма степен и за облеклото на актьорите. Тесният, плосък ръб на устата се явява по маските в самия край на I в., а комбиниран с бухнала коса не е засвидетелстван преди II в. Той става особено популярен през III в.¹¹ Твърде близка до маската на варненската статуетка е една главичка от теракота

от Атинската агора от III в.¹² и още една, произхождаща също от Атина от същото време.¹³ През същия век водещият роб се появява с нов костюм — плътна долна риза с ръкави, дълъг хитон и къс химатион.¹⁴ Той отговаря напълно на костюма на разглежданата статуетка. Тя показва удивително сходство с теракотата на комичен актьор-роб от Атинската агора, на която обаче липсва главата. Теракотата има същата кръгла подставка, актьорът е облечен по същия начин и е в същата поза. Единствената разлика е, че дясната му ръка е вдигната на гърдите, а не е поставена на корема. Датирана е в III в. (преди 267 г.).¹⁵ Приведените примери позволяват да датираме статуетката от Одесос в края на II или по-скоро в началото на III в.

Интересен е въпросът за метала, от който е изработена тя, понеже засега е втората сребърна статуетка, открита у нас, след статуетката-солничка от Николаево.¹⁶ Дребната пластика от благороден метал, достигнала до нас, е предимно от римската императорска епоха, и то главно от времето от Марк Аврелий до Септимий Север (170—210 г.). При това повечето произведения представят божества от гръцко-римския или източния пантеон или пък атрибути, свързани с техния култ.¹⁷ Едно от малкото изключения е златната статуетка на роб или уличен персонаж, за която К. Вермюл пише, че „нейният сюжет, изпълнен в благороден метал, е рядък, ако не и невероятен“.¹⁸ Същевременно в известния корпус на Т. Уебстър на паметниците, свързани с античните комедии, изобщо липсват такива от благороден метал.¹⁹ Това потвърждава мнението ни, че находката от Варна е изключително ценна, като не на последно място поставяме и качеството на изработката ѝ. Повечето от фигурките от благороден метал имат, общо взето, комерсиален или утилитарен характер и истински добрите произведения са рядкост.²⁰ Изработката на статуетката от Одесос се отличава с висок професионализъм и определена детайлност на изображението. Независимо от частично скъсените пропорции (свързани може би със сюжета — подчертаване на комичното) тя е силно реалистична, въздействаща и без съмнение е дело на много добър майстор. Няма да бъде пресилено, ако кажем, че тя се нарежда между шедевровете на дребната метална пластика, открити у нас. Що се отнася до мястото на производството ѝ, то трябва

● Обр. 1 а—г) сребърна статуетка на комичен актьор, открита в гроб от некропола на Одесос, края на II — началото на III в. Fig. 1 а—г) statuette en argent d'acteur comique, découverte dans une tombe de la nécropole d'Odessos, fin du IIe — début du IIIe s.

2

● Обр. 2. Вътрешен свързващ щифт в подставката на статуетката. Fig. 2. Goupille interne dans le support de la statuette

да се търси определено вън от Одесос. Прецизността, с която са изработени всички

нейни детайли (включително и невидимият при нормално положение вътрешен щифт — пчела), ни насочва към Северна Италия, докато пък традиционните връзки на града подсказват, че произходът ѝ трябва да се търси на Изток — може би в Мала Азия или Александрия. Твърде вероятно е тя да повтаря някакъв по-ранен елинистически образец, но претворен от автора съобразно съвременните му изисквания.

Откриването на статуетка на актьор на територията на Одесос е доказателство за интереса към театъра в града. Данните за театралния живот тук са съвсем оскъдни. Някои археологически паметници, открити в Одесос, подсказват, че е имало театър, но мястото му все още не е локализирано със сигурност.²¹ Няма съмнение обаче, че театърът е играл определена роля в културния живот на Одесос.

¹ Цялостната публикация на резултатите от проучването се подготвя в момента. Освен статуетката гробният инвентар съдържа стъклени съдове, бронзови и железни предмети, златни пръстени, останки от пергаментов ръкопис и др.

² Инв. № II-5801.

³ M. Bieber. The History of the Greek and Roman Theatre. Princeton, N.Y., 1961, p. 102—103.

⁴ E. Vanderpool. News Letters from Greece. — AJA, 66, 1962, 4, p. 390—391, pl. 111, fig. 10.

⁵ C. Grandjean. Terracottas and Plastic Lamps of the Roman Period. The Athenian Agora. VI. Princeton, N.Y., 1961, p. 59, № 505, pl. 11.

⁶ M. Bieber. Op. cit., fig. 793.

⁷ T. B. L. Webster. Leading Slaves in New Comedy (300 B.C. — 300 A.D.). — JDAI, 76, 1961, p. 100—110.

⁸ Ibidem, p. 100.

⁹ Pollux, № 21—27.

¹⁰ T. B. L. Webster. A Terracotta Head in the Metropolitan Museum. — AJA, 66, 1962, 3, p. 330—334.

¹¹ Ibidem, p. 333; T. B. L. Webster. Monuments Illustrating Old and New Comedy. — Bulletin of the Institut of Classical Studies, 1960, Suppl. No. 9, p. 9.

¹² C. Grandjean. Op. cit., p. 60, pl. 11, No. 507.

¹³ T. B. L. Webster. A Terracotta Head, p. 333, pl. 88, fig. 2.

¹⁴ Ibidem, p. 334; T. B. L. Webster. Leading Slaves, p. 109.

¹⁵ C. Grandjean. Op. cit., p. 59, pl. 11, No. 505.

¹⁶ Б. Филов. Римското съкровище от Николаево. — ИАД, IV, 1914, с. 10—11, табл. I.

¹⁷ C. Vermeule. Greek and Roman Sculpture in Gold and Silver. Boston, Mass., 1974, p. VII.

¹⁸ Ibidem, p. 31, No. 92.

¹⁹ T. B. L. Webster. Monuments, p. 7—38.

²⁰ C. Vermeule. Op. cit., p. VII.

²¹ А. Л. Минчев. Гладнаторските борби в Одесос. — ИИМВ, X (XXV), 1974, с. 90.

Statuette en argent d'acteur d'Odessos

A. L. MINČEV

(Résumé)

En 1978 au Musée archéologique à Varna fut enregistrée une rare statuette en argent, provenant d'un tombeau de l'époque de la domination romaine à proximité de la nécropole antique d'Odessos. Etant donné que c'est une trouvaille unique en son genre en Bulgarie et que dans le monde les figures plastiques d'acteurs de l'antiquité sont rares, nous la publions à part.

La statuette représente un gros acteur comique. Il est habillé d'une longue tunique sans manches, ceinte d'une ceinture étroite, nouée en noeud aux han-

ches. Sous la tunique il porte une chemise à longues manches tandis que de sa main gauche il tient une mante jetée sur l'épaule. Il est chaussé de sandales. Ses cheveux sont lisses, peignés en arrière et leurs extrémités se terminent par quatre boucles (ou tresses). Sur son visage il porte un masque comique à bouche saillante en forme d'entonnoir (fig. 1 a—z). La statuette repose sur une base profilée ronde à laquelle elle est fixée au moyen d'un goujon complexe en forme d'abeille (fig. 2). Manquent de petites parties de la statuette et de la base. Elle a les dimensions

следващи: височина с базата — 0,103 м, диаметър на базата — 0,041 м, височина — 0,02 м (No inv. II — 5801).

Ако се суди по облеклото, статуетката представя изцяло един комичен акт — роб, докато че маската е характерна за такъв наречен „роб“ който управлява действието на сцената, един от главните персонажи в старата и новата гръцка комедия (Pollux, No 21—27). Според базата на анализ на стилистиката, д'аналогии с другите статуетки от земята на Агора в Атина и от някои други паралели, статуетката от Одессос е датирована до края на II в. — началото на III в.

След изследването на главните публикации, свързани с театъра антик и особено с старата и новата гръцка комедия (M. Bieber. The History of the Greek and Roman Theatre; T. B. L.

Webster. Monuments illustrating Old and New Comedy; Leading Slaves in New Comedy, etc.), е установено, че това е единствената пластична фигура на такъв акт, направена в метал. Това и високата качество на изпълнението на статуетката я правят една от ценните произведения на гръцката пластика в България. Намерената в гробница в Одессос трябва да е свързана с театралните традиции в тази област. Ето че е възможно тя да е копие на един модел от старата гръцка пластика, но направен по-късно, съгласно изискванията на времето. Статуетката от сребро на акт, новонамерен, разнообразява погледът на жанра на пластиката в метал, ценен материал, известен досега само от римската и преримската — в колекцията на C. Vermeule — липсващи статуетки свързани с театъра.

Два паметника на бронзовата пластика от Дионисопол

МАРИН П. ДИМИТРОВ

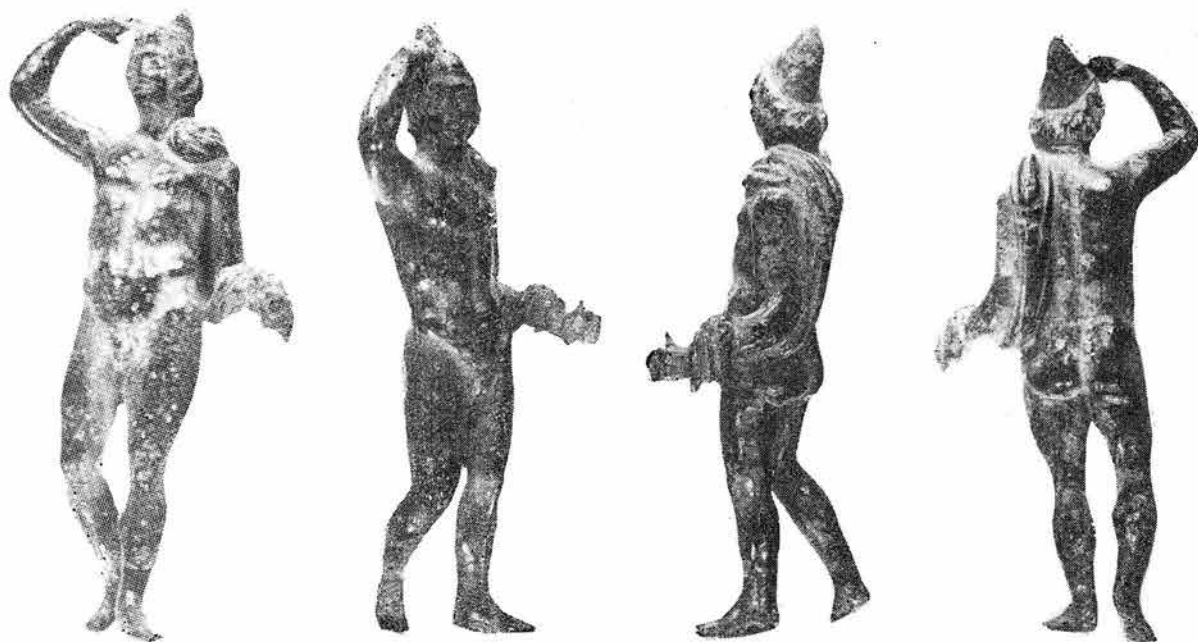
През 1976 г. в околностите край Балчик бяха открити случайно и предадени в Градския исторически музей две бронзови статуетки. Едната (инв. № 100) (обр. 1) има височина 0,144 м. Покрита е с маслено-зелена патина. На някои места се забелязват наранявания, получени вероятно още при отливането. Статуетката представлява гол юноша, изправен, в момент на движение. На главата си има островърха шапка — пилос. Косите са леко нахвърлени и се спускат встрани и по челото. Те закриват ушите и тила до раменете. Лявата ръка, сгъната в лакътя, е издигната напред. Дланта ѝ, свита в юмрук, е придържала с помощта на палеца вероятно копие или факел. Дясната ръка е поставена над челото, а погледът е насочен нагоре. През лявото рамо е прехвърлен къс плащ — хламида, прегънат по лакътя, праметнат на лявата ръка и увит на китката. Тежестта на тялото пада върху левия крак, който е изопнат, а десният е леко присвит в коляното и опрян на земята само с пръстите. Раздвижеността на крайниците, тяхната съизмереност, както и на другите части на статуетката показват закономерност и симетрич-

ност, характерна за творчеството на майсторите от епохата на гръцката класика и на елинизма.¹ Налице са и основните елементи за постройката на фигурата в пространството, възприети и наложени от Лизип и неговата школа.²

Известно е, че към края на IV в. пр. н. е. Лизип приключва дейността си като скулптор, завършвайки знаменитата конна статуарна група, изобразяваща Александър III Велики с неговите хетайри. В началото на III в. пр. н. е. традициите на неговата школа са продължени от учениците му. Това несъмнено дава отражение върху по-късното развитие на старогръцката скулптура.

Особеностите в представянето на тялото, раздвижеността на фигурата, пилосът и късият плащ, лицето с отпращания нагоре поглед свързват описаната бронзова статуетка с известните образци, представящи древногръцките герои Диоскури.³

Досега у нас подобни бронзови статуарни изображения не са откривани.⁴ Аналогични изображения откриваме в паметниците от други области на античния свят с датировка обикновено в границите между IV и I в. пр. н. е.⁵ Известните многобройни па-

1 а—г

● Обр. 1 а—г) бронзова статуетка на Кастор от Градския исторически музей, Балчик, инв. № 100. Fig. 1 а—г) statuette en bronze de Castor du Musée municipal historique, Balčik, No inv. 100

метници на дребната бронзова пластика от нашите земи в повечето случаи се отнасят към епохата на римското владичество — I—IV в. на н. е.⁶

Образите на двамата братя олицетворяват смяната на светлината с тъмнината, деня с нощта, раждането със смъртта, мира с войната. Докато обикновено лицето на Кастор е обърнато към небето, към слънцето или към изгряващите Луна и Зорница, на Полидевк (Полукс) е винаги към земята, към залязващите Луна и Вечерница. Кастор винаги е изобразяван с бял пилос, а брат му — с черен, като символи на утринното и на вечерното небе.⁷ При фреските от Рим и от Помпей⁸ този мотив е получил по-нататъшно развитие. На фреската от Рим над образите на Диоскурите стоят два гения — единият с високо вдигнат факел, а другият с факел, обърнат надолу — като символи на живота и смъртта. На фреската от Помпей над Елевзинските братя са изобразени по една звезда — Зората и Вечерницата. Постоянни спътници на Кастор и Полидевк, покровители на ездачите, пътниците и мореплавателите, били конете. На фреската от Помпей конят на Кастор е бял, а на Полидевк — черен.⁹

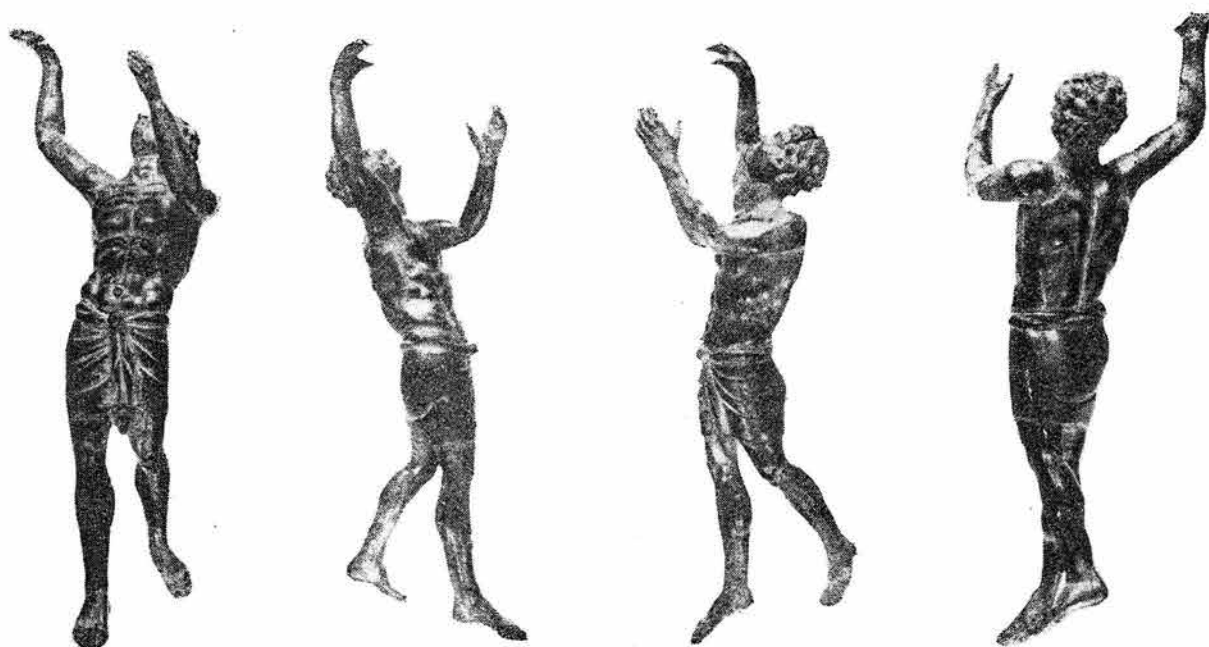
Култът към Диоскурите бил широко разпространен в Спарта, Елевзина, Тракия и другаде на Балканския полуостров.¹⁰ В някои случаи братята са представени с копия в ръце или без оръжие, както е при статуетките от Неапол Скитски на п-ов Крим.¹¹

За култа към Диоскурите по Западното Черноморие свидетелствува и каменният релеф от с. Басараб (Мурфатлар) в Археологическия музей, Констанца. Дясната част, на която е бил изобразен Кастор, липсва. И тук спътник на Полидевк е конят.¹²

Освен в Гърция и Тракия след походите на Александър култът към Диоскурите получил разпространение и в Сирия, по-късно владение на Селевкидите.¹³ Свидетелство за това са големият брой монети на Селевк I, Селевк II, Тимарх и Антиох IV. Диоскурите се считат от почти всички изследвачи за покровители на тази династия.¹⁴

Особено популярен бил култът им в Македония и по бреговете на Тракийски Херсонес. Във Византион в тяхна чест бил издигнат и храм.¹⁵ Изграждането му обаче ще да е изключение от тогавашните традиции, тъй като според Павсаний¹⁶ храмовете на Диоскурите обикновено били строени по големите пътища.

В монетосеченето образите на Елевзинските братя се появяват за пръв път при Митридат I Понтийски.¹⁷ Култът бил раз-

2a—г

● Обр. 2 а—г) бронзова статуетка от Градския исторически музей, Балчик, инв. № 101. Fig. 2 а—г) statuette en bronze du Musée municipal historique, Balčik, No inv. 101

пространен и по източния и северния бряг на Черно море — Колхида, Пантикапей, Горгипия, Боспор, Херсонес, Олбия, Неапол Ските. ¹⁸ Вероятно тук той е имал твърде стари традиции. ¹⁹ Значително по-късно намира място в Германия и Галия. ²⁰

През първите векове на н. е. култът към Диоскурите в Тракия се преплита с този към Сабазий. ²¹ Образите на двамата братя са представени на лицевата страна на много монети от I в. пр. н. е. — I в. на н. е., на чието опак по-късно са изобразени житни класове, обикновено свързани с Деметра. ²²

През римската императорска епоха култът към Диоскурите постепенно замира, независимо че техните образи все още се срещат върху емисии на монети на Абидос и Тарент от времето на императорите от Антоний Пий (138—161) до Септимий Север (193—211). ²³ Появата на тези образи е рядкост, при това те са вече без коне. ²⁴

Изключение от общоприетото схващане са заключенията на П. О. Харпър, ²⁵ който разглежда една сребърна позлатена ваза с образите на Диоскурите (от Метрополитен музеум) като произведение на сасанидската торевтика (IV—V в. на н. е.). Разбира се, той отбелязва, че този сюжет е

уникален за сасанидското изкуство и вероятно е резултат на силно западно влияние.

Г. А. Кошеленко ²⁶ изказва основателно съмнение по датировката на този уникален съд, защото, ако е от рода на паметниците, свързани с Диоскурите, съществуват достатъчно характерни белези и точни хронологически граници, които определено датират всички тези паметници откъм IV в. пр. н. е. до 70-те години на II в. на н. е.

Сведенията от старогръцката литература, скулптурите, изображенията по керамични съдове и други художествени предмети ²⁷ ни дават основание да свържем публикуваната бронзова статуетка от Балчик с Кастор.

Другата статуетка (инв. № 101) (обр. 2) е висока 0,20 м. Покрита е с много по-добре запазена масленозелена патина. По ходилата добре личат следи от прикрепването ѝ към подставка. По-трудно е да се уточни какво е представлявал предметът, който е бил закрепен в ръцете на фигурката. По нея се забелязват и други особености, които съществено я различават от тази на Кастор. Тялото е представено още по-пластично, което издава работата на талантлив майстор. Фигурата представя изправен полугол мъж в цял ръст. Тялото като че ли е политнало назад. Крайниците са силно раздвижени, главата е леко наклонена надясно към високо вдигнатата дясна

ръка с длан, разтворена напред. Косата е къдрава, веждите свити, а погледът отпразнен нагоре. Добре подчертаната мускулатура изразява като че ли върховно усилие, което падацията мъж прави, за да се задържи още малко изправен. От кръста до коленете тялото е обвито с надбедрен плащ.

Статуетката силно наподобява танцуващия сатир от Помпей.²⁸ По всяка вероятност е част от статуарна група.

Мястото, където са открити двете статуетки, е разположено непосредствено до големия античен път Константинопол — Аполония — Месамбрия — Одесос — Дионисопол — Бизоне — Калатис — Томи — Истрос — дельтата на Дунав. В селищата по този път²⁹ са намерени многобройни паметници на античните култове, между които са една бронзова ръка³⁰ и миниатюрните бронзови бюстове³¹ — един на Дионис и два на роби — от Дионисопол, бронзовата ръка с образа

на Юпитер Долихен от Каварна,³² както и две монети — една на Калатис³³ и една на Истрос³⁴ — с образите на Елевзинските братя. Паметниците на малката пластика са датирани, както и повечето такива произведения от нашите земи в епохата на римското владичество в Тракия.³⁵ Двете бронзови статуетки от Дионисопол, независимо че имат някои общи черти с бронзовата пластика от тази епоха, сме склонни да отнесем по-скоро към елинистическите образци, с които показват по-голямо сходство.³⁶

Високите им художествени качества, както и фактът, че досега по археологически път не са засвидетелствувани работилници на територията на Малка Скития, ни навеждат на мисълта, че не ще да са дело на местен ваятел. По-скоро би трябвало да ги приемем за произведения, внесени от друг район на Югоизточна Европа или Мала Азия.³⁷

¹ Л. Огненова-Маринова. Две бронзови статуетки — реплики на Лизипови творби. — ИАИ, XXXIII, 1972, с. 127—132; L. Ogneva-Marinova. Statuettes en bronze du Musée national archéologique à Sofia. Sofia, 1971, p. 169; IGBulg, III, 1961, n. 1311, tab. 149, n. 1332, tab. 157.

² П. Н. Шулъц. Бронзове статуетки Диоскуров из Неаполя Скифского. — СА, 1969, кн. 1, с. 120—136.

³ Пак там; Г. А. Кошеленко. Серебрянная ваза с Диоскурами. — СА, 1968, кн. 2, с. 266—269; A. Ariescu. O noua reprezentaria Dioscurilor la Tomis. — SCIV, 22, 1971, p. 337—344; H. B. Walters. Select Bronzes: Greeks, Romans and Etruscans in the British Museum. London, 1915, p. 37, n. 277, tab. XXII.

⁴ В Градския исторически музей, Балчик, се пази силно фрагментирана плочка, на която е изобразен Полидевк, но тя е мраморна. Доскоро се смяташе, че изображението е на малоазийския бог Митра.

⁵ П. Н. Шулъц. Цит. съч., с. 123—125; Г. А. Кошеленко. Цит. съч., с. 266—269; Ch. Picard. Sur un groupe mutilé d'Eleusis: le Dioscure à la protome chevaline. — BCH, LXXXII, 1958, II, p. 448—460; H. B. Walters. Op. cit., p. 37, n. 277, tab. XXII.

⁶ Д. Овчаров. Паметници на бронзовата пластика от римската епоха. — Археология, XI, 1969, кн. 3, с. 39; М. Цончева. Художественото наследство на тракийските земи. С., 1971, с. 289; Г. И. Кацаров. Нови антични паметници от тракийските земи. — ИИД, IV, 1915, с. 3; Г. Табакова-Цанова. Дребна бронзова пластика от Казанлъшкия музей. — МПК, 1974, кн. 2—3, с. 48—59.

⁷ П. Н. Шулъц. Цит. съч., с. 130.

⁸ Пак там.

⁹ Пак там, с. 131.

¹⁰ Ch. Picard. Un bronze alexandrin importé a Stobi. — RA, XLVII, 1956, VI, p. 217.

¹¹ П. Н. Шулъц. Цит. съч., с. 131 и сл.

¹² A. Ariescu. Op. cit., p. 337—344; J. Stolian. Cultul Dioscurilor și triburile Tomitane. — SCIV, 1965, 3, p. 519—532; Ch. Picard. Op. cit., p. 218 sqq.

¹³ P. Gardner. Catalogue of the Greek Coins. The Seleucid Kings of Syria. London. 1878.

¹⁴ К. В. Тревер. Паметници греко-бактрийского искусства. М.—Л., 1940.

¹⁵ П. Н. Шулъц. Цит. съч., с. 134, 135.

¹⁶ Пак там.

¹⁷ Г. А. Кошеленко. Цит. съч., с. 267; W. Wroth. Catalogue of the Coins of Parthia. London, 1903, tab. II, p. 5—7.

¹⁸ П. Н. Шулъц. Цит. съч., с. 132.

¹⁹ Н. А. Кун. Старогръцки легенди и митове. С., 1967, с. 221.

²⁰ E. Krüger. Die Galischen und germanischen Dioscuren. — Triester Zeitschrift für Geschichte und Kunst des Trier. Landes und seiner Nachturgebiets, I, 1940, p. 8.

²¹ Г. Михайлов. Траките. С., 1972, с. 228.

²² A. Ariescu. Op. cit., p. 341, 342.

²³ Ibidem.

²⁴ Г. А. Кошеленко. Цит. съч., с. 268.

²⁵ Пак там; P. O. Harper. The Heavenly Twins — Art Bulletin of the Metropolitan Museum, January, 1965, p. 189.

²⁶ Г. А. Кошеленко. Цит. съч., с. 266.

²⁷ П. Н. Шулъц. Цит. съч., с. 125.

²⁸ M. Bieber. The Sculpture of the Hellenistic Age. New York, 1961, p. 30 sqq.

²⁹ Братя Шкорпил. Северноизточна България в географско и археологическо отношение. — СбНУ, III, 1892; Л. Бобчева. Археологическа карта на Толбухински окръг. С., 1972, с. 7 и сл.

³⁰ Непубликувана. Вероятно част от голяма бронзова статуя. Запазена е само дланта, Градски исторически музей, Балчик, инв. № 16.

³¹ Части от украсата на тракийска двуколна спортна колесница, открита през лятото на 1965 г. при разкопки под ръководството на ст.н.с. Г. Тон-

чева, непубликувана (бюстът на Дионис — инв. № 80, бюстовете на роби — инв. № 81).

³² М. Т а ч е в а - Х и т о в а. За бронзовата ръка на Долихен от Бизоне. — Археология, XVI, 1974, кн. 3, с. 23—27; М. М и р ч е в, Г. Т о н ч е в а и Д. Д и м и т р о в. Бизоне-Карвуна. — ИВАД, XIII, 1962, с. 22 и сл.

³³ В музейната сбирка в Шабла.

³⁴ Н. М у ш м о в. Античните монети на Бал-

канския полуостров и монетите на българските царе. С., 1912, с. 5 и сл.

³⁵ Д. О в ч а р о в. Цит. съч., с. 43; Г. Т а б а к о в а - Ц а н о в а. Цит. съч., с. 48—59.

³⁶ Л. О г н е н о в а - М а р и н о в а. Цит. съч., с. 127—132.

³⁷ Изказвам голяма благодарност на Цонка Алексиева, учителка от Генерал Тошево, и на н.с. Петко Георгиев от Археологическия музей, Варна, за помощта в подготовката на публикацията.

Deux monuments de la plastique en bronze de Dionysopolis

M. DIMITROV

(R é s u m é)

Dans les environs de Balčik furent découvertes fortuitement deux statuettes en bronze, actuellement au Musée historique municipal (No inv. 100, 101). L'une est déterminée comme représentation de Castor. Elle témoigne de la propagation du culte des Dioscures dans la région de Dionysopolis. La propagation de ce culte sur tout le littoral de la mer Noire est attestée également par des monuments de Basarab (Murfatlar), Neapolis de Scythie, Olbia, Chersonèse, Bospore, Gorgippie, Panticapée, Colchide.

L'autre statuette représentant un jeune homme

à demi-nu, aux extrémités fortement mouvementées fait partie vraisemblablement d'un groupe de statues. Elle dénote une ressemblance frappante avec le satyre dansant de Pompée.

Les statuettes furent découvertes près de la grande route antique de Constantinople au delta du Danube, dont les environs ont livré maints monuments des cultes antiques.

Les figures montrent une grande ressemblance avec la plastique en bronze hellénistique, aussi l'auteur les date-t-il de l'époque hellénistique.

Вила рустика в кв. Обеля в София

МАГДАЛИНА СТАНЧЕВА

О т околността на Сердика са известни досега седем вили.¹ Повечето от тях са разположени недалеч от пътищата към Сердика.² Не всички са проучени археологически чрез системни разкопки.³ Но по достъпните ни данни за тяхното устройство се вижда, че са твърде разнообразни по големина и предназначение, по план и характер на находките. Едни от вилите се състоят от няколко, разположени независимо една от друга сгради,⁴ други представляват единни по замисъл постройки, обединяващи в себе си различните функции на една villa rustica.⁵

Типичен представител на втория вид вилни имения е стопанството, открито в

землището на кв. Обеля в София. Това стопанство беше проучено от Музея за история на София чрез системни разкопки в продължение на три години.⁶ Резултатите от изследването (обр. 1) представляват много голям интерес, тъй като освен че показват живота и развитието на имението, ярко разкриват драматичната картина на заги- ването му.

Вилата в Обеля отстои на 6,5 км от укрепената площ на Сердика в северозападна посока. Разположена е в равнина със слаб наклон към северозапад, недалеч от пътя за Сердика. Мястото е избрано близо до река — сега дерето се намира на около 200 м. По всичко изглежда, че това разстояние се е увеличило с течение на столе-

тията, а и самата рекичка е била вероятно по-пълноводна.⁷ Полето около вилата е плодородно и сега се обработва за житни култури и зеленчуци.

В завършения си изглед от момента преди прекъсването на живота в него имението има форма на неправилен четириъгълник (обр. 2). Но първоначално постройката е била във форма на буква П. Открита към двора е оставала обърнатата към реката страна. Това разположение е било много удобно, тъй като дворът, използван за различни стопански дейности, е имал пряка връзка с реката. Същевременно реката до известна степен е служела за преграда, особено ако допуснем, че някога тя е минавала по-близо до сградата. Прави впечатление, че крилата на постройката са разтворени настрани и по този начин към двора се приобщава по-голям участък от речния бряг. Двете дълги крила на сградата не са еднакви. Причина за това навярно е пак посоката на реката, която минава малко косо покрай сградата — североизточно от нея.

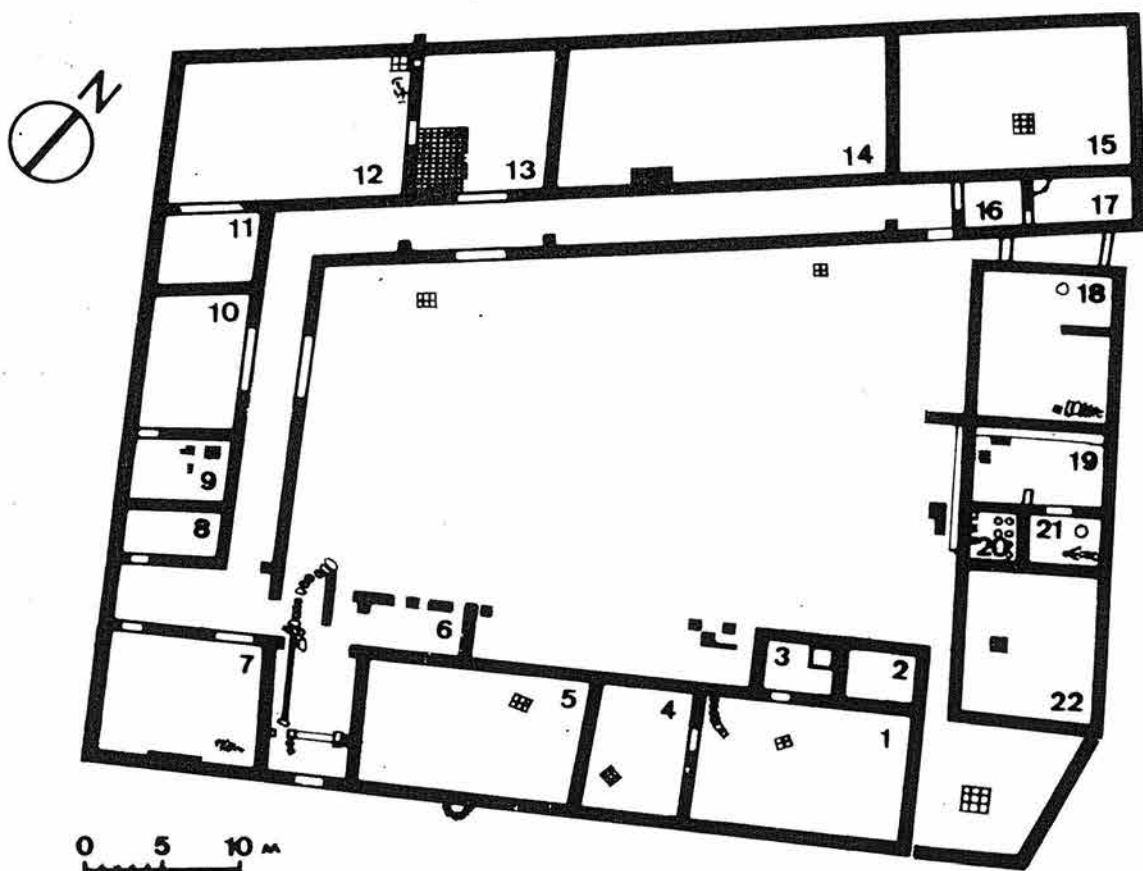
● Обр. 1. Поглед към вилата рустика в кв. Обеля, София, по време на разкопките. Fig. 1. Vue sur la villa rustica dans le quartier Obelja, Sofia, au cours des fouilles

В първоначалния си план сградата представлява редица от различни по големина помещения, верижно разположени. Северо-западното и югозападното крило са опасани откъм двора с един коридор. Покрай югоизточното вместо коридор има единични помещения и навес. Две помещения са оформени и в североизточния край на коридора покрай северозападното крило.

Главният вход на имението е на югоизточното крило. Мястото на входа е избрано навярно с оглед на най-къса връзка с пътя за Сердика, който минава югоизточно от това място. Входът е устроен с проход през цялата ширина на сградата. Той е достатъчно широк (2,60 м) за свободно преминаване на натоварена кола.

В първоначалния П-образен план вилата е имала, както ще видим при разглеждането на нейните отделения, всички необходими за нормалната дейност на едно селско стопанство помещения. Но изглежда, че стопанството в непродължително време след създаването си се е разраснало и се е наложило изграждането на нови помещения. Те са били построени по единствената открита страна на четириъгълника като самостоятелна дълга сграда. Връзката между

● Обр. 2. План на вилата в кв. Обеля, София.
Fig. 2. Plan de la villa dans le quartier Obelja, Sofia

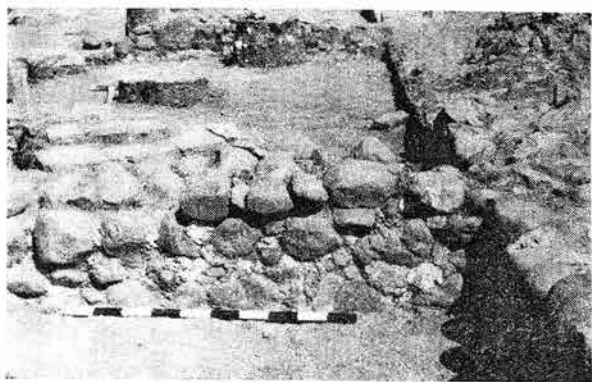
двора и реката се е осъществявала през сравнително тесните отвори в северния и източния ъгъл. По-късно тази връзка била ограничена, като източният ъгъл бил затворен със стена със същия градеж. Останал открит само тесният проход в северния ъгъл. Но в един момент от живота на стопанството този вход също бил затворен с две много грубо иззидани стени от камък и кал в двата края на прохода. В това развитие на сградата ясно личи тенденцията към постепенното ѝ затваряне, към намаляване на нейната достъпност отвън.

Цялата сграда е строена солидно и рационално. За строителен материал е използван речен камък и по-рядко ломен, навярно взет от непосредствената околност и от реката (обр. 3). Основите на стените са дълбоки 1,20—1,40 м и са споени със здрав бял хоросан. Те са дебели 0,75—0,80 м. Дебелината на стените над нивото на терена намалява (0,62—0,68 м). При разкопаването

на вилата стените бяха запазени в суперструкция на не повече от 0,70—0,80 м. Но много големите части от съборилите се при загиването на сградата стени (обл. 4) позволиха не само да се установи градежът им, но и да се намери приблизително първоначалната им височина. Сградата е строена в смесена зидария с пояси от по 3 реда тухли. Дебелината на хоросановите fugи между тухлите е 0,05 м. Лицата на каменните пояси са били грижливо обработени, подравнени с хоросан, по който с острие декоративно са очертани fugи.

Покривът е бил вероятно двускатен върху гредоред. За покриване са използвани двата вида керемиди — тегули и имбрици. В отделни пунктове са употребени големи каменни блокове — главно за оформяне на входовете.

Загиването на имението е свързано с насилствено разрушаване, с големи пожари в отделни негови участъци.⁸ Огънят, обхващайки дървените подпори и покривните конструкции, е предизвикал срутването на

3

4

● Обр. 3. Градеж на стените на вилата в кв. Обеля, София. Fig. 3. Maçonnerie des murs de la villa dans le quartier Obelja, Sofia

● Обр. 4. Съборена стена от смесена зидария на югоизточното крило на вилата в кв. Обеля, София. Fig. 4. Mur écroulé de maçonnerie mixte à l'aile sud-est de la villa dans le quartier Obelja, Sofia

стените и на покрива. Поради това голяма част от съдържанието на помещенията е останало затрупано под развалините. Има указания, че в тези развалини е ровено, че оцелели предмети са били извлечени от тях. Но абсолютно сигурно е, че след унищожаването на имението животът тук не се е подновил. Това дава и хронологическа рамка на всичко, открито във вилата.⁹ Тези рамки се уточняват по намерените тук монети и други находки. Разбира се, вероятно е много от стените да са стърчали на по-голяма височина в течение на столетия. Те са служили за източник на строителни материали на околното население, докато били изравнени с общото ниво на насипите от разрушенията. Но фактът, че дори и миналият на това място булдозер в

повечето участъци не бе засегнал пласта от нападнатите покривни керемиди, показва, че съдържащите най-съществена информация насипи не са нарушени.

Разпределение и предназначение на помещенията

Помещенията на вилата са разположени в четирите ѝ крила, като са групирани по характер и предназначение. В югозападното и североизточното крило са се намирали жилищните и домакинските помещения, а в северозападното и югоизточното — предимно оборите и складовете. Точно разграничение на жилищните от домакинските помещения невинаги може да се направи. Но в повечето от тях характерни елементи на устройството и находките дават твърде много указания.

Югозападното крило се състои от пет помещения (7—11).¹⁰ Сравнително малките по размери помещения 8 и 9 са били вероятно жилищни. Те имат тесни отвори на входовете (1,40 м), които позволяват преминаване на хора и внасяне на малки товари. В помещение 9 подът е бил настлан с тухли — намерихме запазени отделни участъци. Има две нива, които са поправяни на няколко пъти. Помещение 8 се съобщава с един затворен проход, който го разделя от съседното помещение 7. Помещение 9 е използвано, изглежда, и за приготвяване на храна. Там намерихме много кухненски съдове, половини от два хромела, железни ножчета и др.

Помещение 10 има широк вход (4,20 м) откъм коридора. В стената на коридора откъм двора на този вход отговаря друг със същата ширина. Това подсказва, че тук са били внасяни големи товари, може би дори с кола. Най-вероятно е помещението да е представлявало склад.

Съседното от северозапад помещение 11 се е свързвало с помещение 12, но междинната им стена е ниско разрушена и страници на вход не установихме. Вероятно и помещение 11 е било обитавано от работещите в стопанството.

Цялата тази редица помещения са били топли и сухи, тъй като са обърнати към югозапад и са разположени на най-високата част на слабо наклонения терен.

В двата края на тази редица са разположени две големи помещения. Помеще-

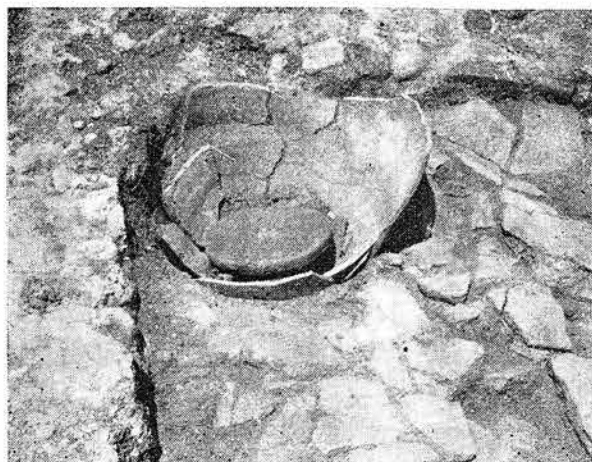
ние 7 е имало два входа откъм прохода, намиращ се между него и помещение 8. На пода са запазени остатъци от грижливо подредена правилна тухлена настилка. Също такава настилка е имало разположеното на противоположния ъгъл помещение 12. То се свързва чрез един вход (шир. 1,80 м) със съседното помещение 13, намиращо се в северозападното крило.¹¹ Но освен този вход то има и един тесен отвор към същото помещение, близо до външната стена. И помещение 7, и помещение 12 са твърде големи. Най-вероятно е те да са служили за складове на храни. В тях не открихме много керамични съдове или пък градени съоръжения за храна на животни. Тухлените настилки показват, че те са поддържани чисти. Близостта на помещение 7 до главния вход е позволявало бързо и лесно да се внасят продукти и други товари. Съседството пък на помещение 12 с другите от северозападното крило, които са служили главно за обори, навежда на мисълта, че в него е бил съхраняван фураж за добитъка и други храни.

Другата група помещения за живеене и за домакински нужди заемат цялата, пристроена откъм страната на реката сграда. Към двора, откъдето, изглежда, се е влизало в тях, те имат също югозападно изложение. В двата края на тази пристройка се намират почти еднаквите по големина помещения 18 и 22.¹² По находките в тях обаче те коренно се различават. Помещение 18 е най-богатото с предмети за домашна употреба в цялата вила. Една пристроена стеничка го разделя донякъде на две несиметрични части. Това помещение е било кухня — готварницата на вилата. В него намерихме огромно количество късове от глинени съдове — от най-малки панички до долиуми. В кухнята е бушувал силен пожар. Открихме големи части от покривните греди. Покрай северозападната стена имаше много следи от горели дъски, смесени с разбити глинени съдове. Би могло

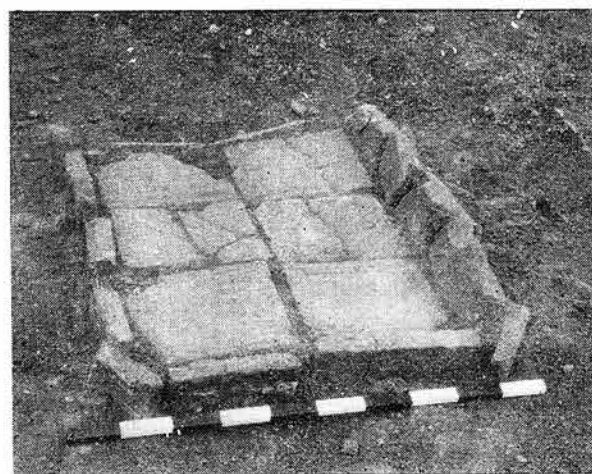
● Обр. 5. Долиум в помещение за храни (19) на вилата в кв. Обеля, София. Fig. 5. Dolium dans une pièce à provisions (19) de la villa dans le quartier Obelja, Sofia

● Обр. 6. Тухлено корито за храна на животни в помещение 15 на вилата в кв. Обеля, София. Fig. 6. Auge en briques pour la nourriture du bétail dans la pièce 15 de la villa dans le quartier Obelja, Sofia

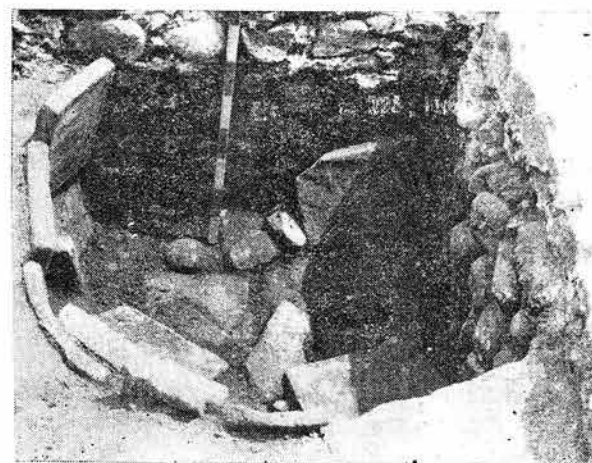
● Обр. 7. Яма за храни в ъгъла на помещение 17 на вилата в кв. Обеля, София. Fig. 7. Fosse à provisions à l'angle de la pièce 17 de la villa dans le quartier Obelja, Sofia

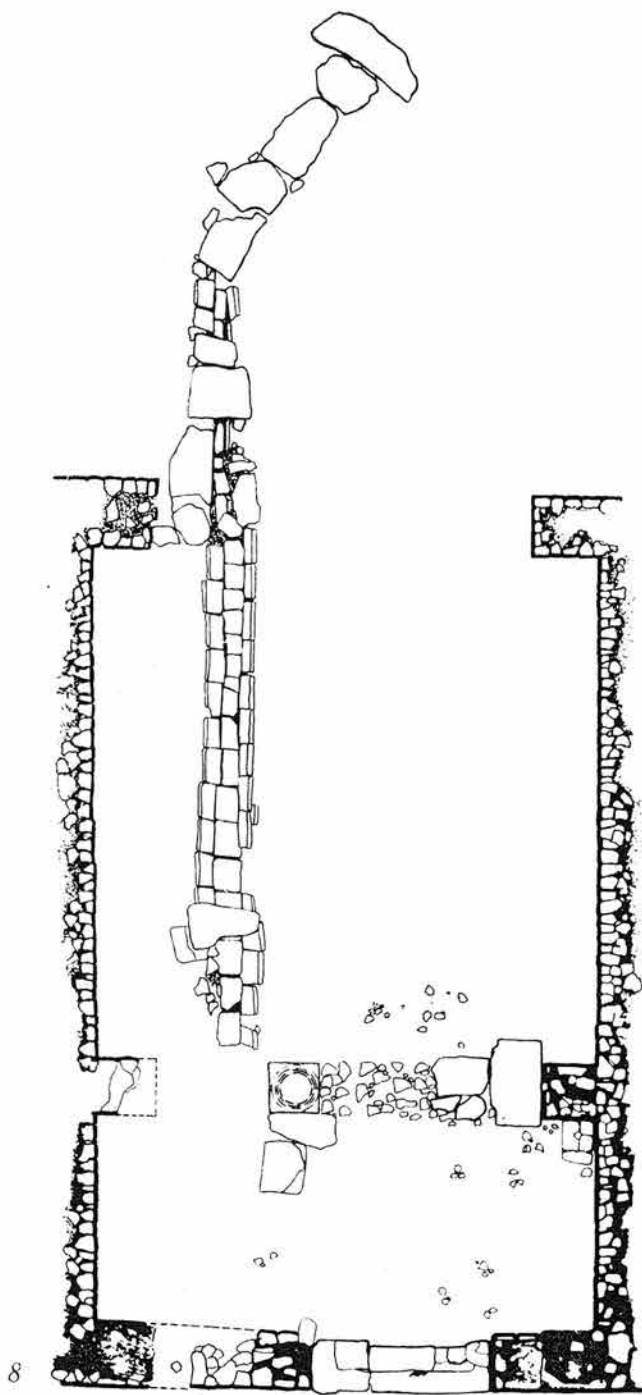
5

6

7

● Обр. 8. План на входа на вилата в кв. Обеля, София. Fig. 8. Plan de l'entrée de la villa dans le quartier Obelja, Sofia

да се предположи, че на тази страна е имало лавици за посъдата, а между разделителната и североизточната стена е било огни-

щето. Стените на това помещение бяха ниско унищожени поради вадене на камък от тях и не можахме да установим мястото на входа. Най-вероятно е в помещението да се е влизало откъм двора.

Помещение 19 е почти наполовина по-малко.¹³ Неколкократно е било настиляно с тухли. Покрай едната му дълга стена пътека от натрошени керемиди води към поставен в самия ъгъл долнум, около който има също такава настилка (обр. 5). Вероятно помещението е било склад за храна, удобно свързан с кухнята.

Разположените едно до друго помещения 20 и 21 са бански.¹⁴ В първото е устроен хипокауст. Колонките покрай стените са иззидани от тухли, а за вътрешните два реда са използвани глинени тръби. Нападалите в насипа цилиндрично-конусовидни елементи за свод са указание за начина на покриване на това помещение. Помещение 21 не е било отоплявано. Но подът му е по-високо от този на помещения 19 и 22 и се изравнява с пода под хипокауста. Тук намерихме голям долнум.

В обширното помещение 22 почти не открихме находки — само незначителен брой керамични късове. Отличителното за него е много добре изработената подова мазилка от розов хоросан върху подложка от речен камък. Няма указание за друга настилка върху този хоросанов под. Той е бил грижливо загладен. В един участък открихме квадрат, оформен от цели тухли и парчета — нещо като крѣпка в хоросановия под. Най-вероятно е помещението да е било използвано за спане.

Двете дълги крила на сградата са имали, изглежда, главно стопански функции. Северо-западното е обединено с югозападното чрез дългия коридор.¹⁵ Но то е разпределено на големи отделения — най-дългото (помещение 14) е 22 м. Значителни участъци от хубава тухлена подова настилка, следи от зидани основи на дървени колони-подпори, плитки правоъгълни тухлени корита (обр. 6) — всичко това показва, че помещения 12—15 са използвани за оборни и складове. В североизточния край коридорът е преграден и образува две малки, свързани помежду си помещения — 16 и 17.¹⁶ Явно е, че те са имали съвсем различно предназначение. Като се има пред вид, че първоначално това е бил най-издаденият край на сградата, а помещенията са свързани помежду си и с двора чрез удобни

9

● Обр. 9. Каналът в прохода на входа, поглед от югоизток. Fig. 9. Le canal dans le passage de l'entrée, vue du Sud-Est

входове, може да се предполага, че те са били място за пазач. В помещение 17 под нивото на пода в единия ъгъл открихме хранилище, устроено така, че да бъде поддържано чисто (обр. 7). В останалата си част коридорът е служел главно за проход и връзка, но също и за складиране и прибиране на инвентар, може би закачван по стените — части на кола, железни елементи на инструменти и др. Коридорът, изглежда, също е бил разпределен на отделни пространства, съответстващи по големина на помещенията. Така могат да се обяснят пиластрите към едната му стена. В югозападния му край близо до жилищните помещения 10 и 11 вероятно е бил монтиран стан — там намерихме повече от 30 глинени конусовидни и прирамидални тежести за основата на тъканта (обр. 14).

Югоизточното крило включва редица от сравнително големи помещения. От тях помещения 1, 4 и 5¹⁷ навярно също са били

стопански, и то предназначени за домашни животни, а помещение 7 — или склад, или обитавано от хора.¹⁸ Вместо коридор, както при отсрещното крило, тук в двата края е имало затворени помещения — 2, 3, 6, а между тях — навес с колонада, открита към двора. Помещения 2 и 3 са бански.¹⁹ В последното има следи не само от хипокауст, но и от зидано огнище. Не е ясно предназначението на помещение 6, но разположението му близо до входа с пряк изход към него позволява да се мисли, че и то е служело за пазач.²⁰ Зидана от тухли колона по линията на стената му откъм двора подсказва някакво преустройство. Може би първоначално там е имало навес и колони, а по-късно е било затворено.

Вход

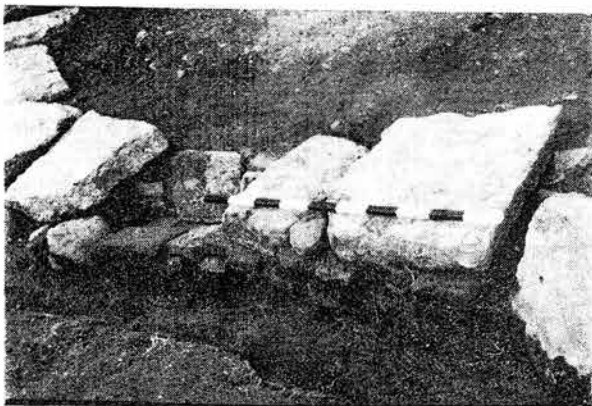
Още с изграждането на имението е построен и неговият главен вход на югоизточното дълго крило на сградата, по-близо до ъгъла ѝ. Разположението на входа още

веднъж показва, че целият строеж на стопанството е съобразен не с някаква традиционна схема на устройство, а като е държана сметка за конкретната обстановка и най-рационално е пригаждан към нея. Входът представлява проход през цялата ширина на сградата. Той вероятно е бил покрит с общия покрив на това крило. При ширина на външния отвор 2,60 м, а на вътрешния 4 м той отвежда в тази част на двора, от която през широки входове на югозападния и на северозападния коридор се отива към помещенията на съответните крила. Непосредствено вляво от входа едно покрито пространство е осигурявало временно разтоварване и складиране на внасяните товари. Навън входът е насочен към пътя за Сердика. Изграден е много солидно, с широк каменен праг и тухлени страници (обр. 8). От запазените при разкопаването следи личи, че на разстояние 2,10 м към вътрешността е имало портал. По този начин целият проход се разделя на две нееднакви части, като външната сигурно е била изолирана от вътрешната.

Теренът във вътрешното входово пространство е много солидно настлан със същинска пътна настилка от два пласта — здраво набити по-едри камъни, засипани с дебел пласт твърдо утъпкана речна баластра.

Несиметричното разположение на входа спрямо целия проход и неговата външна стена не е случайно. Въпреки че вляво от него стената бе ниско разрушена, съществуват няколко указания, че е имало друг тесен отвор само за пешеходци. На линията на портала има втори самостоятелен вход.

● Обр. 10. Каменната настилка върху канала при входа на вилата в кв. Обеля, София. Fig. 10. Le pavement de pierres sur le canal à l'entrée de la villa dans le quartier Obelja, Sofia

Този втори отвор 'е използван и за извеждане на канала за отпадъчни води. Покритието на канала от големи каменни плочи е било същевременно и настилка на пътеката през малкия вход към двора на стопанството (обр. 9).

Каналът, който открихме, доста добре запазен във вътрешната част на входовия проход, е изграден грижливо от тухли върху пясъчна подсипка. Сечението му има форма на обърнат трапец (обр. 10).

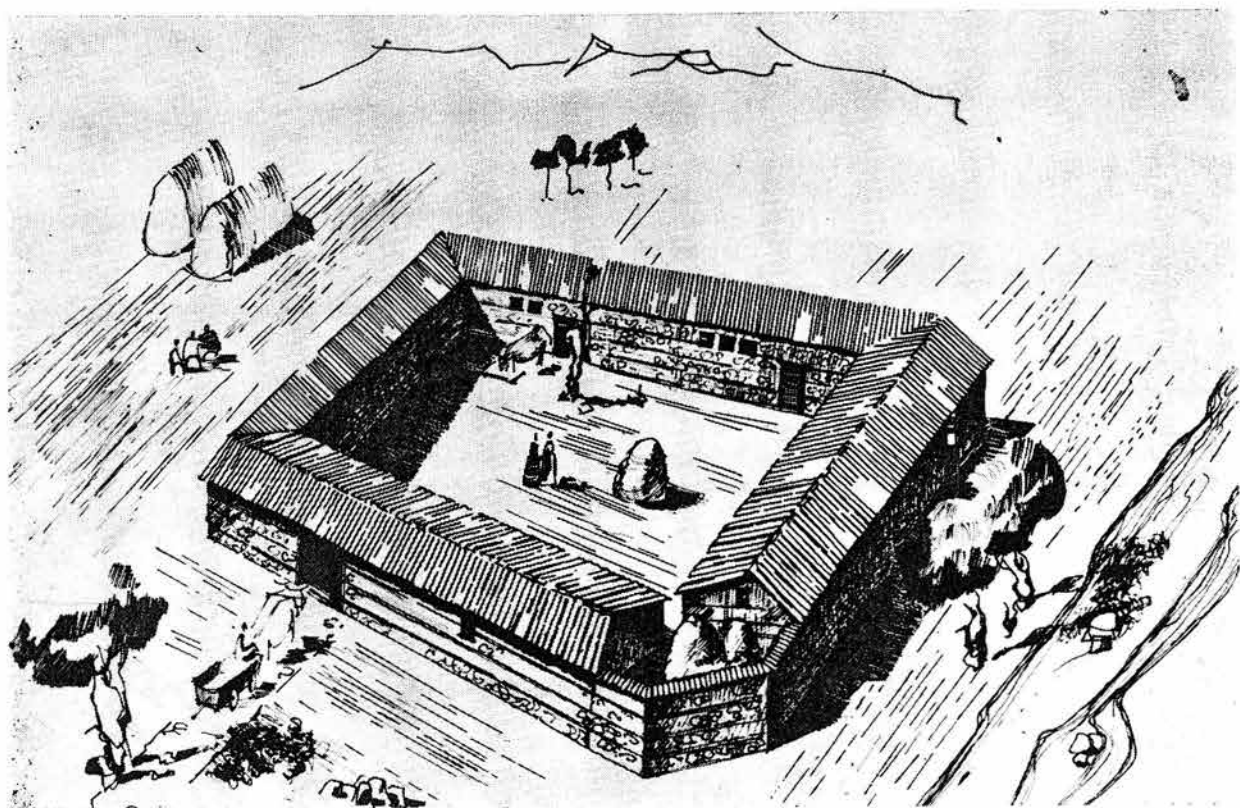
Наблюденията върху устройството на входа също показват предвидливо и разумно използване на пространството и на прилаганите техники и материали. Леко отварящата се единична вратичка на малкия вход е била използвана от обитателите и работещите в стопанството. Двукрилата врата, голяма и тежка и вероятно залоствана отвътре с напречна греди, била отваряна за извеждане и прибиране на добитъка и на коли. Съответни на функциите на двете врати са двата вътрешни портала и настилането на терена в прохода. Каналът много умно е устроен в пешеходния проход, а не в прохода за коли и добитък, където той би могъл лесно да се разруши при натоварването на покритието му. Много солидната настилка на широкия вход, напротив, е устоявала и на тежко натоварени коли.

Твърде вероятно е големият вход да е бил оформен с каменни монолитни рамки. Почти цели такива рамки с профил, а може би и горния праг на входа открихме в дворното пространство.

Този главен вход на стопанството е давал връзка с околната обработваема земя и е насочвал към главния път. Но в ежедневието на стопанството голяма роля е играла връзката с реката. И след като била изградена новата постройка покрай брега, от двете ѝ страни, а после само от едната се е минавало от двора към реката. Затварянето на последния тесен проход с два зида на кал, без да може да се използва междинното пространство, противоречи на грижливо замислените устройства и преустройства. Това е направено набързо, при особени обстоятелства, най-вероятно, когато дотук е достигнал слух за опасност.

Вътрешен двор

Цялото дворно пространство бе изследвано с успоредни, широки по 2 м изкопи. Тук не е имало никакви солидни и трайни

11

● Обр. 11. Опит за реконструкция на вилата в кв. Обеля, София, поглед от юг (арх. Юли Фърков).
Fig. 11. Essai de reconstruction de la villa dans le quartier Obelja, Sofia, vue du Sud (arch. Juli Färkov)

постройки. Разчистени бяха само две тухлени плиткени корита за храна на животни като тези в някои от помещенията.

Дворът не е имал настилка. Само покрай някои от стените открихме участъци, настлани с тухли (вероятно са били под навес) или пътеки от натрошени керемиди, тухли и камъни. Пътеките са служели и за своеобразни дренажи под капчуците на стрехите.

Но фактът, че в двора не открихме солидни градежи и стопански съоръжения, не значи, че той не е бил използван за различни стопански дейности. Тук е ставало товаренето, разтоварването и частичната обработка на събраните от нивите и градините продукти. Тук на открито са били изпълнявани някои от грижите по гледането и експлоатирането на домашните животни, птици и пр. Тук е било мястото и на някои стопанско-домакински дейности, свързани с поддържането на инвентара, ремонти или

изработване на някои дървени конструкции. В двора били устроени навярно и големи корита за пране, за парене на вълна и др. Мястото им е било навярно непосредствено до началото на канала, където двата големи каменни блока са били използвани може би за подставки.

Навесите около откритото дворно пространство също са били използвани за различни стопански и домакински дейности, за окачване и сушене на храни, инвентар и пр.

Реконструкция на сградата

Напълно изясненият план и редица данни за конструкцията, за строителните материали, за устройството на някои детайли позволяват да се направи опит за възстановяване на сградата (обр. 11, 12).

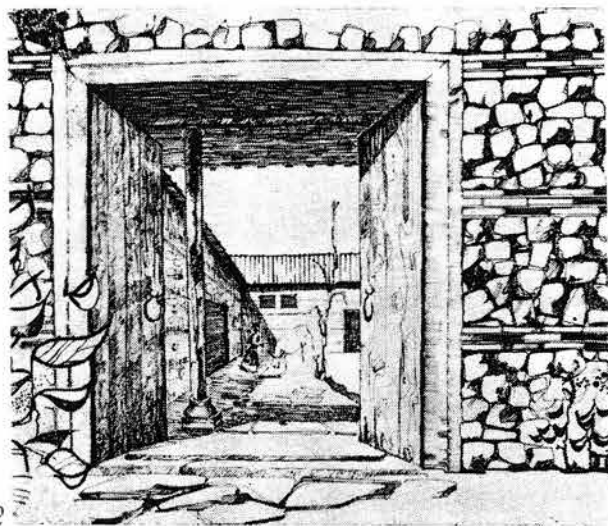
Височината може да се възстанови въз основа на разкритата съборена стена на югоизточното крило (обр. 4). Тя е била висока около 4 м. Няма основание да се предполага, че някои части на построй-

ката са били по-ниски, тъй като това би затруднило покриването. Няма и податки за двуетажност на някои части главно поради голямата ширина на всички крила — до 14 м.

Тази ширина предполага двускатна покривна конструкция. На различни места, особено в складовите и оборските помещения, бяха запазени основи на подпори, оформени с хоросан и речни камъни. Някъде те бяха доста обезличени. Това устройство на подпорите предполага не зидани, а дървени стълбове. Върху страничните стени, върху тези стълбове и върху напречните стени, разделящи сградата на помещения, е лягала тежестта на покривната конструкция. В коридора на северозападното крило, при което общата ширина на покритото пространство е най-голяма, конструктивно свързани със стената откъм двора пиластри са разположени на линиите на трите напречни стени на помещенията 12, 13, 14 и 15. Пиластрите са поемали в коридора носещата функция на тези стени. Това потвърждава предположението, че коридорът е бил покрит заедно с успоредните му помещения. Покривната конструкция е била с гредоред. Ако се допусне наклон от 20° и за двете била на покрива, в най-високата си част сградата ще да е достигнала 6,5 м.

Дебелите греди на покривната конструкция са имали страна 0,15—0,20 м най-

• Обр. 12. Опит за реконструкция на входа на вилата в кв. Обеля, София, гледан отвън (арх. Юли Фърков). Fig. 12. Essai de reconstruction de l'entrée de la villa dans le quartier Obelja, Sofia, vue de dehors (arch. Juli Färkov)

малко, както може да се съди по намерените в разрушенията овъглени части. Покривната конструкция е обхващала изцяло П-образната първоначална сграда. Прибавеното по-късно крило вероятно е било свързано веднага в единия край с покрива на старата сграда. Малко вероятно е свързването му в другия ъгъл (източния) дори и след заграждането на тази част. Стената, която сключва тълп ъгъл с външната югоизточна, едва ли е носела покрив. По-скоро това затворено пространство е оставало открито.

Значителната височина на покривната конструкция по билото (около 2,5 м) е позволявало това таванско пространство да бъде използвано за различни нужди на стопанството.

Само банските помещения (2 и 3, 20 и 21) са били покрити (може би и значително по-ниско) с лека сводова конструкция от кухи керамични тела. Това е било направено с цел по-лесно да се отопляват. За покрива са използвани керемиди от двата вида — тегули и имбрици.

Прозоречни отвори е имало навярно и на външните, и на вътрешните стени главно на обитаваните помещения. Намерените късове от прозоречно стъкло не ни дават представа, дали всички отвори са били остъклени. Но тези находки, съсредоточени главно в новопостроеното крило, заето от жилища и изградено в периода на процъфтяване на имението, показват, че поне там прозорците са били със стъкло.

Както казахме в началото, основният градежен материал са речните камъни и тухлите, използвани на пояси (opus mixtum) — с три реда тухли. Каменни архитектурни елементи са използвани твърде малко — главно при оформянето на входа и за бази на дървени колони. Дърво освен в покривната конструкция е било използвано не само за вратите, но и за различни елементи от вътрешното устройство на помещенията. Но тези елементи са почти невъзстановими с изключение например на дъсчените лавици покрай едната стена на кухнята — помещение 18. Изобилието обаче на железни пирони с най-различна големина, на железни скоби, панти, обкови и др. потвърждава широкото използване на дървото в стопанството. Друго свидетелство за това са откритите различни инструменти за дървообработване (обр. 16).

Производство и бит

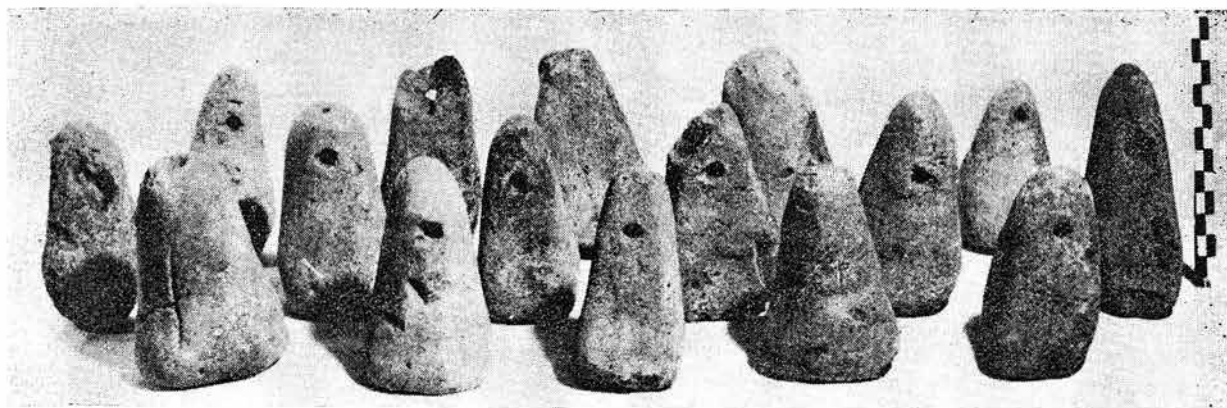
Разположението и устройството на вилата в кв. Обеля достатъчно ясно говорят, че в основата на стопанството са стоели земеделието и скотовъдството. Излишно е, разбира се, това да се доказва чрез находките. Но доста много от тях се свързват с тези две основни селскостопански дейности. За добиване и домашна обработка на зърнени храни свидетелствуват сърп (обр. 13 а), лемеж, хромели. Не може да се определи точно кое от помещенията е използвано за хореум. Практиката хореумът да има контрафорси на стените си тук не откриваме — само един е изграден на северозападната стена (обр. 2). Без съмнение тук е практи-

● Обр. 13. Железни оръдия на труда от вилата в кв. Обеля, София: а) сърп; б) косер; в) обкова на остен; г) кирка; д) брадва. Fig. 13. Outils en fer de la villa dans le quartier Obelja, Sofia: а) faucille; б) serpette; в) revêtement d'aiguillon; г) pioche; д) hache

кувано овощарство и зеленчукопроизводство — намерихме косер (обр. 13 б), мотика. Но по количество свързаните със земеделието находки са твърде малко за мащабите на стопанството. Според нас твърде възможно е известно време след разрушаването на сградите на стопанството от развалините му да са изравяни оцелели предмети — преди всичко железни сечива и инструменти.

Значително по-ярко е илюстрирано скотовъдството — преди всичко чрез наличието на големи обори с корита за храна на животните. Освен това на няколко места в сградата открихме цели или части от скелети на убити в момента на загиването на стопанството едри рогати животни (обр. 25). Овцевъдството също е било застъпено. За това свидетелствуват не само някои находки, свързани с грижите за овцете (ножици за стригане, хлопатар), но и други — свързани с обработката на вълна. Освен преш-

● Обр. 14. Глинени тежести за стан от коридора пред помещения 10 и 11 на вилата в кв. Обеля, София. Fig. 14. Poids d'argile pour métier à tisser du corridor devant les pièces 10 et 11 de la villa dans le quartier Obelja, Sofia

лените за вретено (13 бр.) красноречив е много големият брой тежести за стан (обр. 14) — общо 40. Посочихме дори и мястото, където е бил монтиран стан (или станове) — коридора при помещение 10 и 11. Трудно е да се каже дали се касае само за задоволяване нуждите на обитателите с домашни тъкани или за изнасяне и на пазара в Сердика. Но мащабите на скотовъдството в тази вила са значителни. Добивът на мляко и млечни продукти сигурно е надхвърлял нуждите на собственика и обитателите и е бил един от източниците на доходи заедно с месото.

Следи от друга дейност с по-голямо значение, надхвърлящо нуждите на живота и поддържането на стопанството, няма. Находките обаче свидетелствуват за най-разноородни дейности, свързани с доброто поддържане на сградата, на инвентара, с бита на обитателите (обр. 13, 15, 16). Открити бяха каменоделски сечива — длето, чук, дървообработващи инструменти — чук, секач, брадва, топор, много точила (брусове) за поддържане на режещите сечива и оръдия на труда, железарски чукчета и др. Находките от този вид отразяват същата добра организация и грижливо стопанисване, както и устройството на цялата сграда и отделните нейни части.

Като се говори за производствения характер и капацитет на стопанството, може да се направи известно допълнение на картината и в светлината на нумизматичния материал. Монетите не са многобройни (общо 36) и се разпределят от Константин Велики до Хоно-

рий включително — четливи и 4 нечетливи от V в.

Тук може да направим сравнение с нумизматичния материал от вилата в кв. Стефан Караджа в София. Освен със съкровището от 227 сребърни монети, укрито преди загиването на стопанството, последните обитатели на вилата са разполагали с пари, вероятно резултат на постоянни търговски контакти с града, където те са доставяли лично и поединично продукти.²¹ Наличието на малко монети в Обеля може да се тълкува и като белег, че организацията на търговията с града е била в ръцете на собственика (или управителя) и отделните обитатели не са притежавали много пари. Търговията се е извършвала от него в града, там са били реализирани печалбите и може би не са връщани в самата вила, ако собственикът е пребивавал и в Сердика.

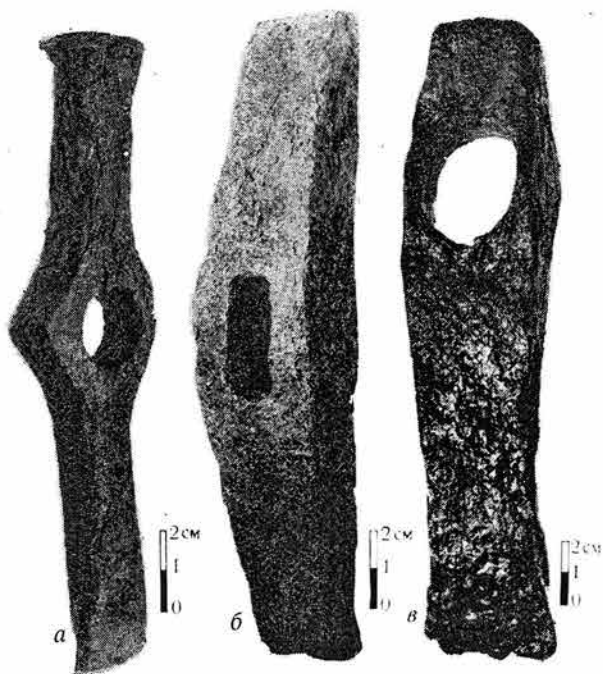
Археологическите данни рисуват картина на живот без лукс, но с известни удобства. Те са били осигурени както от добре избраното място (лек наклон, близост до вода), така и от разположението и взаимната връзка на частите на сградата, навесите, двора и пр. Някои от помещенията са били отоплявани чрез изградени в тях печки (или покрити огнища), чието устройство не можахме да изясним по слабите следи от тях. Останки от такива съоръжения намерихме в помещения 9 и 10 и от по-солидно градено съоръжение — в помещение 1. Първите две помещения са жилищни, а третото е използвано навярно и за животни, и за работниците около тях. В кухнята — помещение 18, също е имало голяма печка. Още по-показателно за условията е наличието на две бани — с хипокауст, със засводено покритие, с по две отделения, едното отоплено. В помещение 21 намерих-

ме голям смазан долнум — той е бил пълен с вода за къпане. Следи от довеждане на вода чрез тръби не открихме — пренасяна е била със съдове от реката. Но отлично изграденият канал при входа също свидетелствува за благоустроеността на имението. Пътечки покрай вътрешните стени на някои части на сградата, хубави настилки от тухли и хоросан в някои помещения, поправяни и поддържани — в тези факти се чувства постоянна грижа за доброто състояние на стопанството, за ред и удобство.

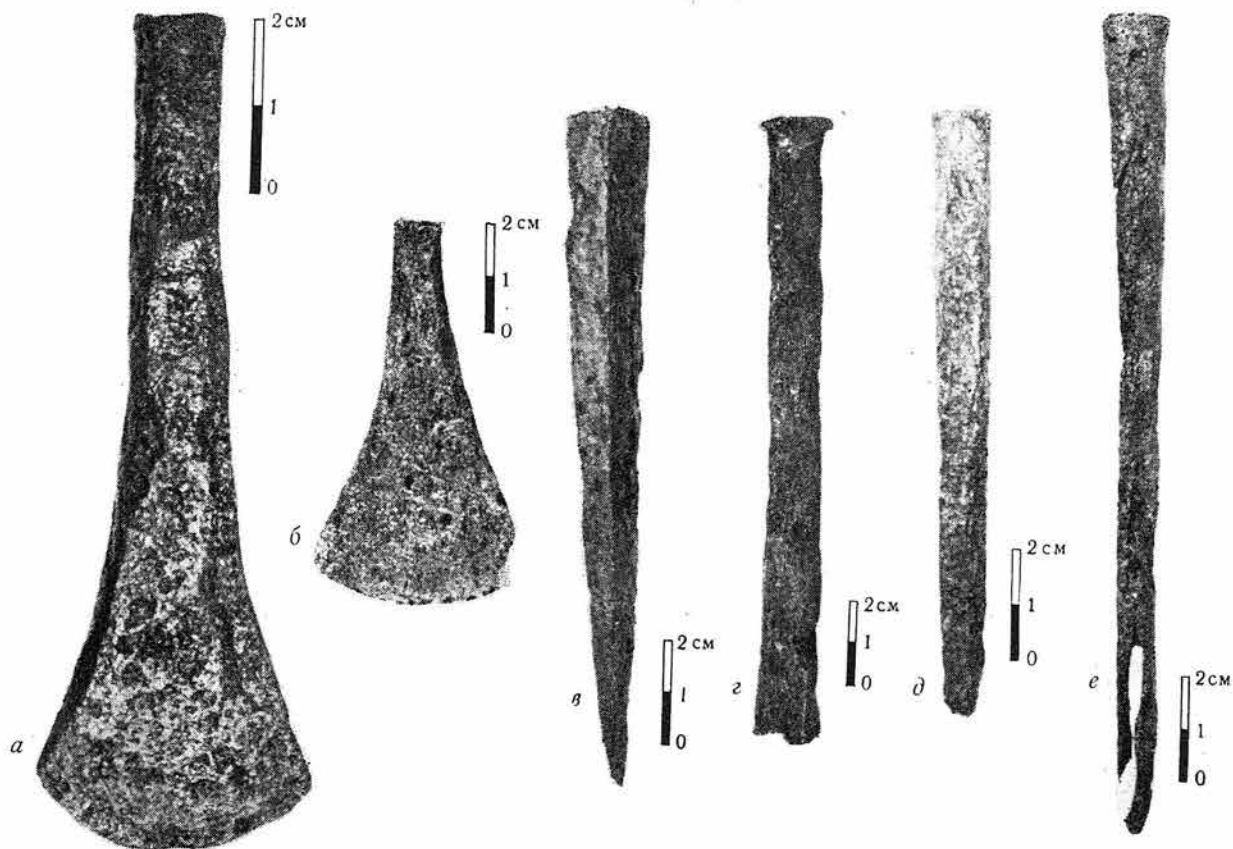
Грижата за бита е отразена и в извънредно голямото разнообразие на керамич-

● Обр. 15. Железни инструменти от вилата в кв. Обеля, София: а) чук-длето; б) чук. в) чук-кирка. Fig. 15. Outils en fer de la villa dans le quartier Obelja, Sofia: a) marteau-ciseau; б) marteau; в) marteau-pioche.

● Обр. 16. Железни инструменти от вилата в кв. Обеля, София: а, б) дъбачи; в) клин; г, д) длето; е) сьредел. Fig. 16. Outils en fer de la villa dans le quartier Obelja, Sofia: а, б) perçoirs; в) coin; г, д) ciseaux; е) forêt.

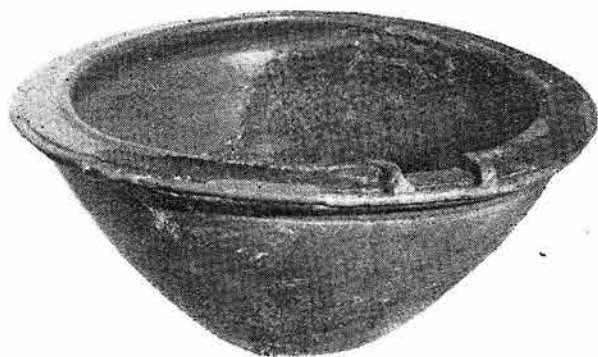

15

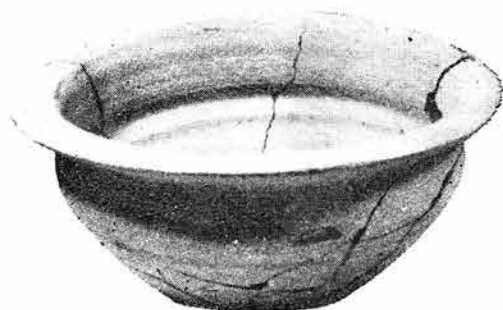

16

17

18

ните съдове. Може да се каже, че във вилата в Обеля е застъпен пълният репертоар на съдовете за домашни нужди от епохата — купи (обр. 18), чаши, блюда, гърнета, гювечи (обр. 17), делви с различни големина, канички (обр. 19 б), амфори. Керамиката е разнообразна по тесто и изработка и не изглежда доставена от един източник. Тя е съвсем типична за късната епоха на римското владичество (IV в.) и показва белезите вече на т. нар. ранновизантийска керамика. Преобладават съдовете от сивкава пясъчлива глина след изпичането в различни оттенъци на охра, светлокеремидено, охрово-сиво. Прави впечатление значителното количество покрити с глазура съдове (обр. 17, 19) — канички, купи, делви със значителни размери. Глазурата на цвят е от жълто-зелена до кафяво-зелена със свойствената за тази епоха не-

● Обр. 17. Глинен съд, покрит с маслено-зелена глеч. Fig. 17. Vase en argile, couvert de vernis vert olive

● Обр. 18. Глинен купичка с охрово-сив цвят. Fig. 18. Petit bol en argile ocre gris

● Обр. 19. Глинени съдчета, покрити с маслено-зелена глеч: а) амфориска; б) каничка. Fig. 19. Petits vases d'argile, recouverts de vernis vert olive: а) petite amphore; б) petit broc

19

а

б

равна повърхност. По предназначение глинени съдове са най-различни: за приготвяване, поднасяне и съхраняване на храни (твърди и течни), за вода, цедилки и др. Сравнително по-малко са фрагментите от амфори. Луксозна керамика — блюда, купички, чашки от добре известната римска керамика от най-фина глина, покрита с обливка — намерихме в твърде малко количество. Може да се каже, че са били единични съдове, необичайни за посъдата на обитателите.

Тук няма да разглеждаме цялостно керамиката.²² Тя представлява широк репертоар с хронологически рамки от началото на IV до средата на V в. Той може да даде почти пълна картина на местното производство на обикновена домашна посъда. Този археологически материал като информация съвпада с другите данни за живота и бита на имениято — скромни, но с твърде диференцирано задоволяване на ежедневните нужди на обитателите (обр. 17—19).

Сред керамичните находки особено внимание обръщаме на някои съдове, които безспорно отразяват силна тракийска местна традиция (обр. 20). Формата на тези съдове, имитацията на шнуров орнамент по ръба на устието и под рамото устойчиво са надживели няколковековното развитие на тази керамика.²³

Нищожен бе също и броят на късовете от стъклени съдчета. Открити бяха части от мраморни хавани и разтривачи.

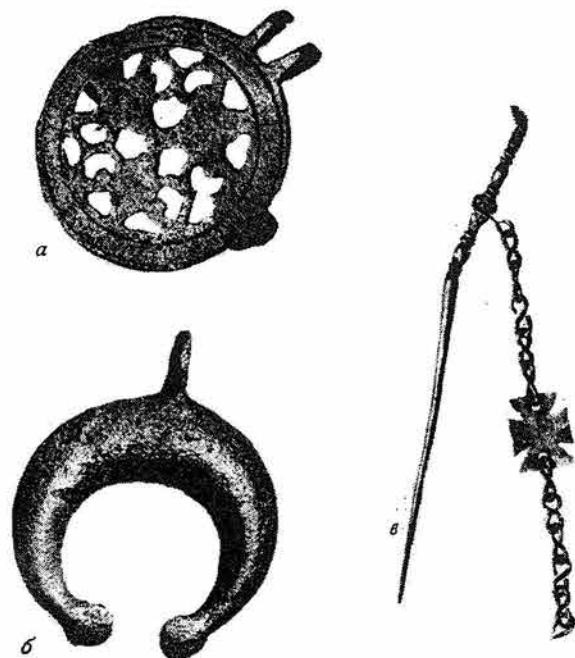
Не са малко и различните по вид и материал дребни предмети, свързани с облеклото на обитателите: игли за коса, фибули, железни обкови на обувки, медни пръстени. По-голям интерес представлява част от накит, може би за глава, на чиято верижка е монтиран кръст (обр. 21).

Собственик, обитатели и работници

Площта около разкопаната вила проучихме внимателно. Указания за разположена непосредствено наблизо друга сграда не открихме. Според разказите на някои местни жители от едно слабо издигнато място на около 300—400 м на югозапад са били водени обработени камъни. Сега там по повърхността не са запазени никакви следи. Мястото е малко и дори там да е имало някаква постройка, тя е била малка.

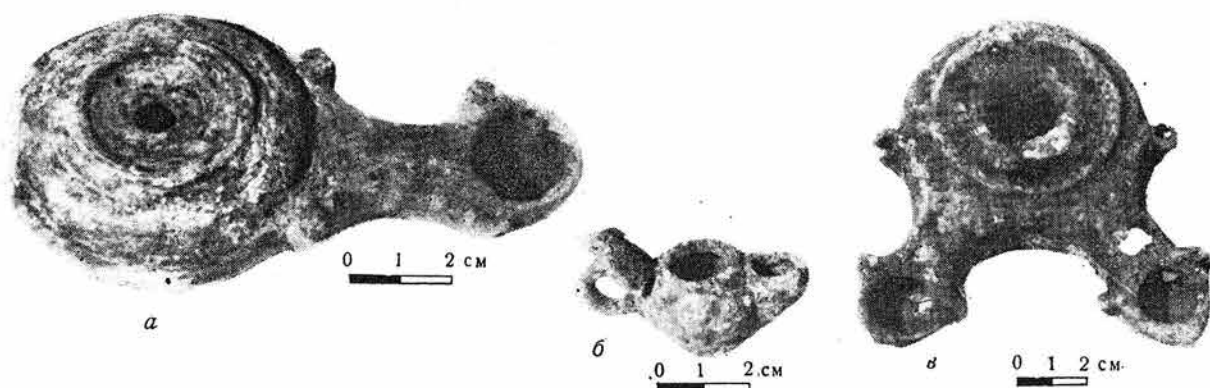
20

21

● Обр. 20. Фрагменти от големи глинени съдове с „шнуров“ орнамент от вилата в кв. Обеля, София.
Fig. 20. Fragments de grands vases en argile à ornement cordé de la villa dans le quartier Obelja, Sofia

● Обр. 21. Накити от мед и бронз от вилата в кв. Обеля, София: а) тока; б) висулка; в) игла за коса.
Fig. 21. Parures en cuivre et en bronze de la villa dans le quartier Obelja, Sofia: а) boucle; б) pendeloque; в) épingle à cheveux

22^a

23

● Обр. 22. Бронзови лампи от вилата в кв. Обеля, София: а) еднофитилна; б) миниатюрна лампа-игралка; в) двуфитилна. Fig. 22. Lampes en bronze de la villa dans le quartier Obelja, Sofia: а) à une mèche; б) lampe-jouet miniature; в) à deux mèches.

● Обр. 23. Железен ключ от вилата в кв. Обеля, София. Fig. 23. Clé de fer de la villa dans le quartier Obelja, Sofia

На северозапад, също на около 300 м личат слабо възвишенията на три малки могили. Едната, по-голямата, е разкопавана отдавна от местни хора. Предава се, че тук бил намерен скелет на кон. Може би е имало и други могили, но са били разрушени при построяването на шосето, което минава непосредствено до мястото.

Този малък некропол е свързан сигурно с обитателите на вилата. При това могилата с коня може да принадлежи само на заможен човек, на чийто гроб е изпълнено обрядно убиване на коня му. Това подсказва, че се касае за собственика на вилата. Тази връзка може да изясни и въпроса за неговата народност. Известните данни за положението на траките в Сердика през епохата²⁴ правят съвсем естествено предположението за тракийския произход на собственика.

На въпроса, дали собственикът е обитавал постоянно вилата, не може да се отговори със сигурност. Отделно жилище извън общата сграда не е открито. Указанията за малка, отдалечена на известно разстояние постройка са несигурни. От друга страна, така, както е устроена, сградата на стопанството не е лишена от известни удобства. Удобно е както югозападното, така и особено североизточното, по-късно пристроено крило — със стая за живеене, баня, склад за храна, кухня. Именно в тези помещения бяха открити и някои по-люксови предмети (обр. 22, 23). Банята с две отделения, хипокауст и сводесто покритие от керамични елементи също подсказва присъствие на лице, което е имало право и възможност да си създава тези условия.

Към тези предположения за собственика се прибавят и някои други. Мащабите на имението са сравнително скромни. Собственикът не е бил изключително богат. Най-

вероятно е да е бил оземлен ветеран от тракийски произход. В такъв случай още по-естествено е да го видим като постоянен обитател на своята вила рустика. Близостта до Сердика му е осигурявала възможност да търгува лесно с продуктите от своето имение.

При една груба сметка на капацитета на помещенията за живеене във вилата може да се допусне, че е била обитавана от не повече от 20 души. Трудно е да се каже нещо категорично за социалното положение на тези обитатели. Склонни сме да считаме, че едва ли се касае за робини. По-скоро обитатели (и работници) в имението са били полусвободни безимотни хора от местен произход. Към това ни насочва не само времето на съществуването на вилата, когато робският статут отмира, за което има твърде много свидетелства, включително специално за Сердика.²⁵ Самите условия на живот — сравнително добро ниво на бита на обитателите — говорят, че работната ръка не е била робска.

Тракийският произход на обитателите и работниците в имението едва ли може да се оспорва. Към археологическите доказателства за това трябва да се подчертае присъствието на толкова консервативни керамични типове, без съмнение принадлежащи на стара тракийска традиция.

Датировка

Находките на монети от вилата в Обеля не са много. Тридесет и две монети могат да се определят. По-ранни от времето на Константин Велики (306—337) не са намечени.²⁶ Преобладават монетите от края на IV и началото на V в. Най-късните са от Хонорий (395—423). Няколко нечетливи монети по големината и формата също могат да се отнесат към IV — първата половина на V в. Ясно е, че според нумизматичния материал съществуването на вилата се определя към първата половина на IV — средата на V в.

Всички подвижни находки и преди всичко керамиката не противоречат на тази датировка. Напротив, формите на глинени съдове са типични за тази епоха. Металният накит с кръстчето е също указание, че носителят му изповядва вече новата религия. А такива накити биха могли да се произвеждат след нейното официално налагане.

От двете хронологически граници по-лесно е определима горната. Имението прекратява внезапно своето съществуване при драматични обстоятелства. Както личи от археологическите свидетелства за неговото загиване, най-вероятно е то да е станало от опустошително нападение, чието време трябва да се търси в средата на V в. Най-естествено е събитието да се свърже с хунското нашествие от 441—447 г.

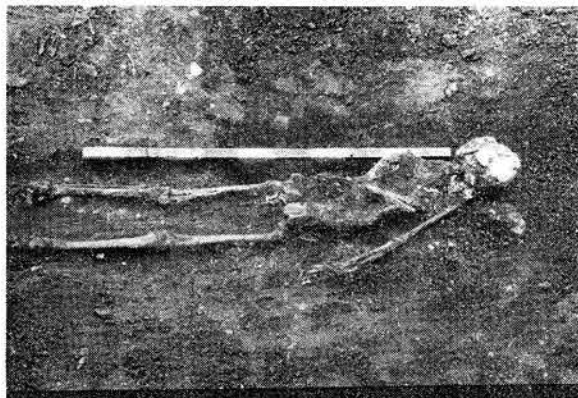
Долната граница — времето на създаването на имението — е по-неопределима. Няма основание вилата да се датира в III в. Придържайки се към сигурните данни, можем да приемем, че е създадена в първата половина на IV в. и че живее интензивно и в процъфтяване през този и началото на следващия век.²⁷

Един единствен факт подсказва, че преди изграждането на П-образната постройка тук е имало сграда, после изцяло разрушена. Това е една стена близо до помещение 6, която не е в створ с никоя от стените на съседните помещения, много е близо до тях, открита бе на значителна дълбочина под тогавашното ниво на терена. Може би тази стеничка бележи един кратък етап преди изграждането на големите постройки и след него строежът, част от който е била тя, е станал излишен.

Загиване на вилата

Картината, която се очерта, след като разкрихме цялата площ на постройките на имението, фиксираше последния момент от

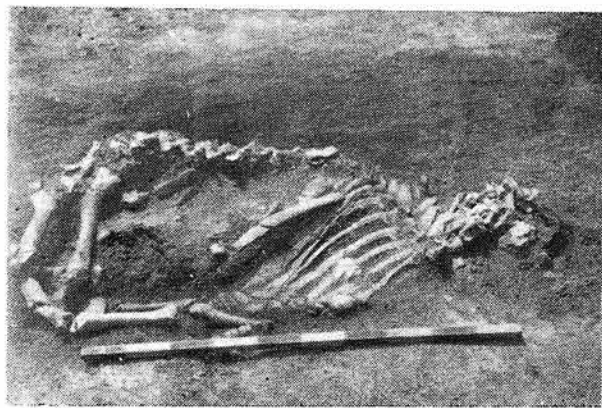
● Обр. 24. Човешки скелет в банята (помещение 21) на вилата в кв. Обеля, София. Fig. 24. Squelette humain dans la salle de bain (pièce 21) de la villa dans le quartier Obelja, Sofia

неговото съществуване — загиването. Находките, тяхното разположение и състоянието им по изключително красноречив начин позволяваха да се разчетат събитията около унищожаването му. Опасността се е появила внезапно. Личи, че тревожни слухове за нападения са принудили обитателите на вилата да се погрижат да ограничат нейната достъпност, и въпреки това ясно е, че появата на нападателя е била неочаквана. Свидетелство за тази неочакваност е скелетът на загиналия в банята (помещение 21) млад индивид (обр. 24). Скелетът лежеше по очи, затрупан от керемидите на рухналия покрив. Това е единственият човешки скелет в имението. Явно, че другите обитатели са побягнали, а това момиче, както се определя по грацилния скелет, е било изненадано и загинало в банята.

Хората не са успели да отведат добитъка. На четири места открихме цели или части от скелети на заклани телета (в помещения 7, 12, 18, на двора). Един от скелетите лежеше почти непокътнат в кухнята — помещение 18 (обр. 25). Изследванията показваха, че животното е било одрано — липсваше предната част на копитата, а от месото е бил отрязан само къс с плешката.²⁸ Втори скелет намерихме в по-разбъркано състояние (в помещение 7). Тази две животни не са били единствените, заклани от нападателите. Преди да запалят сградата, те са се разположили тук за грабеж и отдиш. Навярно имуществото на вилата не е представлявало голяма примамка за тях. Напускайки сградата, навярно на път за Сердика, нападателите са я подпалили. Пожарът е бушувал

● Обр. 25. Скелет на убито говедео в кухнята (помещение 18) на вилата в кв. Обеля, София. Fig. 25. Squelette d'un veau, dans la cuisine (pièce 18) de la villa dans le quartier Obelja, Sofia

до рухване на стените. Може би част от добитъка е била отведена, а от закланите животни били прибрани само кожата.

Най-вероятно е загиването на вилата да е станало по време на хунското нашествие (441—447 г.). Животът в нея не се е възобновил. Причина за това може да е било пълното ѝ разрушаване, така и чувството за несигурност извън защитата на крепостната стена на Сердика.

Вилата при Обеля сред известните вили у нас

Преди всичко тя трябва да бъде сравнена с разположените около Сердика вили. Досега са известни седем — всички повече или по-малко проучени и с частично или пълно публикувани данни. Тук не включваме наблюденията за наличие на сгради около София, направени при обхождания и неизяснени чрез разкопки.²⁹

Без да правим характеристика на всяка от известните вили, ще подчертаем, че те се различават твърде много една от друга, отразяват различни мащаби на принадлежността към тях поземлена собственост или задоволяват различни цели и нужди на собственика. Освен това планът и устройството им са отражение и на епохата, през която са създадени и съществуват.

Разбира се, отделни елементи на плановете и устройството при различните вили се повтарят. Например, четириъгълен план с вътрешен двор има вилата при Орландовци, двоен ред помещения и колонада е имала една сграда на вилата в кв. Стефан Караджа, отворен Г-образен план има вилата при Гара Искър, наподобяващ първоначално отворения П-образен план на вилата при Обеля.

Подобни връзки и аналогични планови решения могат да се открият и при други вили у нас, а и в съседни земи.³⁰ Но привечдането на такива паралели считаме за излишно, защото при вилата в Обеля не се касае за някакво архитектурно решение, отразяващо определени връзки и влияния, а за един рационален план и устройство, продиктувани от характера и нуждите на това стопанство и от мястото, където то е създадено.

Впрочем това именно е характерното за вилата в Обеля в сравнение с останалите сердишки вили. Тя представлява земе-

делско-скотовъдно стопанство от средна величина, създадено в благоприятен за тези основни дейности район. Добрите условия и доброто стопанисване, осъществявано на право от собственика или чрез назначено от него лице, както обикновено било практикувано, са довели до процъфтяване и разрастване на стопанството. Така го заварва и събитията, при което то загива.

Времето на създаването и процъфтяването на вилата при Обеля е епоха на издигане на значението на Сердика.³¹ Същевременно в тази епоха стават особено важни събития в историята на Римската империя и

големи обществено-икономически промени. Те се отразяват и на характера на тогава създадените вили. В тези времена са немислими вече вили от рода на тази при язовир „Армира“³² или на Мадарската вила,³³ нито пък на тази „при Александровска болница“ от сердикийските.³⁴

Сравнително ограничените хронологически рамки на вилата при Обеля, създадена, съществувала и загинала в съвсем определена исторически, икономически и социално епоха, я правят засега най-типичното цялостно изследвано имение в района на голям градски център у нас.

¹ Данните за откритите досега вили около Сердика с библиографски посочвания са събрани у: Б. Геров. Проучвания върху западнотракийските земи през римско време. III. — ГСУ ФЗФ, LXII, 2, 1969, с. 132 (14) и сл. Под ръководството на авторката са проучени освен вилата при Обеля още две: при Филиповци и в кв. Стефан Караджа. Те не са публикувани, но някои съществени проблеми са разгледани в: М. Станчева. Epanouissement et disparition de deux villae rusticae près de Serdica. — Actes du I Congrès international des études balkaniques et sud-est européennes, Sofia, 1970, p. 535 sq.; М. Станчева. За тракийското население в Софийско през IV—V в. — ИБИД, XXVII, 1969, с. 225 и сл. В популярна форма информации за тях са отпечатани в: М. Станчева. Археологически находки при с. Филиповци. — София, 1964, кн. 12, с. 22 и сл.; Римска мозайка. — София, 1962, кн. 8, с. 24 и сл.; Древен паметник в един столичен квартал. — Народна култура, бр. 52, 30 дек. 1967, с. 4.

² Това важи особено за вилите с характер на земеделски стопанства — при Обеля, Филиповци, кв. Стефан Караджа, Орландовци, Гара Искър.

³ В миналото най-големи усилия за изследване на вилите около Сердика е положил д-р Иван Велков. Той се е постарал да установи преди всичко плановите им (въпреки неблагоприятните условия за работа в повечето случаи); вж.: Ив. Велков. Антични паметници из България. — ГИМ за 1922—1925, III, 1926, с. 145 и сл.; Новооткрити старини. — ИАИ, IV, 1927, с. 312; Новооткрити старини. — ИАИ, V, 1929, с. 367 и сл.; Римска вила при Гара Искър. — ИАИ, XII, 1939, с. 407 и сл.; Римска вила край София. — Вечерни новини, бр. 1895, 19 септ. 1957. През последните години системно проучени от Музея за история на София са вилите при Обеля, Филиповци и кв. Стефан Караджа.

⁴ Вилите при Филиповци, в кв. Стефан Караджа.

⁵ Вилите при Обеля, в Орландовци, на Гара Искър.

⁶ Разкопките бяха предизвикани от внезапното разкриване на вилата при работа за подравняване терена на зеленчукови насаждения. Те се проведоха през летните месеци на 1961, 1963 и 1964 г. при спокойни условия за работа. Организираните и финансирани бяха от Музея за история на София и ръководени от авторката. През различните години в разкопките участваха уредниците при музей Кунка Рогева, Мария Гаврилова и Върбинка Найденова, а като нещатни сътрудници — Златозара Гочева, сега научен сътрудник в Института по тра-

кология, и Лили Радева, сега научен сътрудник в Етнографския институт и музей. Документацията се правеше от авторката. По нейно заснемане плановите и детайлите са изработени в завършен вид от арх. Юли Фърков. На всички участвували тя изказва благодарност за съдействието за доброто извършване на работата.

⁷ В друга част от течението си тя е известна като Банкянска река.

⁸ Вж. раздела „Загиване на вилата“.

⁹ Вж. раздела „Датировка“.

¹⁰ Размери: помещение 7 — 8,10/10 м, помещение 8 — 6,10/3 м, помещение 9 — 6,10/4 м, помещение 10 — 6,10/8,80 м, помещение 11 — 6,10/3 м.

¹¹ Размери: помещение 12 — 8,90/14 м, помещение 13 — 8,90/8,25 м.

¹² Размери: помещение 18 — 8,40/9,50, помещение 22 — 8,40/9,60 м.

¹³ Размери: 8,40/4,90 м.

¹⁴ Размери: помещение 20 — 3,10/3,10 м, помещение 21 — 4,70/3,10 м.

¹⁵ Дължина на северозападния коридор (мерена покроя помещенията) — 42,20 м, на югозападния — 23,10 м. Ширина 3 м.

¹⁶ Размери: помещение 16 — 3,10/3,80 м, помещение 17 — 3,10/6,40 м.

¹⁷ Размери: помещение 1 — 8,10/13,50 м, помещение 4 — 8,10/6,30 м, помещение 5 — 8,10/13,30 м.

¹⁸ Размери: 8,10/10 м.

¹⁹ Размери: помещение 2 — 3,20/4,10 м, помещение 3 — 3,20/4,40 м.

²⁰ Размери 2,90/5,80 м.

²¹ М. Станчева. За тракийското население, с. 262. По въпроса за значението на вилите като производствени бази на търговия ни се струват малко прибързани заключенията на Д. Николов, който ги определя като центрове и на други производства освен селскостопански, вж.: Д. Николов. Едрите поземлени имения в Римска Тракия. — МПК, 1975, кн. 1—2, с. 6 и сл. Поне що се отнася до вилите в района на Сердика, нямаме основания да ги считаме за бази на други видове производства.

²² Тя представлява интерес като синхронни форми и типове, ограничени сравнително точно в интервал от 100—150 години. Детайлното ѝ изследване има значение повече за керамичното производство в този район и изобщо в нашите земи през епохата. Тук не считаме за необходимо да обременяваме публикацията с подробности върху тези находки. Глинените лампи от вилата са публикувани заедно с други лампи от Сердика, вж.: М. Станчева и

К. Григорова. Колекцията от глинени лампи в Музея за история на София. — В. Сердика-Средец-София. С., 1976, с. 209—224.

²³ Тези съдове са подготвени за публикация отделно.

²⁴ По въпроса за тракийското население в Сердика и околността ѝ вж.: Б. Геров. Цит. съч., с. 204 (86) и сл. На връзката между вилите и близко разположените до тях могили обръща внимание Б. Геров: Б. Геров. Цит. съч., с. 133 (15), а напоследък набляга Д. Николов: Д. Николов. Цит. съч., с. 3 и сл.

²⁵ По този въпрос специално за Сердика много информация вж. у: В. Велков. Робовладението в Сердика от началото на IV в. в светлината на Константиновото законодателство. — Изследвания в чест на Марин С. Дринов. С., 1960, с. 345—354 и цит. лит.

²⁶ Не взимаме под внимание една единствена автономна монета на Сердика или Пауталия, много изтрита, която е в явно противоречие с всички данни и е попаднала като предмет, който няма значение за паричното обръщение на епохата.

²⁷ Авторката е принудена да изрази очудване и да възрази определено на следното твърдение на Д. Николов: изразявайки мнението, че вилите у нас се датират рано (I—II в.), той пише дословно: „Към II в. се датират и вилите в Софийско“, вж.: Д. Николов. Цит. съч., с. 8, като в бележката под линия (бел. 35) посочва три статии на авторката на настоящата работа. Първата: М. Станчев в а. Новооткрито римско имение. — София, 1961, кн. 10, с. 29, разглежда предварителните резултати от разкопките на публикуваната тук вила при Обеля, като е дадена само датата на загиването ѝ — V в. Но за датиране на създаването ѝ във II в. няма и намек, напротив, говори се за положението около Сердика в късната епоха (IV в.) и се посочва като пример за несигурност укрепената вила в Орландовци. Във втората: М. Станчева. Римска мо-

зайка, с. 24, се говори за вилата при Филиповци и изрично се споменава дата IV в. В третата: М. Станчев в а. За тракийското население, с. 225 и сл., не се определя времето за съществуването на вилата, а времето, когато тя е изоставена от първоначалния си собственик, и само косвено могат да се почерпят данни за датирането; за същата вила е посочена дата III в. в друга статия, която Д. Николов споменава на друго място, но не във връзка с датирането.

Тук по повод само на вилата при Обеля не ще се спираме по-подробно на въпроса, кога — рано (I—II в.) или късно (IV в.) — е засвидетелствувано наличие на едро земевладение около Сердика. Б. Геров привежда като свидетелство за ранното едро земевладение (Б. Геров. Цит. съч., с. 132 (14) и сл.) само надписа от Панчарево и счита, че има повече данни за времето от IV в. нататък.

²⁸ Тези наблюдения направи на самия обект и после в лабораторията си проф. Стефан Иванов, комуто и тук изказваме благодарност.

²⁹ Подобни обекти са установени при обиколки на авторката. Ако се прибавят те, броят ще нарасне на 12, без да се изчерпва районът на Сердика, а само днешната територия на София.

³⁰ E. d. B. Thoma. Römische Villen in Panonien. Budapest, 1964, p. 37, fig. 14—16, p. 62, fig. 30, p. 81, fig. 43, p. 112, fig. 87 etc.

³¹ Епохата и положението на Сердика са много добре представени от: В. Велков. Градът в Тракия и Дакия през късната античност. С., 1956, с. 80 и сл.

³² Я. Младенова. Разкопките на вилата при Ивайловград през 1964 г. — Археология, 1965, кн. 2, с. 20—33.

³³ Ц. в. Дремсизова. Нови данни за икономиката на Долна Мизия през римската епоха. — ИИМК, I, 1960, с. 1—17.

³⁴ Тя е може би най-ранната от откритите около Сердика: И. в. Велков. Новооткрити старини, с. 312.

Villa rustica dans le quartier Obelja à Sofia

M. STANČEVA

(Résumé)

La villa se trouve à environ 6,5 km au Nord-Ouest de Serdika dans une plaine plate et fertile. Près d'elle coulait une rivière. Dans son existence très longue, du début du IVe au milieu du Ve s., la villa a subi certaines transformations. Au début elle représentait une bâtisse en chaîne en forme de П ouverte vers la rivière (fig. 1, 2). Mais la propriété manifestement s'est agrandie: de nouveaux établissements sont bâtis à usage économique et d'habitation. L'édifice s'est transformé en quadrilatère fermé avec une grande cour intérieure (fig. 11).

Les pièces de l'édifice sont disposées en un ou deux rangs. D'après la construction et les trouvailles, on peut distinguer des étables, des dépôts, des cuisines, des habitations, deux petites salles de bain avec hypocauste. L'architecture de la villa et les trouvail-

les ne dénotent aucun luxe. Tout était modeste mais fonctionnellement rationnel.

La villa a été détruite lors d'une attaque soudaine. Elle a été incendiée, le bétail — enlevé ou égorgé (fig. 25). Ses habitants se sont sans doute enfuis avant l'attaque, mais cette dernière a été soudaine à tel point qu'une jeune fille a péri sous le toit écroulé d'une des salles de bain (fig. 24).

Les trouvailles archéologiques fournissent des données variées sur la production et la vie de l'établissement (fig. 13—23) et témoignent de manière convaincante que les travailleurs n'étaient plus des esclaves. La petite nécropole tumulaire située non loin est liée sûrement à cette villa. Elle témoigne que ses habitants, et probablement ses propriétaires, étaient des Thraces.

Средновековни кръстове-енколпиони от Националната художествена галерия

ЮЛИЯ ВЪЛЕВА

В отдела за старобългарско изкуство на Националната художествена галерия, помещаващ се в Криптата на храм-паметник „Александър Невски“, се пазят 14 средновековни кръста-енколпиона. Те са постъпили в колекцията чрез частни откупки, поради което не се знае нищо за мястото на намирането им. Липсата на стратиграфски данни определя и характера на настоящото изследване, което се основава единствено на сравнителен материал.

Единият кръст-енколпион¹ е изрязан от стеатит (обр. 1), останалите 13 са излети от бронз, като някои са дообработени за изчистване на отливката. Десет от бронзовите енколпиони представляват единични кръстове² (обр. 2—5, 7, 9—12, 14), три са били двойни реликвиари (обр. 6, 8, 13), като сега два от тях са запазени частично — единият³ със задната половина (обр. 6), другият⁴ с лицевата (обр. 8) — и третият⁵ — цялостно (обр. 13).

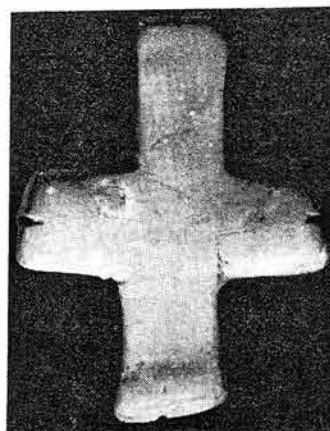
Стеатитовото кръстче, най-малкото от всички, е гладко от двете страни, като през ширината на едното му дълго рамо е провъртяна дупка за окачване. Всички единични бронзови енколпиони са с халка на горното рамо, украсена лицева и гладка опака страна с изключение на един (обр. 14), чията задна страна има гравирани надпис (обр. 14 б). Халката е изливана заедно с кръста. Само един енколпион (обр. 7) е съставен от две отделно излети части, после запоеени, като халката е монтирана върху горното рамо така, че го захваща. От двата частично запазени реликвиара единият (обр. 6) е с двойни халки от шарнирите, а другият (обр. 8) — с единични. Първият е фрагментиран (долното рамо е на две парчета) и доста повреден (на останалите рамена, като от лявото липсва парченце и на халките горе). Цялостно запазеният реликвиар е гладък — двете му половини са без каквато и да е украса. Горната съставка на шарнира му включва халка за окачване. Останалите бронзови енколпиони са достигнали до нас в сравнително добро състояние —

някои от тях са повече или по-малко корозирали (обр. 11, 13) или халките им са счупени (обр. 7⁶—10, 12). Четири от екземплярите са покрити с патина: тъмнозелена (обр. 3) или емайловидна масленозелена (обр. 2, 9, 12). От стеатитовото кръстче е отцепен малък къс на едната страна.

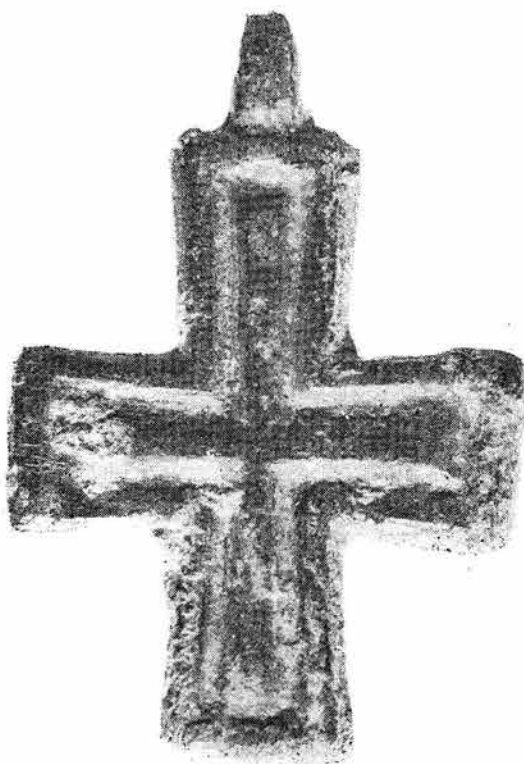
По форма един от енколпионите е равнораменен кръст (обр. 7), а другите имат подълги вертикални рамена, като при девет долното е удължено в сравнение с горното (обр. 4—6, 8, 10—14). Характерното за краищата на рамената разширение при два от екземплярите е засилено чрез раздвояване (обр. 5, 7).

Големината на бронзовите кръстове е различна: най-малкият е висок 0,034 м (обр. 4), най-големият — 0,088 м (обр. 6). Украсата подчертава кръстовидната им форма. Според нея те се делят на две групи: с изображение на кръст (обр. 2—5, 7, 9) или с фигура, която с очертанията си повтаря формата на кръста (обр. 6, 8, 10—12, 14). Изобразеният кръст е: вписан релефен (обр. 2, 3), от иглолистен орнамент (обр. 4, 7, 9) или с отбелязани основни точки (средоточие и краища на рамената) чрез релефен пъпковиден или чрез кръгов орнамент (обр. 5,

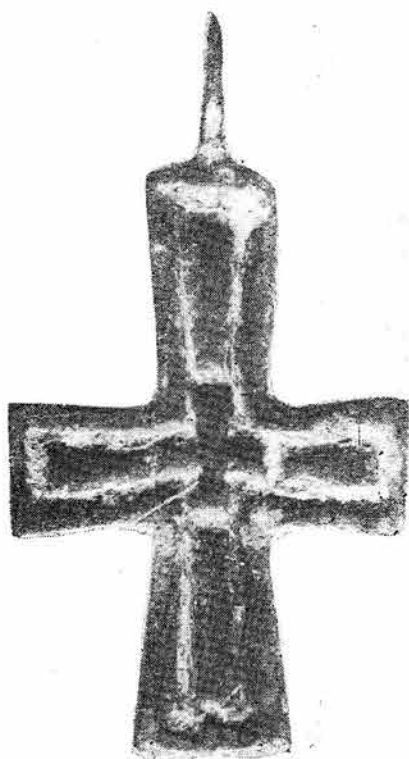
● Обр. 1. Стеатитов кръст-енколпион от Националната художествена галерия, VI в. Fig. 1. Croix-encolpion en stéatite de la Galerie nationale d'art

1

2

7). Фигурата е на разпънат Христос (обр. 8, 10, 11) или на Богородица Оранта (обр. 6, 12, 14). Един енколпион (обр. 9) има комбинирана украса — от кръст, гравирани чрез иглолистен орнамент, и глава в края на горното рамо — която цялостно може да се възприеме като изображение на Разпятие.

Основните техники на изпълнение на украсата са леене (обр. 2, 3, 5, 7, 10—12, 14) и гравирание (обр. 4, 6, 8, 9, 14). Двете техники са съчетани при енколпиона с образа на Оранта и четири медальона (обр. 14), където ясно личи работата с резец в излетите форми на изображенията. И при други лети изображения (обр. 2, 3, 10, 11) се наблюдава дооформяне чрез гравирание. В основата на пъпковидния орнамент на кръста с раздвоени рамена (обр. 5) са гравирани плитки резки. Вероятно тези бронзови изделия са имали и тънко метално покритие. В сегашното им състояние само върху две от тях личат слаби следи от нискокачествено посребряване (обр. 4, 6). Повече изводи относно техниката на изработка на разглежданите бронзови кръстове могат да се получат едва след като бъдат почистени.⁷

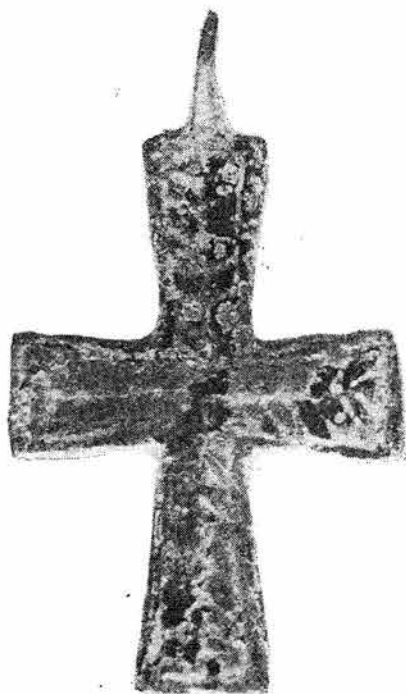
Разпространението на кръстовете-енколпиони по нашите земи хронологически се свързва с проникването на християнството — отначало в ранновизантийската епоха и по-късно след покръстването при княз Борис. През езическия период на славянобългарската държава подобни култови предмети едва ли са били донасяни често в установените ѝ граници, тъй като според изворите българските ханове преследвали християните.⁸ В нашата литература Кр. Миятев определи публикуваните от него паметници от този вид като донесени от Палестина.⁹ Наистина Светите земи, които са могли да предоставят „автентични“ фрагменти от Христовия кръст, са разпространителят на реликвиари от IV в. нататък, но по-късно производството на кръстове-енколпиони се извършва от многобройни сироегипетски

● Обр. 2. Единичен бронзов кръст-енколпион от Националната художествена галерия с вписан релефен кръст, VI—VIII в. Fig. 2. Croix-encolpion monobloc en bronze de la Galerie nationale d'art, avec une croix en relief inscrite, VIe—VIIIe s.

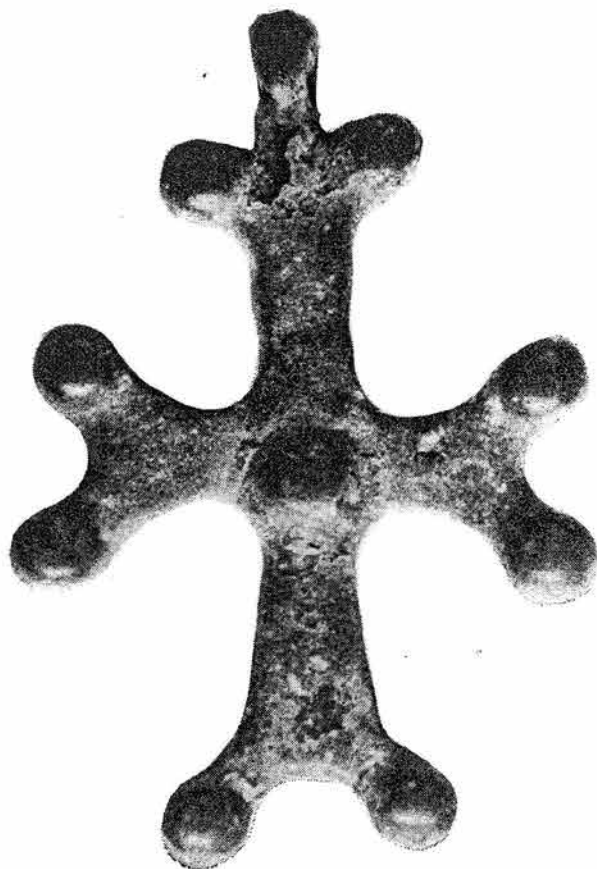
● Обр. 3. Единичен бронзов кръст-енколпион от Националната художествена галерия с вписан релефен кръст с продължения на рамената, VI—VIII в. Fig. 3. Croix-encolpion monobloc en bronze de la Galerie nationale d'art avec une croix inscrite en relief aux branches prolongées, VIe—VIIIe s.

ателиета във византийските центрове и дори преминава в занаятчийската практика на други християнски страни. Единичните кръстове са изливани и в пределите на средновековната българска държава, за което говорят както намерените калъпи (в крепостта Диногечия,¹⁰ в околностите на Хасково¹¹), така и археологическите данни за развитието на златарството в нашите градски центрове.¹²

Практиката да се носи кръст върху гърдите е свързана с вярата в свръхестествената му сила. Изразител на нейното официално признаване в средата на III в. е Киприан,¹³ но той няма пред вид все още силата на Светия кръст, а просто на кръстния знак. Свръхестествената сила на самата реликва Свети кръст е обявена от Кирил Ерусалимски към средата на IV в. След него започват да изникват „свидетелствата“ на тази сила, достигнали и до нас в текстове и материални предмети. Намерените в нашите земи реликвиари спадат именно към тези предмети, в които са били съхранявани частици от Честния кръст или пък мощи на светци,¹⁴ чиято победоносна и спасителна функция била идентична на силата на реликвата от Светия кръст. Части от Светия кръст при намирането са съдържали един от откритите в Преслав реликвиари¹⁵ и златният от Плиска.¹⁶ Божествената мощ на кръста се изявява в неговата победоносност — качество, станало общопризнато към края на VI в., въпреки че значително време преди това император Константин Велики вижда в съня си предвещаваща победа над Максенций Христов монограм. Император Маврикий в 593 г. използва фрагмент от Светия кръст, поставен на върха на копие, в една своя експедиция в Тракия, а след него Ираклий (610—641) прави същото във войната срещу персите. Значително по-късно (X в.) Константин Порфирогенет в „Книгата за церемониите“ узаконява носенето на реликви

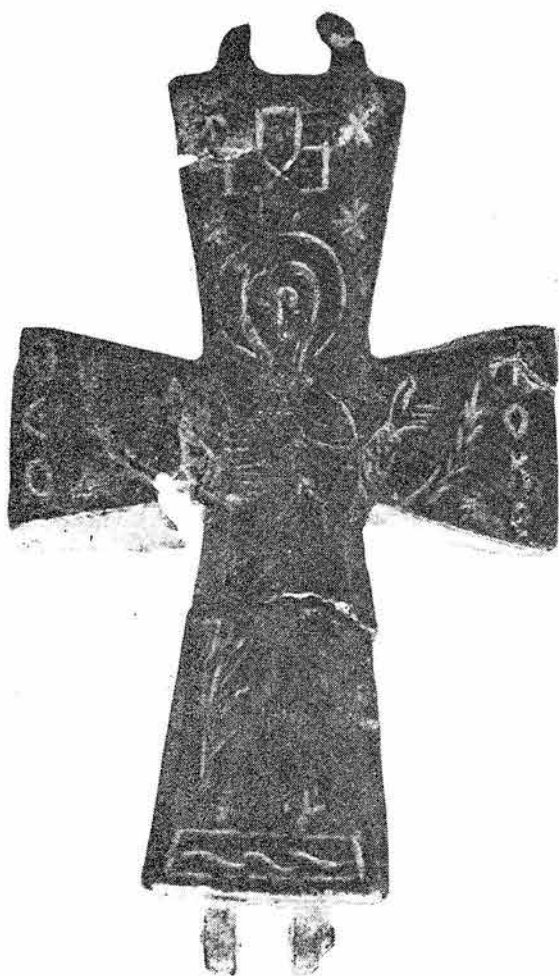
4

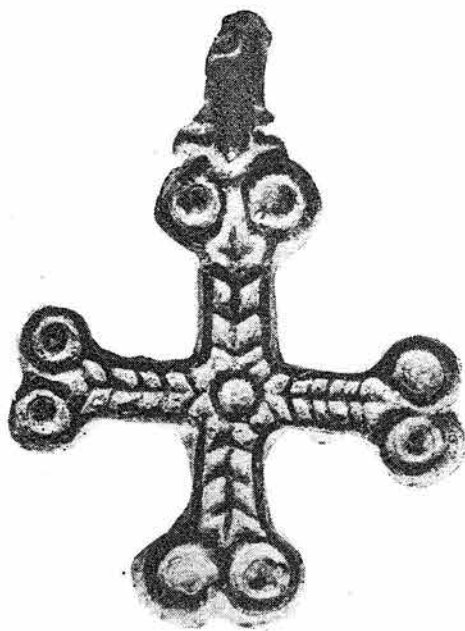
5

● Обр. 4. Единичен бронзов кръст-енколпион от Националната художествена галерия с гравирано изображение на кръст чрез иглолистен орнамент, ранновизантийска епоха. Fig. 4. Croix-encolpion monobloc en bronze de la Galerie nationale d'art avec une représentation de croix gravée par un ornement conifère, époque paléobyzantine

● Обр. 5. Единичен бронзов кръст-енколпион от Националната художествена галерия с раздвоени пъпковидни краища на рамената, X—XII в. Fig. 5. Croix-encolpion monobloc en bronze de la Galerie nationale d'art aux bouts des branches dédoublées et en forme de boutons, Xe—XIIe s.

6

7

от Светия кръст във военни експедиции, но това е утвърждаване на вече отдавна наложил се обичай.¹⁷ Той не бил привилегия на императорите. Обикновените войници също носели на гърдите си ако не реликвиари, поне единични кръстове за предпазване от рани и смърт. Надписът на гърба на енкалпиона с изображение на Оранта и медальони (обр. 14 б) съдържа имената на трима светци: 'O' A(ГЮС) ГЕОРГИ(О)С, 'O' A(ГЮС) НИКОЛА(О)С, 'O' A(ГЮС) ТЕОДОР(О)С (вместо ТЕОДОР(О)С). Двама от тях са военни светци. Тези имена могат да се тълкуват като инвокации във връзка с отиване на война. За разпространението на подобни кръстове се уверяваме и от други находки. Кр. Миятев публикува бронзов кръст, който е най-близкият засега паралел на разглеждания енкалпион. На неговата задна страна освен имената на светците Георги, Никола и Тодор е прибавено още едно — на военния светец Димитър.¹⁸ В Градския исторически музей, Казанлък, се пази бронзов реликвиар, на чиято задна страна е гравирано името на св. Тодор ('O' A(ГЮС) ТЕОДОР(О)С).¹⁹ В изворите е запазен интересен фрагмент, описващ покръстването на българите и „свидетелстващ“, че енкалпионът на княз Борис е допринесъл със силата си за успеха на княжеската мисия: „... Като носел на гърдите си изображението на божия кръст, той с помощта на малко хора ги победил (въстаналите езичници — б. а.), а останалите направил християни, не вече тайно, а напълно явно и с тяхно желание. ...“²⁰ А в отговорите на папа Николай I до българите изрично се коментира наставлението (гл. 7) да се носи кръст върху гърдите: „... но когато и на тялото се носи, хората по-лесно се подсеят, че трябва да се носи и в сърцето. ...“²¹

Реликвиарите с части от Светия кръст били считани за носители на целебна сила,

● Обр. 6. Едната половина на бронзов кръст-реликвиар от Националната художествена галерия с изображение на Богородица Оранта и надпис, втората половина на IX — първата половина на X в. Fig. 6. La moitié d'une croix-reliquaire en bronze de la Galerie nationale d'art avec une représentation de la Vierge Orante et une inscription, seconde moitié du IXe — première moitié du Xe s.

● Обр. 7. Единичен бронзов кръст-енкалпион от Националната художествена галерия с изображение на кръст чрез иглолистен орнамент и кръгообразни краища на рамената, X—XI в. Fig. 7. Croix-encolpion monobloc en bronze de la Galerie nationale d'art avec une représentation de croix par un ornement conifère et aux bouts des branches en forme de cercle, Xe—XIe s.

което обяснява масовото им разпространение сред гражданското население. Папа Григорий ги нарича „лекуващо средство“, а в метафората на св. Амброзий този „лек“ се е превърнал в „лек за безсмъртие“, т. е. в залог за вечен живот. За теолозите кръстът-енколпион е символ на Въплъщението и Спасението, но за обикновените хора той притежава именно апотропеична функция. Същевременно той е и украшение и тази му роля се коментира още от църковните отци Йоан Златоуст и Йероним.²² Тази многообразна функционалност на кръста предизвиква и масовото производство на енкалпиони, образци от които са намерени във всички страни, преминали през фазата на християнско средновековие.

Стеатитовият енкалпион има на тесните страни на краищата на рамената дълбоко врязани черти във форма на кръст (обр. 1) и две леки линии, драснати кръстовидно, на страната, която сега е повредена. Той е подобен на двата стеатитови енкалпиона (№ 20, 21) от колекцията Дъмбъртън Оукс,²³ определени като константинополска продукция от VI в. Авторът обаче подчертава, че производството на такива кръстове продължава и по-късно. Потвърждение за това са намерените в Диногения кръстчета със същата форма, но от обикновен камък или мрамор в пласта от X—XII в.²⁴ Това означава, че датировката на стеатитовия кръст би могла да се вмести в много обширен хронологически период, но поразителната му прилика със споменатия кръст № 20 и известно сходство с друг стеатитов кръст — от Варна,²⁵ открит в ранносредновековен пласт — дават основание да го отнесем поточно към ранновизантийската епоха. Що се отнася до мястото на изработката му, като се има пред вид произходът на неговите аналогии²⁶ и материалът, от който е направен,²⁷ може да се предположи производството му във от пределите на страната.

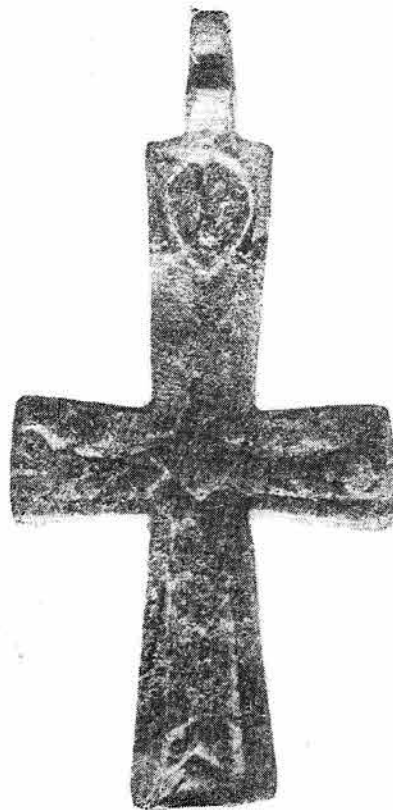
Двата енкалпиона с вписан релефен кръст (обр. 2, 3) въпреки разликата в оформянето

● Обр. 8. Едната половина на бронзов кръст-реликвиар от Националната художествена галерия с гравирано изображение на Разпятие, IX—X в. Fig. 8. La moitié d'une croix-reliquaire en bronze de la Galerie nationale d'art avec une représentation du Crucifix gravée, IXe—Xe s.

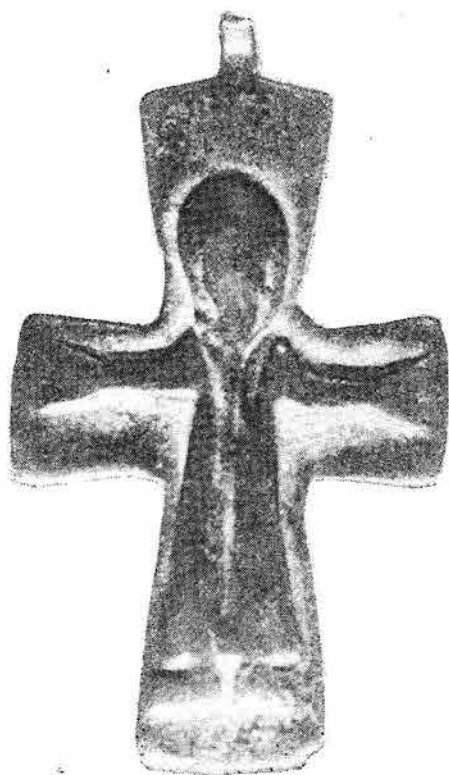
● Обр. 9. Единичен бронзов кръст-енколпион от Националната художествена галерия с начертание на кръст чрез иглолистен орнамент и глава, X—XI в. Fig. 9. Croix-encolpion monobloc en bronze de la Galerie nationale d'art avec une représentation de croix d'un ornement conifère et de tête, Xe—XIe s.

8

9

10

11

на изображението му имат една и съща концепция на общия вид и почти еднакви размери. Вписани един в друг кръстове се срещат изобразени върху металната и каменната пластика от VI—VIII в. от раннохристиянските центрове Константинопол, Равена, от Египет и др.²⁸ От същото време бихме могли да датираме и тези два енколпиона, което предполага и тяхната изработка извън границите на предборисова България.

Най-близки паралели на енколпиона с иглолистен орнамент (обр. 4), но изпълнени от друг материал, са златното кръстче от колекцията Дъмбъртън Оукс²⁹ и златното кръстче от Истрия,³⁰ датирани в VI в.³¹ Към същото време можем да отнесем и бронзовото кръстче, независимо че изработката му е по-груба, обусловена от материала.

Енколпионът с раздвоени рамена и украса от релефен пъпковиден орнамент (обр. 5) може да се свърже по силует с енколпионите, които имат раздвоени рамена, завършващи с кръгове, от ранновизантийската епоха. Но при тях средоточието е тясно, а крайните кръгове — сравнително малки.³² Един египетски гладък бронзов енколпион със солидно средоточие и големи кръгове в края на раздвоените рамена³³ е подобен по силует на този от Националната художествена галерия. Хронологическото сближаване на образците е примамливо, но тук по-близък паралел изглежда друг бронзов енколпион — от Диногения, с грубовата изработка, но с близки размери и също релефно оформени раздвоени рамена.³⁴ Той е датиран по стратиграфски данни в X—XII в. И широкото разпространение на кръстовете с кръгове в крайните ъгли на рамената през зрялото средновековие³⁵ насочва към предположение за изработката на разглеждадения енколпион в същата епоха.

Равнораменният кръст-енколпион по силуета си (обр. 7) прилича на кръста от с. Якимово,³⁶ Михайловградски окръг, от с. Градешница,³⁷ Врачански окръг, и на един

● Обр. 10. Единичен бронзов кръст-енколпион от Националната художествена галерия с релефно изображение на разпънатия Христос, IX—X в. Fig. 10. Croix-encolpion monobloc en bronze de la Galerie nationale d'art avec une représentation en relief du Christ crucifié, IXe—X^es.

● Обр. 11. Единичен бронзов кръст-енколпион от Националната художествена галерия с релефно изображение на разпънатия Христос, IX—X в. Fig. 11. Croix-encolpion monobloc en bronze de la Galerie nationale d'art avec une représentation en relief du Christ crucifié, IXe—Xe s.

новооткрит в Плиска.³⁸ Според стратиграфските данни първите два екземпляра са от X—XI в. Върху каменните плочи от с. Дреново,³⁹ Прилепско, са скулптирани също равнораменни кръстове с раздвоени рамена, украсени с волути. Тяхната датировка от VIII в. бе изтеглена в X—XI в. Това е времето, с което трябва да свържем и равнораменния кръст от Националната художествена галерия. В начина на орнаментирането му се разпознават елементи на варварски вкус. Подобен е орнаментът на коланната тока от Музео Кирхериано в Рим, която А. Ригл⁴⁰ определя като образец на варварския стил.

Кр. Миятев публикува енколпион, на който е изобразена релефна глава в края на горното рамо, както и орнамент от „малки ковани кръгчета с точки в центъра“⁴¹. В украсата на енколпиона с глава и иглолистен орнамент (обр. 9) наблюдаваме същата идея независимо от различията в подробностите. Еднаквият замисъл предполага и хронологическа близост. Двата кръста можем да свържем по време с другите два, чията украса е също орнаментална (обр. 5, 7), с обща хронологическа характеристика X—XII в., а бихме могли да изкажем и още едно обединяващо ги предположение — че не е изключено да са местно производство.

Върху енколпионите най-естествено изглежда изображението на Разпятието, тъй като то е пряко свързано с кръстния знак и с идеята за свръхестествената сила на Светия кръст. Единият от реликвиарите от Националната художествена галерия има гравирано Разпятие, а два от единичните кръстове, идентични помежду си — излято. Излятото изображение съдържа само фигурата на разпънатия Христос, облечена в колобиум, с изправена глава (обр. 10, 11) — една опростена и популярна схема, която се среща върху много енколпиони (един от Националния археологически музей, София,⁴² два от Преслав,⁴³ няколко от Диногения и Пъкунул луй Соаре⁴⁴ и др.). Гравираното изображение на Разпятието (обр. 8)

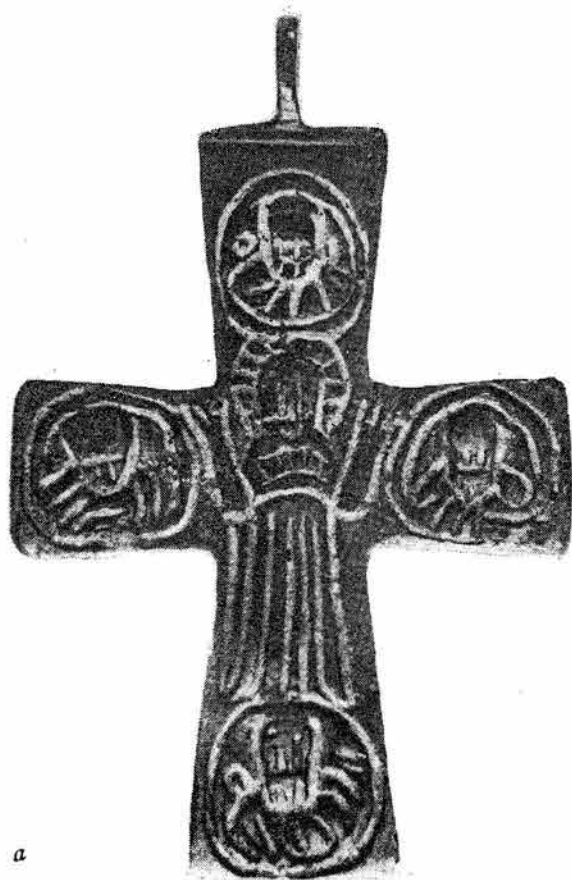
● Обр. 12. Единичен бронзов кръст-енколпион от Националната художествена галерия с релефно изображение на Богородица Оранта с тройна корона, X в. Fig. 12. Croix-encolpion monobloc en bronze de la Galerie nationale d'art avec une représentation en relief de la Vierge Orante avec une triple couronne, Xe s.
● Обр. 13. Бронзов енколпион-реликвиар от Националната художествена галерия, X—XI в. Fig. 13. Encolpion-reliquaire en bronze de la Galerie nationale d'art, Xe—XIe s.

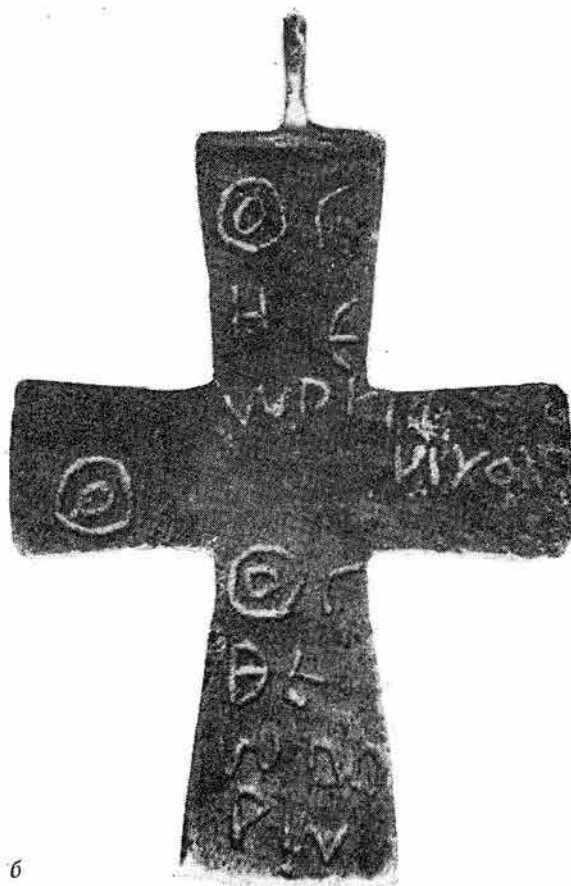
12

13

14 а

б

● Обр. 14. Единичен бронзов кръст-енколпион от Националната художествена галерия, X—XI в.: а) лицева страна с изображение на Богородица Оранта и светци в медальони; б) задна страна с надпис. Fig. 14. Croix-encolpion monobloc en bronze de la Galerie nationale d'art, Xe—XIe s.: а) face avec une représentation de la Vierge Orante et des saints en médaillons; б) revers avec une inscription

е в примитивен стил. Христос е показан прикован на кръста, под краката му бегло се различава суппеданеум, а над наклонената му към дясното рамо глава — кръст, съставен от отвесната гредка и титула. Облечен е в колобиум с клави и зигзаговидно предадени гънки на материята. Този иконографски вариант е често срещан в стенописта, миниатюрата (обр. 15) и предметите на лукса от X в. (обр. 16 а),⁴⁵ а, както се вижда, той намира приложение и в малката пластика, предназначена за масова употреба. Разпятието е най-често срещаното изображение върху енколпионите, обикновено придружено от надписи, сред които най-популярен е *ΙΑΕ Ο ΥΙΟΣ ΣΟΥ — ΙΑΟΥ Η*

ΜΗΤΗΡ ΣΟΥ, и от фигурите на Йоан и Богородица, но на реликвиара от Националната художествена галерия надписи и допълнителни изображения липсват.⁴⁶ Аналогично е гравиранието изображение върху един от публикуваните от Кр. Миятев реликвиари.⁴⁷ Иконографският тип на разпънатия Христос, облечен в колобиум като влиятелно лице, а не в перисома като наказван престъпник, се появява в VI в. и се задържа докъм X в. Именно към последните два века на този период трябва да отнесем разглежданите кръстове с Разпятие. Примитивният стил на гравиранието изображение на Разпятието наблюдаваме и върху реликвиар от Смирна,⁴⁸ което навежда на мисълта, че подобни реликвиари са били пренасяни от Светите земи.

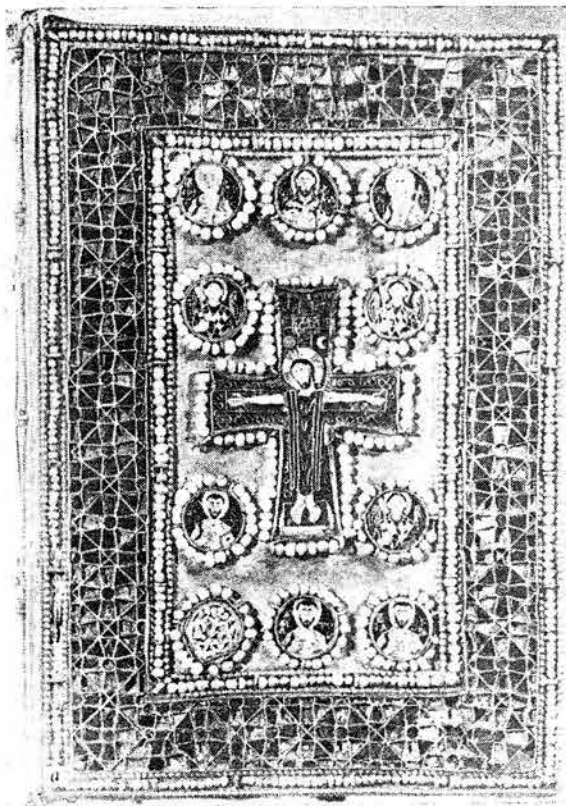
На три енколпиона е представена Богородица Оранта. Нейното изобразяване върху кръстовете, особено в случаите, когато другата страна е заета от композицията Разпятие, е свързано именно със страстите и

мъчението на Христос на Голготския кръст. Появата на Оранта съответствува буквално на богословските коментари от рода на наставлението на Амброзий: „... нашата молитва ще бъде удовлетворена по-бързо, ако тялото ни приеме позата на Христос (на кръста — б. а.)“ (проповед 56).⁴⁹ Богородица Оранта се свързва и с Възнесението на Христос особено когато е оградена от ликовите на светци (обр. 14 а). Гравираният над главата на Богородица кръст върху реликвиара (обр. 6) символизира възнесения се Христос. Това е несъмнено най-интересният екземпляр от колекцията. Богородица е облечена в хитон и мафорий и е фланкирана от две лаврови клонки, чиито линии повтарят линиите на движението на ръцете ѝ. В центъра на кръста над главата ѝ са гравирани две пресичащи се във вид на буква Х черти, а около него — четири звезди. Под краката на Богородица е изобразен суппеданеум с троен S-овиден орнамент. Образът е достатъчно ясен, за да се види, че типът на Богородица прилича на тези от повечето златни енколпиони, привлечени като паралели на златния реликвиар от Плиска.⁵⁰ Този тип се среща и в редица изображения върху византийски емайл, например на споменатата обкова от Библиотека Марциана⁵¹ (обр. 16 б) или на потира от съкровищницата на „Сан Марко“ във Венеция, датиран в първата половина на Х в.⁵² (обр. 17). Един бронзов реликвиар от Градския исторически музей, Казанлък,⁵³ има изображение на Богородица Оранта, при което две звезди са разположени под ръцете ѝ, и надпис $\overline{MP}$ $\overline{XP}$ (горе) и $\Theta E O T O K (O C)$ (встрани) в краищата на рамената. Типажът, наличието на суппеданеум и отново надписът $\Theta E O T O K O C$ сближават реликвиара от Националната художествена галерия със златния от Плиска. Епитетът $\Theta E O T O K O C$ се появява в текстовете на Ориген, предполага се и на Иполит, узаконен е на Ефеския (431 г.) и потвърден на Халкедонския (451 г.) събор въпреки предварителните атаки на Несториус. Върху художествените произведения от ранното средновековие често се среща надписът $M A P I A$ (на гравирани златни дъна⁵⁴) или $H A G I A M A P I A$ (на фреските в „Църквата на мъчениците“ до гр. Есне, Египет⁵⁵), както и съкращението $\overline{MP}$ $\overline{\Theta Y}$, което е много популярно, а в зрялото и късното средновековие — общовалидно.⁵⁶ По нагърдните кръстове от втората половина на IX в., целия Х и началото

● Обр. 15. Изображение на Разпятие — миниатюра в псалтир от IX в. в манастира „Пантократор“ на Атон. Fig. 15. Représentation du Crucifix — miniature d'un psautier du IXe s., dans le monastère „Pantocrate“ au mont Athos

на XI в. се срещат надписите $P A N A G I A$ (няколко от Херсонес⁵⁷), $H A G I A \Theta E O T O K O C$ (един от Държавния исторически музей, Москва⁵⁸, вътрешния златен от Плиска,⁵⁹ един бронзов от Херсонес,⁶⁰ бронзовия от Враца⁶¹) и $\Theta E O T O K O C$ (разглеждания реликвиар и бронзовия от Градския музей, Казанлък). Лавровите клонки трябва да се смятат за архаизирани елементи в изображението, тъй като, често срещани в изкуството на първите християни, към VIII в. те вече принципно изчезват от произведенията на малката пластика.⁶² Върху някои кръстове от IX—X в. могат да се видят растителни елементи отстрани на Мария Оранта, но те не са лаврови клонки, а стилизирани дървета (златния реликвиар от Плиска) или нещо средно между иглолистно дърво и клонче (два от публикуваните от Кр. Миятев,⁶³ един от Смирна⁶⁴). Ясно е, че гравираното изображение на Богороди-

● Обр. 16. Златна обкова на книга от Библиотека Марциана във Венеция, края на IX в.: а) лицева страна с изображение на Разпятие, емайл; б) задна страна с изображение на Богородица Оранта, емайл. Fig. 16. Revêtement en or d'un livre de la Biblioteca Marciana à Venise, fin du IXe s.: а) face, avec une représentation du Crucifix, émail; б) revers avec une représentation de la Vierge Orante, émail

ца Оранта върху бронзовия реликвиар от Националната художествена галерия като ансамбъл няма аналогии. Непълни са паралелите и на отделните детайли в него: кръст над главата на Богородица е изобразен върху енколпион от Диногечия,⁶⁵ без да е заграден със звезди. Но близките аналогии в иконографско отношение, времето на употреба на надписа **ΘΕΟΤΟΚΟΣ** и най-вече стиловите особености на изображението на Богородица (удължен и заострен долну овал на лицето, остър нос, широко отворени очи, схематично предадени гънки на мафория), които намират пълна аналогия в точно датирани паметници на сфрагистиката,⁶⁶ дават основание да датираме реликвиара във втората половина на IX — първата половина на X в. Същите

съображения ни карат да изключим възможността за местното му производство.

Другите две изображения на Богородица Оранта — излятото (обр. 12) и изпълненото чрез съчетаване на леенето с гравирание (обр. 14 а) — са върху единични кръстовете. Първото не би се отличавало много от общоприетата иконография, ако над главата на Орантата нямаше една особена триделна форма. Съществуват още два кръста със същото изображение — един в Окръжния исторически музей, Варна,⁶⁷ и един добре запазен бронзов енколпион от Плиска, публикуван от Ст. Станчев.⁶⁸ Той тълкува формата над главата на Богородица като „много схематизирани бюстови образи на светци“, но обяснението не отговаря на познатата подобна иконографска схема. Липсата на сравнителен материал затруднява интерпретацията на изображението. Формата над главата на Богородица би могла да се тълкува хипотетично като корона, което предположение ще се потвърди или отхвърли от бъдещите изследвания. Тази корона изглежда голяма, но и в ръцете на фигурата се наблюдава известна несъразмерност. В из-

точнохристиянското изкуство Богородица се изобразява с корона на главата от XIV в. нататък, когато се появява иконографската схема „Предста царица“.⁶⁹ От друга страна, в трудовете на църковните писатели вече след VI в. Мария се нарича „Света царица“, „Царица небесна Мария Майка на Христос“ и пр.⁷⁰ Вероятно в ранните византийски векове (VI—VIII) са съществували и съответни художествени отражения на тези епитети. На Изток са се пораждали иконографски типове, които не са успели да се задържат поради намесата на догмата. Например в „Църквата на мъчениците“ до Есне е засвидетелствувано изображение на Богородица с корона на главата „от типа на тази в църквата „Сан Клементе“ в Рим“⁷¹. Такива именно ранни иконографски типове ще да са преминали в Италия, където и до днес са запазени образи на Богородица с корона от ранното средновековие — в някои църкви в южна Италия и в Рим. От римските църкви най-интересна за нас в случая е „Санта Мария Антиква“. Тя е била като художествен център по времето на гръцките и сирийските папи, приютявала е иконопочитателите през бурните събития в VIII в., както и бежанците от арабското нашествие. Стилът на нейните стенописи носи характерните белези на източния художествен вкус, а много от надписите са на гръцки език. Затова ранното изображение на Богородица с корона на главата в „Санта Мария Антиква“ логично може да се свърже с образци на източната иконография.⁷² В паметниците от Източното Средиземноморие обаче царува типът „диакона“⁷³, а изображения на корони има само на главите на императрици и аристократки, представени по монети и печати. Богородица Царица не се среща по византийските монети. Короните на благородничките в светските изображения са тройни и островърхи (този им признак като реминисценция на формата на рога — символ на сила в езическите религии и свързан с идеята за плодородието). С тройната корона на главата Богородица напомня иконографския тип на някои езически богини на плодородието. Известно е в колко голяма степен християнството се приспособява към най-устойчивите древни вярвания, не можейки да ги изкорени. Едно от тях е почитането на женското божество, съответстващо на главното мъжко божество, преклонението пред майката, защитницата и помощницата, как-

17

● Обр. 17. Детайл от позлатен сребърен потир с изображение на Богородица, емал, от съкровищницата на „Сан Марко“, Венеция, първата половина на X в. Fig. 17. Détail d'un ciboire en argent doré avec une représentation de la Vierge, émail, de la trésorerie de „San Marco“, Venise, première moitié du Xe s.

вито в езичеството са Кибела, или Деметра, или Бендида, или Изиди и пр.⁷⁴ Установяването на култа към Мария в християнската църква става не без разногласия — в ранните християнски векове майката на Исус е свършено скрита в сянката на сина си и дори пренебрегвана. Но по-късно все пак побеждава общонародната потребност от могъществена и доброжелателна „майка на боговете“, побеждава традицията на култа към женското божество, която била особено силна в Източното Средиземноморие. Култът към Мария се оформя именно там, а център на неговото практикуване става Ефес (прочут с храма на Артемида, богинята на плодородието). От V в. нататък Мария носи епитета *Μήτηρ Θεοῦ*, както Кибела е *μήτηρ θεῶν*.⁷⁴ Богините на плодородието (Кибела, ефеската Артемида) носят на глава калатос — символ на плодородието. На две от бронзовите плочки от Разград⁷⁵ са изобразени оранти с троен калатос (обр. 18), което доказва, че те са свързани с идеята за плодородието. Тази идея преминава в

18

● Обр. 18. Бронзова плочка от Разград с изображение на Оранта с тройна корона, II—III в. Fig. 18. Lamelle en bronze de Razgrad avec une représentation d'Orante avec une triple couronne, IIe—IIIe s.

същността на образа на Богородица, като иконографски се подкрепя със запазването на изобразяваните атрибути — символи на плодородието, като калатоса, рогата, слънчевата корона и пр. Между езическите и християнските паметници от IX—XII в. (в тяхното число и енколпиона с Богородица Оранта с тройна корона, отнасящ се към X в. — аналогичен с датирания стратиграфски от Плиска) има голям хронологически отрязък. Но идейно-художествената връзка между тях се осъществява чрез междинни паметници на изкуството от VI—VIII в. (все още недостатъчно изучени, а и малобройни) и чрез апокрифната литература — породили се на Изток.⁷⁶ Именно в близкото източните земи би могъл да възникне разглежданият тук иконографски тип. Стилът на изображението, в който прозира спокойното величие и пластиката на античните статуи (независимо от малките размери и някои несъразмерности), жестът на ръцете, диплите на дрехата са все белези на изкуство, подхранващо се от елинистически образци. Ако се приеме тълкуването, че върху този енколпион е представена Богородица с корона, това ще означава, че сме попаднали

на един от редките запазени паметници с такава иконография в източнористиянското изкуство от ранното и зрялото средновековие, при това отличаващ се с пластичната си моделировка.

Изображението на Богородица Оранта върху другия единичен кръст я представя оградена с четири медальона с образи на светци. Това е една от най-разпространените композиции върху кръстове-енколпиони. В медальоните по-рядко са изобразявани светите църковни отци (златният кръст от Плиска⁷⁷) и по-често четиримата евангелисти (кръст № 48 от публикуваните от Кр. Миятев, един от Преслав,⁷⁸ от Враца,⁷⁹ от Държавния исторически музей,⁸⁰ Москва). На много енколпиони образите в медальоните не могат да се идентифицират, но обикновено се обявяват за ликове на евангелистите.⁸¹ Откриването на енколпиони, подобни на този от Националната художествена галерия, в археологически пластове от XI в. предполага като най-късно време на тяхното производство именно XI в., а и по-рано.⁸² Композицията с медальоните се налага особено върху кръстовете с кръгово разширяващи се краища, популярни след XI в.

Цялостно и добре запазеният реликвиар без украса (обр. 13) принадлежи към вид, вероятно твърде разпространен. Подобни реликвиари са намерени на много места от районите на средновековната българска държава.⁸³ Датират се според стратиграфските данни в X—XI в.

Средновековните нагръдни кръстове-енколпиони в отдела за старобългарско изкуство на Националната художествена галерия несъмнено представляват определен интерес. Разгледаните немалко на брой образци показват и голямо разнообразие на декоративни мотиви. Някои от тези мотиви намират за пръв път място в литературата — вписаният релефен кръст, композицията Богородица Оранта с кръст, звезди и лаврови клонки, иглолистно орнаментираният кръст с релефни кръгове в края на рамената. Едни от енколпионите свидетелствуват за съществувал внос на култови предмети от Светите земи или от областите около Константинопол, други са продукт на добре развито местно занаятчийство. За това говори и постоянно увеличаващият се брой на такива находки у нас. В научните публикации са изказани немалко предположения и изводи за същността на това изкуство, но бъдещите

изследвания биха могли да доизяснят някои особености от изобразителен характер. Става дума за изследване на иконографската зависимост между тази продукция и творбите на живописца и скулптурата и за степента на художествена консервативност, проявяваща се в различните видове изкуство. Археологическите проучвания не-

съмнено ще дадат повече сведения за развитието на продукцията, свързана с религиозния култ, за съотношението между внос и местна изработка и за други проблеми на металната пластика през ранното и зрялото българско средновековие, все още недостатъчно разработени в нашата археологическа и изкуствоведска литература.

¹ Инв. № НХГ—I-784, вис. 0,025 м, шир. 0,02 м, деб. 0,007 м.

² Инв. № НХГ—I-790, НХГ—I-786, НХГ—I-789, НХГ—I-794, НХГ—I-792, НХГ—I-785, НХГ—I-788, НХГ—I-787, НХГ—I-791 и НХГ—I-757; размери съответно: 0,037/0,026/0,002 м, 0,038/0,021/0,001 м, 0,034/0,02/0,001 м, 0,046/0,032/0,004 м, 0,055/0,04/0,002 м, 0,051/0,025/0,001 м, 0,038/0,022/0,002 м, 0,038/0,022/0,002 м, 0,052/0,023/0,0015 м и 0,085/0,052/0,003 м.

³ Инв. № НХГ—I-712, 0,088/0,05/0,007 м.

⁴ Инв. № НХГ—I-713, 0,061/0,037/0,003 м.

⁵ Инв. № НХГ—I-756, 0,070/0,023/0,007 м.

⁶ Кръстът е носен и след счупването на халката. За целта в основата на запазената от нея част в посока по ширината на кръста вторично е пробито тясно проходче.

⁷ Специалните наблюдения за техниката направил Васил П. Василев, завеждащ Химическа лаборатория в Археологическия институт и музей, за които му благодарим.

⁸ Продължителят на Теофан. Хронография. — Гръцки извори за българската история. V. С., 1964, с. 119; За разпространението на християнството сред езичниците българи и славяни в периферните български области вж.: Ив. Дуичев. Българско средновековие. С., 1972, с. 136; В. Гюзелев. Княз Борис I. С., 1969, с. 98.

⁹ Кр. Миятев. Палестински кръстове в България. — ГНМ, III, 1921, с. 59—62. Коментар за разпространението и мястото на производство на тези кръстове вж. у: Z. Lovag. Byzantine type reliquary pectoral crosses in the Hungarian National Museum. — Folia archaeologica, XXII, 1971, p. 144—146, 156—158, 163.

¹⁰ I. Vagnea. Prelucrarea metalelor. — Dinogetia. I. București, 1967, fig. 38.

¹¹ Непубликуван, изложен в Окръжния исторически музей, Хасково, споменавам го с любезното разрешение на Д. Аладжов, за което му благодарям.

¹² Например в Плиска: Ст. Станчев. Материали от дворцовия център в Плиска. — ИАИ, XXIII, 1960, с. 61. За производството в Преслав предположение е изказано у: С. Георгиева. Кръстове-енколпиони от средновековен Преслав. — В: Изследвания в чест на акад. Д. Дечев. С., 1958, с. 609.

¹³ A. Frolov. Le culte de la relique de la croix à la fin du VIe et au début du VIIe s. — Byzantinoslavica, XXII, 1961, p. 321.

¹⁴ Б. Димитров, Кр. Станчев. Ценен старобългарски паметник. — Плиска, Мадара, Преслав, бр. 8, 2 дек. 1980.

¹⁵ С. Георгиева. Цит. съч., с. 606.

¹⁶ L. Doncheva-Petkova. Croix d'or — reliquaire de Pliska. — In: Culture et art en Bulgarie médiévale (VIII—XIV s.). Sofia, 1979, p. 74—75.

¹⁷ A. Frolov. Op. cit., p. 334. В отговорите на папа Николай I до българите (гл. 33) по този повод четем: „... това е знакът... с който царете, придържайки се в истинската вяра, често изтръгват от неприятелите си по благоволения на Христа знаменити победи“, вж.: Отговорите на папа Николай I по допитванията на българите. — Латински извори за българската история. II. С., 1960, с. 87—88.

¹⁸ Кр. Миятев. Цит. съч., с. 79, обр. 60.

¹⁹ Л. Гетов, Г. Цанова. Народен музей Казанлък. Старо изкуство. С., 1967, с. 162, обр. 114.

²⁰ Продължителят на Теофан. Цит. съч., с. 117.

²¹ Отговорите на папа Николай I, гл. 7, с. 72—73.

²² A. Frolov. Op. cit., p. 333.

²³ M. Ross. Catalogue of the Byzantine and early Christian Antiquities in the Dumbarton Oaks Collection. II. Washington, 1965, № 20, 21.

²⁴ I. Vagnea. Obiecte de cult. — Dinogetia. I. București, 1967, p. 364, fig. 191₁₄, 192_{6,7}. В ОИМ, Хасково, се пазят стеатитови кръстчета, непубликувани, открити в пласт от XI—XIII в. при разкопки от Д. Аладжов, комуто благодарям за сведението.

²⁵ Непубликуван (инв. № IV 779), произлиза от м. Караачеке, където са открити основите на старохристиянска базилика. Сведението дължа на н.с. Л. Дончева-Петкова. Използвам случая да ѝ благодаря за някои паралели, които тя любезно ми посочи във връзка с настоящата работа.

²⁶ Освен сведенията на М. Рос тук може да бъде цитиран и О. Вулф, който публикува малък стеатитов кръст-енколпион с драпат по средата кръст, произхождащ от Смирна (определя го като византийска работа от неизвестно време): O. Wulff. Altchristliche und Mittelalterliche byzantinische und italienische Bildwerke. II. Berlin, 1911, № 1861, p. 64, tab. V.

²⁷ П. Славчев. Икона на светец-воин от Царевец XII—XIII в. — Археология, 1977, кн. 3, с. 61.

²⁸ Н. П. Кондаков. Иконография Богоматери. I. СПб., 1914, обр. 140; Искусство Византии в собраниях СССР. Каталог выставки. I. М., 1977, № 276, 282; Н. Чубинашвили. Хандиси. Тбилиси, 1972. Вписани един в друг кръстове има ясно очертани върху един керамичен фрагмент от Варна: Ал. Минчев. Късноантична вносна керамика във Варненския музей. — ИИМБ, XII, 1976, с. 118, табл. I 4; L. Kybalová. Koptische Stoffe. Prague, 1967, p. 27—28; Byzantinische Kostbarkeiten aus Museen, Kirchenschatzen und Bibliotheken der DDR. Ausstellung im Bode-Museum. Berlin, 1977, № 10; M. Ross. Op. cit., № 44; M. Gough. The Origins of Christian Art. London, 1973, p. 136, fig. 125; N. Firatli. Un trésor du VIe s. trouvé à

Kumluca. — Akten des VII Internationalen Kongresses für Christliche Archäologie, Trier, 1965, fig. 14.

²⁹ M. Ross. Op. cit., № 10.

³⁰ C. Nicolescu, Mostenirea artei bizantine in România. București, 1971, fig. 23—24.

³¹ От VI в. е и кръстът от Варненското съкровище, на чиято задна страна е гравирани орнаменти, който, макар съставен от розети, наподобява графичното оформление на иглолистия: Д. Ил. Димитров. Ранновизантийско златно съкровище от Варна. — Археология, 1963, кн. 2, с. 39, обр. 8 б.

³² A. Bank. Byzantine Art. Leningrad, 1977, № 69, 78.

³³ Датиран в V—VI в.: O. Wulff. Altchristliche und Mittelalterliche byzantinische und italienische Bildwerke. I. Berlin, 1909, № 960, tab. XLIV.

³⁴ I. Vagnea. Op. cit., p. 358, fig. 191₁₂.

³⁵ Byzantine Art. Exhibition of the Council of Europe. Athens, 1964, p. 452, № 551, p. 455, № 560.

³⁶ А. Т. Милчев. Ранносредновековни български накити и кръстове-енколпиони от Северозападна България. — Археология, 1963, кн. 3, с. 30—31, обр. 7.

³⁷ S. Mašov. La nécropole médiévale près du village Gradešnica, dép. de Vraca. — In: Culture et art en Bulgarie médiévale. Sofia, 1979, p. 45, fig. 16, — при него освен силуетната прилика е налице и релефен кръгообразен орнамент, но вместо иглолистия има линеен. По еднакъв начин са изработени и халките на двата екземпляра.

³⁸ В южния сектор на западната крепостна стена в пласт от X в. При него краищата на рамената са волутообразно оформени, липсва украса. Непубликуван. По сведения на ръководителя на разкопките н.с. Л. Дончева-Петкова.

³⁹ Н. П. Кондаков. Очерки и заметки по истории средневекового искусства и культуры. Прага, 1929, с. 131—132; Н. Мавродинов. Старобългарско изкуство XI—XIII в., С., 1966, с. 63, обр. 56.

⁴⁰ A. Riegl. Arte tardoromana. Torino, 1959, fig. 123.

⁴¹ Кр. Миятев. Цит. съч., с. 66—67, обр. 42.

⁴² Непубликуван, инв. № 2331 (по сведения на н.с. Л. Дончева-Петкова).

⁴³ С. Георгиева. Цит. съч., с. 607, обр. 1; Т. Тотев. Проучвания в гробищата на Преслав през 1963 и 1964 г. — ИИМШ, 1972, с. 48, обр. 76, г.

⁴⁴ I. Vagnea. Op. cit., p. 357, fig. 191₃, 193_{1,2}; I. Vagnea și S. Ștefanescu. Bizantini, Romani și Bulgari. La Dunarea de Jos. — In: Din Istoria Dobrogei. III. București, 1971, fig. 109_{5b}.

⁴⁵ Например в миниатюрите на сирийското евангелие на Рабула от 586 г.: M. Gough. Op. cit., p. 180, fig. 175; фреската „Разпятие“ в римската църква „Санта Мария Антика“ — VIII в.: Ibidem, p. 182, fig. 177; миниатюра от Псалтир, намиращ се в манастира „Пантократор“ на Атон — IX в., код. 61, фол. 10 а: *Οι θησαυροί του Αγίου Όρους. Γ. Αθήναι*, 1979, p. 265, fig. 180; украса от емайл на обкова от Библиотека Марциана във Венеция (Ms. lat. Cl. I, № 101), датиран от края на IX в.: K. I. Wessel. Die Byzantinische Emailkunst. Recklinghausen, 1967, p. 62—64, fig. 13 а.

⁴⁶ С. Георгиева. Цит. съч., с. 608 — публикува фрагмент от кръст (обр. 3₃), на който се вижда долната част от тялото на Христос, облечено в колбун със зигзаговидно предадени гънки. На този кръст има и надпис IC XC NIKA. Според общо предложената датировка той е от IX—X в.

⁴⁷ Кр. Миятев. Цит. съч., обр. 51.

⁴⁸ O. Wulff. Op. cit., № 921, p. 196, tab. XLV.

⁴⁹ A. Pératé. L'archéologie chrétienne. Paris, 1892, p. 74.

⁵⁰ L. Dončeva-Petkova. Op. cit. В Хисар е намерен фрагмент от бронзов кръст със запазено изображение на главата на св. Тодор, чиито черти на лицето имат същите отлики, както тези на Оранта от разглеждания реликвиар: дълъг нос, склучени извити и къси вежди, малки уста: К. Маджаров. Късноримска перистилна сграда в Хисар. — Археология, 1967, кн. 1, с. 55, обр. 9.

⁵¹ K. I. Wessel. Op. cit., fig. 13 b.

⁵² Ibidem, p. 73, fig. 19 a.

⁵³ Л. Гетов, Г. Цанова. Цит. съч., с. 162, обр. 115.

⁵⁴ Н. П. Кондаков. Иконография Богоматери, с. 387; A. Pératé. Op. cit., fig. 244.

⁵⁵ Н. П. Кондаков. Цит. съч., с. 318.

⁵⁶ O. M. Dalton. Byzantine Art and Archaeology. New York, p. 674—675.

⁵⁷ Н. П. Кондаков. Цит. съч., обр. 167, 168, 171.

⁵⁸ L. Dončeva-Petkova. Op. cit., fig. 24.

⁵⁹ Ibidem, fig. 15.

⁶⁰ В. Залесская. Часть бронзового креста — складня из Херсонеса. — ВВр, XXV, 1967, с. 174 и сл.

⁶¹ Л. Дончева-Петкова. Бронзов кръст от Враца. — Археология, 1975, кн. 2, с. 61 и сл., обр. 1 а, б. На един бронзов кръст от Кунстхисторичесен музей във Виена, датиран от X в., е изобразена Богородица Оранта, обкръжена от светци и над нея надпис *ΘΕΟΤΟΚΕ ΒΟΝΘΗ* — обръщение, което се среща и по-късно, например върху медна пластинка с изображение на Одитрия от „Виктория и Алберт музей“ (XII в.), вж.: Byzantine Art, p. 452, № 551, p. 455, № 560.

⁶² По този въпрос помолих за мнение проф. А. В. Банк, която се изказа и за някои други особености на изображенията върху кръстовете. Използвам случая да й изразя своята искрена благодарност.

⁶³ Кр. Миятев. Цит. съч., обр. 51, 69.

⁶⁴ O. Wulff. Op. cit., № 918, p. 195, tab. XLV.

⁶⁵ I. Vagnea. Op. cit., fig. 192₁₁.

⁶⁶ G. Zakos, A. Vegler. Byzantine Lead Seals. Basel, 1972, № 2673; И. В. Соколова. Печати Херсонской фемы (опыт датировки). — Actes du XIVe Congrès International des Etudes Byzantines. III. Bucarest, 1976, p. 230—231, 233. Благодаря на ст.н.с. И. Юркова за посочените ми аналогии.

⁶⁷ Непубликуван, посочен ми от н.с. Л. Дончева-Петкова.

⁶⁸ С. Станчев. Цит. съч., табл. 3 Б₂.

⁶⁹ За произхода на тази иконография вж.: Г. В. Попов. Три памятника южнославянской живописи XIV века и их русские копии середины XVI века. — Ввв: Византия, южные славяне и древняя Русь. Западная Европа. М., 1973, с. 352 и сл. и цит. лит.

⁷⁰ Н. П. Кондаков. Цит. съч., с. 276 и сл.

⁷¹ Пак там, с. 250—251.

⁷² Н. Кондаков датира изображението на Богородица Царица в „Санта Мария Антика“ от VI—VII в., вж.: Н. П. Кондаков. Цит. съч., с. 279 и сл., но голяма част от останалите изображения в тази църква са от VIII в. За църквите в Южна Италия вж.: пак там, с. 289 и сл.

⁷³ И. С. Свенцицкая. Тайные писания первых христиан. М., 1980, с. 175—183; Г. Носова.

Язычество в православии. М., 1975, с. 91 и сл. и цит. лит.

⁷⁴ R. S a g n a t. *Inscriptiones Graecae ad Res Romanas Pertinentes*. I. Paris, 1911, N° 602.

⁷⁵ G. K a z a r o v. *Neue Denkmäler zur religionsgeschichte Thrakiens*. — AA, III—IV, 1922, p. 192—193, fig. 9, 10.

⁷⁶ Връзката между езичеството и християнството се разглежда подробно в етнологичните изследвания, вж. цит. лит. у: Г. А. Н о с о в а. Цит. съч. Иконографският облик на боговете често отразява много сложно идейно-образно наслояване на елементи, произлизащи от различни религии. Ще ни се да подсказем още една идея във връзка с изображението на Оранта с тройна корона, а именно, че подобно изображение на Богородица с корона вероятно се е оказало съответстващо на иконографския образ на женското божество в езическата религия на прабългарите. Ако си послужим с информацията за религията на древните турки, и по-точно за Умай — богинята на плодородието и олицетворение на женското начало в природата, за това, че са съществували неин

култ и жреци (по свидетелството на албанския епископ Йераил от VII в.), че в древноуйгурските текстове тя е наречена „Ума-царица“, наслагването на религиозните представи изглежда в голяма степен възможно, вж.: А. Г. М е д о е в. Гравюры на скалах. Алма-Ата, 1979, с. 159, обр. 60 (изображенето на Умай е датирано от VI—VIII в.).

⁷⁷ Л. Д о п ъ е в а - Р е т к о в а. *Op. cit.*, p. 91.

⁷⁸ Ж. А л а д ж о в. Нов бронзов кръст-енколпион от Велики Преслав. — Векове, 1979, кн. 2, с. 73—75.

⁷⁹ Л. Д о н ч е в а - П е т к о в а. Цит. съч., с. 62, обр. 1 а, б.

⁸⁰ Пак там, обр. 2.

⁸¹ С. Г е о р г и е в а. Цит. съч., с. 606, обр. 1₉ и 2_{3,3,5}; I. В а г н е а. *Op. cit.*, fig. 191₂₀, 193_{6,7,9,10}; Z. L o v a g. *Op. cit.*, fig. 1₄ (инв. № 1912. 98. 12), fig. 2₃ (инв. № 52. 207), fig. 2₃ (инв. № 70. 32. I. С.).

⁸² Z. L o v a g. *Op. cit.*, p. 154.

⁸³ С. Г е о р г и е в а. Цит. съч., с. 608, обр. 3_{1,5}, както и непубликувани от АИМ, София, и ОИМ, Хасково, показани ми от н.с. Л. Дончева-Петкова и Д. Аладжов.

Croix-encolpions médiévaux de la Galerie nationale d'art

J. V Ā L E V A

(R é s u m é)

Sont publiées 14 croix-encolpions médiévaux de la Section d'art vieux-bulgare de la Galerie nationale d'art, exposées dans la Crypte du temple-monument „Alexandre Nevski“: 11 monoblocs (fig. 1—5, 7, 9—12, 14) et 3 doubles—reliquaires, à présent deux conservés avec l'une des moitiés (fig. 6, 8), le troisième — entièrement (fig. 13). L'un des encolpions monoblocs est en stéatite (fig. 1), les 13 autres (fig. 2—14) sont en bronze. Les encolpions en bronze, à l'exception d'un seul (fig. 13) ont une décoration — coulée ou gravée contenant une croix marquée par des ornements différents (fig. 2—5, 7, 9) ou une figure dont la silhouette répète la forme du signe de croix — Christ crucifié (fig. 8, 10, 11) ou la Vierge Orante (fig. 6, 12, 14). Sur deux croix il y a des inscriptions: ΘΕΟΤΟΚΟΣ (fig. 6) et 'Ο ΑΓΙΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ, 'Ο ΑΓΙΟΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ, 'Ο ΑΓΙΟΣ ΘΕΩΔΩΡΟΣ (fig. 14 б) —

confirmation du rôle défensif des encolpions. La première de ces croix est intéressante également par le type iconographique de la Vierge Orante, au-dessus de la tête avec croix, entourée d'étoiles, et avec des rameaux de laurier des deux côtés (fig. 6). C'est une image unique non seulement dans son ensemble, mais aussi dans les détails. La collection nous offre encore un type iconographique rare — celui de la Vierge Orante à triple couronne (fig. 12). Certains exemplaires sont attestés pour la première fois dans la littérature scientifique (fig. 2, 3, 6, 7). La datation des croix-encolpions de la collection de la Galerie nationale d'art se situe dans les larges limites du VIe au XIIe s. Certains d'entre eux témoignent de l'existence d'une importation des Terres saintes ou des régions autour de Constantinople, d'autres — d'une production locale.

Бронзов кръст-енколпион от Търновград

ЙОРДАН АЛЕКСИЕВ

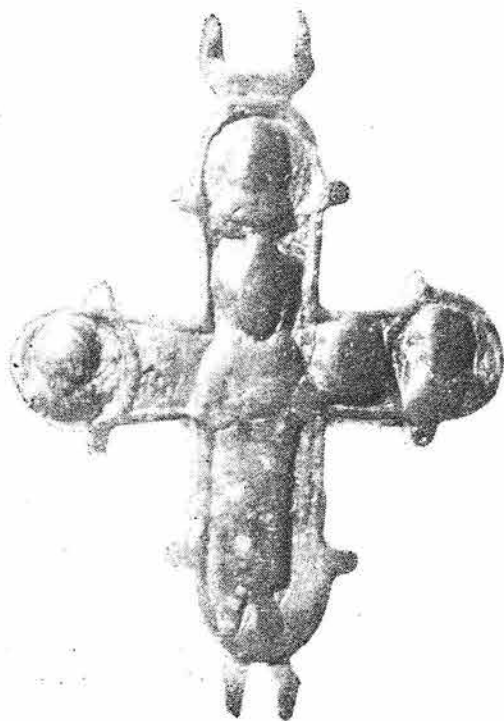
При археологически разкопки на хълма Царевец на терасата при Лобната скала бе открита едната половина от двоен бронзов кръст-енколпион.¹

Обичайната иконография на енколпионите е представянето на Разпятие Христово и Богородица Оранта, придружени понякога с бюстови изображения в трите или четирите краища на рамената на кръста.² Енколпионът от Царевец е лят със следи от допълнителна обработка с резец при подчертаването на очите и орнаментацията на дрехата. Върху него е изобразена мъжка фигура (обр. 1). Тя е във фас и заема долната 3/4 част на вертикалното рамо. В горната част на същото рамо и в краищата на хоризонталното има три бюстови изображения в

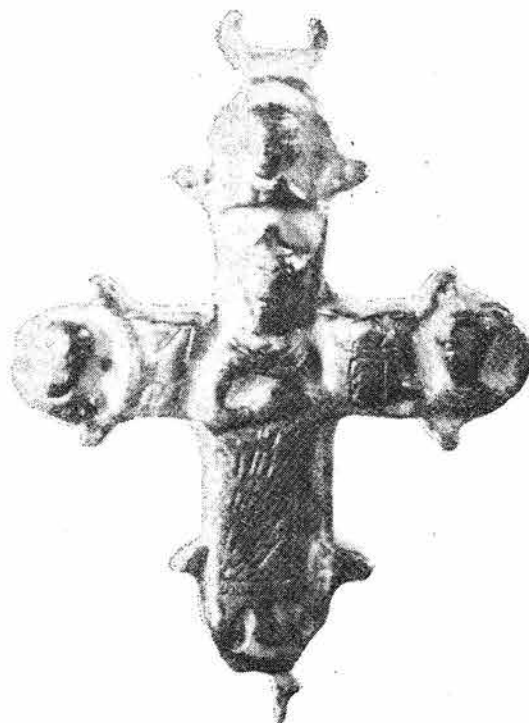
медальони. На главата фигурата има корона-шапка. Дясната ѝ ръка е свита пред гърдите, а в протегнатата встрани лява ръка държи модел на храм. Характерната форма на кръста и изображението върху него показват руския му произход.³ Наличието на шапка на главата и на малък храм — мъченически венец⁴, насочва към изображението на един от руските князе Борис или Глеб, канонизирани през 1072 г.⁵ Наличието на два петлика в горния и в долния край на вертикалното рамо според М. Х. Алешковски⁶ е характерно за обратната страна на енколпиона. Известните от други паметници иконографски особености — къса коса, брада и мустаци у Борис и дълга коса и голобrado лице у Глеб — показват, че на енколпиона от Царевец е изобразен княз Глеб.⁷ Подобен кръст-енколпион от Преслав обнародва А. Банк⁸ (обр. 2). Като съди по следите от надписа, тя приема, че върху преславския кръст е изобразен Глеб, като прави уговорката, че според изследванията на М. Алешковски над-

● Обр. 1. Бронзов кръст-енколпион от Царевец с изображение на Глеб. Fig. 1. Croix-encolpion en bronze de Carevec avec représentation de Gleb

● Обр. 2. Бронзов кръст-енколпион от Преслав. Fig. 2. Croix-encolpion en bronze de Preslav

1

2

писът не всякога отговаря на изобразеното лице.⁹

За преславския енколпион А. Банк отбелязва, че е „по-ранен от енколпионите, на които фигурите на Борис и на Глеб са възпроизвеждали недостигнали до нас образци от живописата. От друга страна, той предшества групата енколпиони, на които светците в медальоните са изпълнени в техника ниело; освен това той трябва да се датира в по-ранно време от периода на смяната на мъченическия тип на князете с воинския.“¹⁰ Според техниката и иконографските черти А. Банк датира преславския енколпион в първата половина на XII в.¹¹ Въз основа на иконографските признаци В. Лесючевски отделя три групи най-стари изображения на Борис и Глеб, които отразяват трите етапа в развитието на техния култ: 1) без всякакви специални атрибути освен кръстове в ръце, 2) с кръстове и модели на храмове в ръце върху кръстове-енколпиони, датирани в XI—XII в., 3) князете-мъченици като конни воители с мечове и копия върху енколпиони и икони от XII в. Особено внимание авторът отделя на изображенията на Борис и Глеб с модели на храмове в ръце. Той стига до извода, че иконографски тези паметници са тъждествени и при тях няма варианти. Борис всякога държи петокуполен храм, а Глеб — еднокуполен. Лесючевски приема, че моделите на храма не са резултат на свободно художествено творчество, а повтарят някакво конкретно произведение на изкуството. Той датира тези изображения на енколпионите след 1072 г., когато е построен еднокуполният храм

във Вишгород, чийто модел Глеб държи в ръце, и не по-късно от началото на XII в., когато светците започнали да се представят с атрибутите на воители — защитници на руската земя.¹² Изображенията на Борис и Глеб с модели на храмове в ръце са известни само върху медни лети кръстове-енколпиони от домонголско време.¹³

Намирането на енколпиони с Глебо-Борисова иконография на територията на средновековната българска държава поставя въпроса за нейните връзки с древна Русия, тъй като обикновено те се разпространяват в XII и началото на XIII в. преди всичко в политическите граници на руската държава.¹⁴ Разпространението на тези кръстове извън пределите на Русия Б. Рибакъв отнася към втората половина на XIII в. Той приема, че те са разнесени от техните собственици, попаднали в плен при татарите.¹⁵ В. А. Кузнецов сравнява местонахождата на руските енколпиони с местата, заети от татарите, и отбелязва, че не във всички случаи тези енколпиони принадлежат на руски пленници, тъй като се намират и в места, които не са завладявани от тях. Той допуска, че част от енколпионите са попаднали в Северен Кавказ и Алания не след татаро-монголското нашествие, а преди него в резултат на връзките на Северен Кавказ и Алания с Киевска Русия.¹⁶

Навярно в този смисъл трябва да търсим обяснението за разпространението на енколпионите с Глебо-Борисова иконография и на територията на средновековната българска държава.

¹ Намерена е в очертанията на средновековен манастир, изграждането на който се отнася към края на XIII в. Разкопките са ръководени от автора. Размери: вис. 0,062 м (с двата петлика на вертикалното рамо — 0,076 м), шир. 0,052 м, деб. 0,003 м, шир. на рамената 0,012 м, вис. на фигурата 0,042 м., на бюстовите изображения в медальоните 0,01 м. На лявото рамо на кръста вдясно от медальона съвсем слабо личи релефен знак или буква в кръгче, а на дясното има малко кръгло отворче.

² По-подробно за кръстовете-енколпиони и тяхната иконография вж.: Кр. Миятев. Палестински кръстове в България. — ГИМ за 1921 г., 1922, с. 59 и сл.; С. Георгиев. Кръстове-енколпиони в средновековен Преслав. — Изследвания в чест на акад. Д. Дечев. С., 1958, с. 605—609, обр. 1—3; А. Милчев. Средновековни български накити и кръстове-енколпиони от Северозападна България. — Археология, V, 1963, 3, с. 30—31.

³ А. В. Банк. Два свидетелства почитания култа Бориса и Глеба вне пределов России. — В: Преслав. П. С., 1976, с. 144.

⁴ М. Х. Алешковски. Русские глебоборисовские энколпионы 1072—1150 г. (к постановке вопроса) — В: Древнерусское искусство. Художественная культура домонгольской Руси. М., 1972, с. 107—108.

⁵ Само Т. Николаева отнася канонизирането на двамата братя Борис и Глеб около 1037 г., вж.: Т. В. Николаева. Рязанская икона с изображением Бориса и Глеба. — В: Славяне и Русь. М., 1968, с. 452 и цит. лит.

⁶ М. Х. Алешковски. Цит. съч., с. 139.

⁷ Това се потвърждава и от силното оглаждане на релефа от продължителното търкане в дрехата.

⁸ А. В. Банк. Цит. съч., с. 144—145.

⁹ Пак там, с. 145.

¹⁰ Пак там.

¹¹ Пак там, с. 144.

¹² В. И. Лесючевски. Вышгородский культ Бориса и Глеба в памятниках искусства. — СА, VIII, 1946, с. 233—240.

¹³ Пак там.

¹³ Г. Ф. Корзухина. О памятниках „Корсунского дела“ на Руси (по материалам медного литья). — ВВр, XIV, 1958, с. 135—137.

¹⁵ Б. А. Рыбаков. Ремесло древней Руси. М., 1948, с. 527—531; Русские датированные над-

писи XI—XIV веков. — Свод археологических источников, Е₁₋₁₄. М., 1964, с. 39.

¹⁶ В. А. Кузнецов. Энкалпионы северного Кавказа. — В: Славяне и Русь. М., 1968, с. 85.

Croix-encolpion en bronze de Târnovgrad

J. ALEKSIEV

(Résumé)

On examine un représentant rare des croix-encolpions à l'iconographie de Gleb-Boris en Bulgarie. La croix fut trouvée dans les limites d'un monastère médiéval sur la terrasse de Lobnata Skala à Carevec.

Les traits iconographiques — cheveux longs et visage imberbe — témoignent que sur l'encolpion est représenté le prince Gleb (la représentation de Gleb

se trouve ordinairement sur l'envers des croix-encolpions à l'iconographie de Gleb-Boris). Une croix semblable de Preslav est publiée par A. Bank.

La découverte d'une croix-encolpion à iconographie Gleb-Boris en Bulgarie est un témoignage des liens de la Russie Kievienne avec l'Etat bulgare pendant le Moyen Age.

Два медни пандантива с изображения на архангели от Преслав

НИКОЛАЙ ОВЧАРОВ

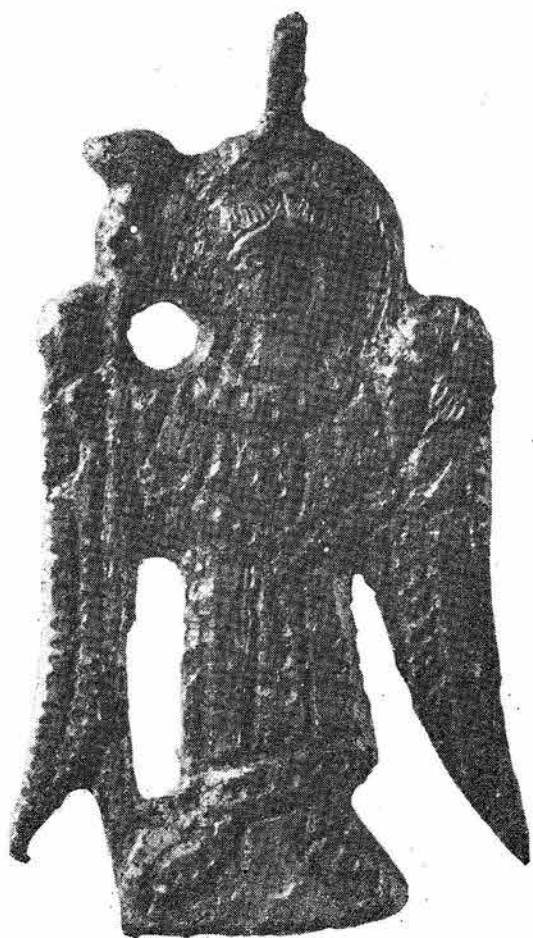
Образците на малката пластика винаги са предизвиквали интерес при археологическите проучвания поради непосредственото им въздействие като паметници на изкуството и поради научната информация, която предлагат на изследователите.

По времето на Първото българско царство малката пластика е била сравнително добре застъпена. От езическия период са познати цяла серия разнообразни по форма и украса амулети, коланни и други приложения с декоративна и символична украса. След приемането на християнството в средата на IX в. се появяват метални предмети, свързани с изискванията на новата религия. Такива са предимно кръстовете с релефни и врязани изображения и други накитни предмети. Последният вид художествени произведения не са твърде разпространени. При разкопките на Дворцовата

църква в Преслав през 1980 г. бяха открити два пандантива с образи на архангели, обект на настоящата работа.

Самата сграда е имала дълъг живот. Построена в края на IX в., тя просъществувала чак до последните години на Второто българско царство.¹ Това е причината материалите, намерени в нея, да са твърде разнообразни. Те често са объркани в различните културни пластове на базиликата, което затруднява датирането им. Разглежданите тук предмети бяха открити в дълбока яма, вкопана в апсидата на южния кораб. Поради това при тяхното датиране и тълкуване трябва да се имат пред вид технологическите и иконографските им особености.

Двата предмета представляват медни пластинки с височина по 0,048 м. Те са изрязани като фигурки на архангели и в горния край имат халкички за окачване (обр. 1, 2). Лицевите страни и ръбовете на плочките

1

● Обр. 1. Меден позлатен пандантив от Преслав с изображение на архангел, края на XI в. Fig. 1. Pendentif en cuivre doré de Preslav avec représentation d'archange, fin du XIe s.

● Обр. 2. Меден позлатен пандантив от Преслав с изображение на архангел, края на XI в. Fig. 2. Pendentif en cuivre doré de Preslav avec représentation d'archange, fin du XIe s.

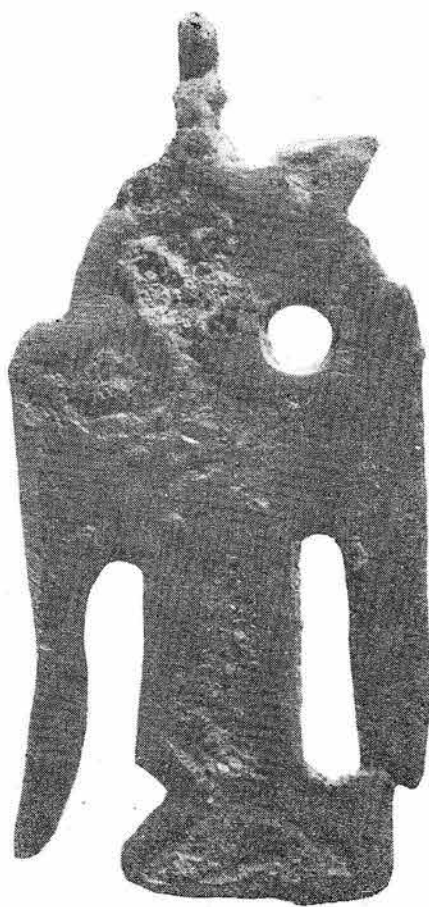
са позлатени, т. е. предназначени са за гледане само те. Архангелите са представени във фас в цял ръст. На пръв поглед двата образа са еднакви, но при внимателно вглеждане се откриват различия. Едната фигура (обр. 2) е с непропорционално голяма глава, ярко отличаваща се от малката и фина главичка на другата. Архангелите са облечени в богати дрехи и имат владетелски инсинии. В дясната ръка държат висок жезъл-лабарум, завършващ отгоре с правоъгълна пластинка, а в лявата силно изнесена встрани — кълбо, символизиращо държавата. Фигурите са в дълги, стигащи до глезените далматики, а краката са обути в характер-

2

ните, избродирани с орнамент сокуси. Над далматиките се спускат лороси — атрибут в облеклото на византийските императори. Съобразно с етикета единият им край достига почти до земята, другият е преметнат върху лявата ръка, а около кръста образуват разхлабен пояс.²

Лицата на архангелите са широки и скулести. Правят впечатление доста грубите им черти — очите са силно раздалечени, очните ябълки са кръгли, като с вдълбана точка е отбелязана зеницата. Затвореният между тях нос е непосредствено свързан с означените чрез тънка релефна линия вежди. Над челата са предадени косите — разделени на път, с оформени отделни кичури. Главите са обрамчени с нимбове, чиито линии са изпълнени с пунктир — явно майсторът е искал да изобрази типичния перлен ред. Иззад гърбовете на архангелите се показват крилата — перата са представени чрез редове от коси насечки, спускащи се

3 а, б

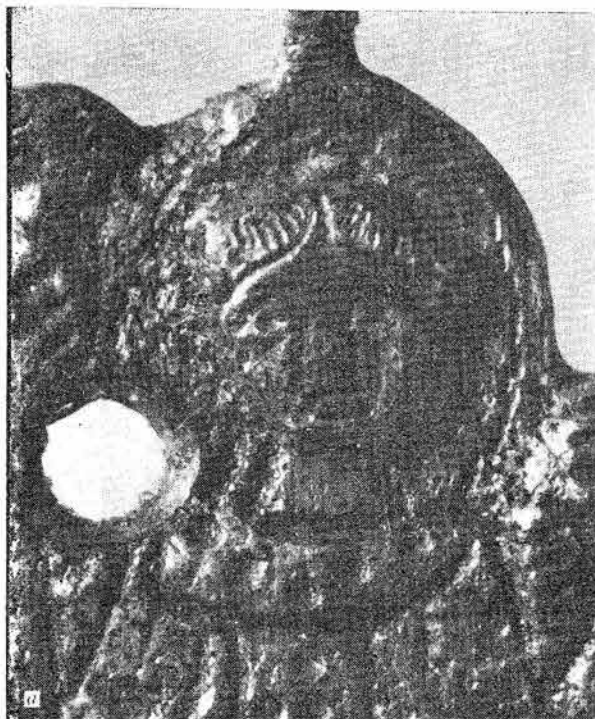
● Обр. 3 а, б) задни страни на медните пандантиви от Преслав. Fig. 3 а, б) revers des pendentifs en cuivre de Preslav

отгоре надолу. Крилата започват под раменете — особеност, характерна за изображенията на архангели, облечени в императорски дрехи.³

Твърде интересен е въпросът за начина на изработката на пластинките. Голямото сходство на пръв поглед на двата архангела естествено води към мисълта за използване на калъпи. Този метод е много характерен и позволява изработка на евтини копия от скъпоценни произведения.⁴ Прилагането му у нас и в съседните страни е доказано по археологически път.⁵ В случая обаче е използван друг метод — т. нар. релефна гравировка. За разлика от отливката при нея са необходими значително по-голяма сръчност и умение от страна на майстора, въпреки че последният се е придържал към известни иконографски модели. При този

метод е работено в следния ред. Първоначално е изрязана пластинката с определена форма. Това личи от острите ръбове, които ножниците са оставили на някои места, а също и от погрешно изрязаното дясно крило на едната фигура (обр. 2) — краят му липсва. След това медта е нагривана и подложена на такава обработка от обратната страна, че лицевата да изпъкне (обр. 3). При това е спазвано характерното за византийската пластика правило главата да се издава повече от тялото.⁶

Едва след тези приготовления е пристъпвано към гравирането на изображението върху пластината. Това е извършвано със съответни пуансони, като отзад е подлагана заоблена основа, за да не се развали полученият релеф. Както личи от гравировката на архангелите от Преслав, използвани са поне три вида пуансони — даващ кръгла точка, насечка и по-дебела линия. Едновременно с гравирането е извършвано и

● Обр. 4 а, б) детайли от изображения на архангели върху медните позлатени пандантиви от Преслав. Fig. 4 а, б) détails des représentations d'archanges sur les pendentifs en cuivre dorés de Preslav

позлатяването. От средновековието са известни няколко начина на позлатяване, два от които са основни: покриването на предмета с тънко златно фолио и нанасянето върху него на гъста златна амалгама.⁷ По всичко личи, че при изображенията от Преслав е приложен първият метод. Фолиото е слагано преди самото гравирание върху още горещата мед.⁸ Извършва се двойно закрепване на златото — първоначално с чукче, а после при работата с пуансоните.

При разглеждане на изображенията се сблъскваме с още една особеност — ажурното оформяне на пластините. На плочките са направени по две дупки в лявата страна: кръгла — под нимба, и продълговата — по дължината на жезъла. Възможността те да са имали функционално предназначение отпада — ръбовете им са позлатени отвътре. Ако се обърнем към старата традиция, може да констатираме, че подобна ажурна украса без особено съблюдаване контурите на фигурата имат езически произведения, открити у нас и в Русия.⁹ Не е изключено двете пластини да

носят отгласи от изкуството на отминалата епоха.

Описаната техника на изработка вече предлага известна датировъчна граница на пандантивите от Преслав. Релефната гравировка се появява доста късно — към началото на XII в.¹⁰ Ще се постареем да стесним границите чрез стилова характеристика на паметниците.

Образите на архангели имат дълго развитие в изкуството, което се дължи на теологичното значение на тези персонажи. В християнската религия архангелите са пет (Михаил, Гавраил, Рафаил, Уриил и изгнаният от бога Сатанаил). Разпространение в източното изкуство имат първите четирима, и то главно Михаил и Гавраил. Във византийските паметници те се срещат обикновено заедно в сцени с Христос и Богородица.¹¹ В някои случаи могат да бъдат разделени в отделни медальони, но пак са подчинени на общото художествено решение.¹² Това навежда на мисълта, че архангелите от Преслав са участвували в някаква композиция. При подобни сцени въпреки идентичността на дрехите и атрибутите им има разлика в отношението на персонажите към централната фигура (например в икона в частна сбирка в Берн напълно еднак-

вите Михаил и Гавраил държат кълба в съответните ръце, сочещи към пригответения престол¹³). Изображенията от Преслав са сходни както в облеклото, така и в положението на атрибутите. Поради това и при липсата на надписи сме склонни да приемем, че и на двете пластинки е изобразен Михаил, предводител на небесните сили и гонител на злото.¹⁴ Култът към архангел Михаил се разпространява особено през средновековието, тъй като той е почитан като защитник на църквата и нейните членове.¹⁵ Разбира се, не е изключено да се сметне, че архангелските образи от Дворцовата църква са оставени без надписи съзнателно и че представляват синтезираното понятие за архангела (както вероятно е при константинополския пандантив от XI в. в музея в Толедо, САЩ¹⁶). Трета възможност е имената на носителите на двете преславски украшения да са съвпадали с тези на гравирани архангели. С изобразяването на личния патрон се обяснява честото срещане на образа на архангел Михаил върху печатите.¹⁷ Във всеки случай сигурно е, че пластинките представляват нагръдни пандантиви с изображения на покровителите на носещите ги (невинаги със същите имена). Подобна сцена е представена на иконка от Херсонес, където в краката на изправения архангел Михаил е предаден и посветителят — Йоан.¹⁸

При описанието на пандантивите вече се спряхме на характерните черти на двете фигури. Тези белези на лицето, както и някои други — изпъкналата горна устна, сравнително невисокото, но широко чело (обр. 4), ни дават основание да отнесем намерените предмети към византийското изкуство от XI в. Нещо повече, ако се базираме на мисълта на Б. Рибакон за прехода в края на XI — началото на XII в. от тежкото съотношение (1:4) между главата и цялото тяло към далече по-естетичното (1:6),¹⁹ може да направим изводи и за образите върху преславските пандантиви. Големината на главата при единия е в отношение към големината на тялото, както 1:4, а при другия отношението се доближава до 1:6. Така фигурата на първия е много сходна с тази на архангел Михаил върху известната икона на Владимир Мономах от Чернигов, датирана в XI в.²⁰ Като имаме пред вид цялостното изпълнение на второто изображение, неговата по-стройна и изтънчена фигура, по-високия релеф, в който е изпъл-

нено, трябва да заключим, че пандативите са изработени в преходна епоха, когато са се оформили нови канони, и такава е краят на XI в.

В подкрепа на посочената датировка са и някои други наблюдения. Иконографската схема на архангелския образ търпи различни изменения. Докато в първото известно изображение — Благовещение от римските катакомби — Гавраил е без крила,²¹ от края на IV в. те стават неотделим атрибут на образите на архангелите. В ръцете им се появяват важните белези на властта — лабарумът и кълбото, обикновено с вписан в него кръст. С тези инсигнии те се срещат и в по-късните изображения. А. Смирнов основателно поставя въпроса, защо тези владетелски отличия не са в ръцете на самия владетел (респективно на Христос), а са в ръцете на неговите телохранители-архангелите. Отговор той намира в практиката от късноантичната епоха, когато кълбата са в ръцете на консулите. Чрез кълбото-държава консулите, а по-късно архангелите оповестяват на целия свят за господството на християнската религия.²² Подобно значение има и дългият жезъл. Това е тоягата на добрия пастир — знакът на властта, упражнявана в името на Христос. В същност архангелите са господни пратеници, натоварени със задачата да носят на земята идеята за божие върховенство.²³ В сцените от ранновизантийския период те са изобразявани като млади и красиви юноши в дълги развяващи се дрехи.

С нарастването на мощта на византийската държава настъпва промяна и в иконографията. Връхна точка са X—XI в., когато се извършва сливане между императорското и теологичното изкуство. При непрекъснатите завоевателни походи на почит излизат военните светци, между които не на последно място и предводителите на небесното воинство — архангелите. Докато в началото на XI в. основни дрехи на последните са далматиката и химатият, във втората половина се разпространява царственият (лоратният) тип.²⁴ Тези архангели държат в ръцете си характерните лабарум и кълбо. Примери за лоратния вид, от който са и образите от Преслав, има много. Важни аналогии на нашия случай са изображенията върху медальон от Диногения,²⁵ по стените на реликвиара от Лимбург,²⁶ на Пала д'Оро във Венеция²⁷ и др. Навсякъде изображенията на лицата излъчват присъщите за златната

епоха на Византия надменност и величие, а обсипаните със скъпоценности дрехи са по-скоро достойни за светски владетели. При някои от образите има известно различие — наместо да държи кълбо архангелът благославя.

Пак по това време се развива и третият тип архангели — воините. Той се илюстрира много добре от голяма група камени с изображения на архангел Михаил. Представен е в цял ръст с меч в дясната ръка и ножница в лявата.²⁸ Типът Михаил-воин има стабилни основи в религиозните представи на Западна Европа, и то главно в сцените на борба с дракона. Във Византия той се появява по-късно и трудно може да се отдели от останалите иконографски схеми. Някои учени търсят разлики в тяхното предназначение: архангелът с лабарум и кълбо в ръцете е мирносец, олицетворяващ божествената сила и власт над земята, докато воинът символизира победата над злото и над враговете на християнството в частност.²⁹ Според нас тези функции са винаги присъщи на архангелите и по-специално на архангел Михаил. Доказателство за това са две пластинки от съкровището в „Сан Марко“ във Венеция. На едната от тях архангел Михаил е облечен в лорос, а на другата е воин, но заедно с меча държи кълбо.³⁰

През X—XI в. образите на архангели започват да придобиват по-конкретно предназначение, основаващо се на способности, приписвани им от религията. Например Гавраил е носител на божествената сила, Рафаил — на способността на Христос да лекува. Както по-горе бе упоменато, от особено значение става защитната функция на архангелите. Това добре се вижда от позлатената плочка върху челната страна на известния шлем на княз Ярослав Всеволодович, където Михаил явно е тълкуван като покровител на воините.³¹ Характерно е, че той държи жезъл и кълбо. Вероятно и пандантивите от Дворцовата църква са изработени, за да служат за някои от упоменатите цели. Още повече, че култът към архангелите е засвидетелствуван на територията на Велики Преслав с няколко фрагмента от керамични иконки.³²

Накрая ще се спрем на важния въпрос за произхода на иконографията на архангелския образ. В последно време се говори много за връзката между античното и средновековното и особено между античното и византийското изкуство. Долавянето на тази връзка е необходимо, за да могат правилно

да се тълкуват паметниците, както и да се оцени ролята на Византия в запазването на старата култура. Като отправна точка ще вземем едно изображение на архангел Михаил, датирано в XI—XII в., на което той е представен доста непривично. Голото му рамо, красивото и правилно лице и най-сетне необикновеният атрибут — лаврово — клонче — довеждат изследователите до мисълта, че образът върху медальона (категорично означен в надписа като Михаил) е в същност античната богиня Нике. В по-късно време по това произведение са създадени още няколко копия. Според учените изображението на богинята се харесало на руските майстори, поради което те нееднократно го интерпретирали.³³

Известно е, че образът на Нике се среща често в античното изкуство. Тя (в римския пантеон вече като Виктория) става един от символите на императорското могъщество. Върху златна монета на Константин Велики я виждаме в привичната ѝ поза — с разперени крила, носеща лаврово клонче в ръката.³⁴ Век и половина по-късно върху монети на Юстин и Юстиниан I (началото на VI в.) отново срещаме Виктория, но вече във фас, с дълъг хитон, държаща в ръце висок жезъл с кръст и кълбо. Подобно изображение намираме и върху солид на Маврикий Тиберий (582—602).³⁵ „... Така постепенно античната Виктория се „християнизира“ и се превръща в ангел...“³⁶ Само че не в ангел, а в архангел, защото, както видяхме, това са атрибути преди всичко на архангелите. Позата е такава (като изключим, разбира се, индивидуалните особености, специфични за всяка епоха), в каквато откриваме няколко столетия по-късно лоратните архангели. Ако анализираме своята, характерни за двата персонажа — богинята на победата и архангела, виждаме, че те имат сходни черти: и двамата са пратеници на висшия бог, стоят близо до него, носят победата на крилата си. От друга страна, практиката архангелът да се свързва с езическите божества не е неизвестна. В ранното средновековие църкви, посветени на Михаил, се строят на мястото на езически светилища (храмове в Колоса и Александрия).³⁷ При въвеждането на християнството сред германските племена първите мисионери замествали култа към Вотан с този към Михаил, като също издигали църкви върху старите светилища.³⁸ Така новата религия ставала по-лесно усвоима, преходът се

извършвал по-безболезнено. Разбира се, разгледаната замяна на античната Нике с архангел има за основа най-вече външни, формални белези. Необходимо е обаче да напомним, че архангелският образ е възприет и от учения, твърде реакционни спрямо християнството — например от исляма. По този начин новите вярвания усвояват много елементи от старите, като ги приготвят за своите цели.

Двата новооткрити пандантива от Преслав дават ценни сведения за една малко изследвана епоха от нашата история — византийското владичество. В края на XI в. градът е все още център на важни за империята области. Безспорно, в него се пазели и много елементи от старите културни тра-

диции. Доста грубата изработка на двете произведения, стилизираното предаване на чертите съвсем не изключват, а, напротив — предполагат наличието в Преслав на периферийно на Константинопол художествено ателие. През XI—XII в. става повсеместно явление копирането на скъпи изделия и творби на монументалната живопис. Обикновено предметите са правени от мед или бронз, а после позлатявани, за да се получи по-голяма прилика с оригинала. Във византийската столица възникнала цяла улица за тази промишленост — т. нар. Халкопратийска улица. Вероятно и във Велики Преслав е имало подобни занаятчии, плод на чинто ръце са публикуваните тук нагръдни изображения на архангели.

¹ Д. Овчаров, Н. Овчаров. Разкопки на сграда южно от Двореца в Преслав. — Археологически открития и разкопки през 1978 г. XXIV Национална конференция в гр. Пазарджик. С., 1979; Д. Овчаров, Ж. Аладжов, Н. Овчаров. Дворцовата църква в Преслав. — Археологически открития и разкопки през 1979 г. XXV Национална конференция в гр. Хасково. С., 1980, с. 142—144.

² M. Leboir. Dictionnaire du costume. Paris, 1951, p. 218.

³ А. Смирнов. Выносной чеканный крест греческой работы XI—XII вв. — В: Древнерусское искусство — зарубежные связи. М., 1975, с. 30.

⁴ А. Банк. Прикладное искусство Византии IX—XII вв. М., 1978, с. 70.

⁵ Средновековна уметност у Сербии. Народни музеј Београд. Београд, 1969, с. 40—44; Т. Тотев. Археологически музеј Преслав. С., 1969, с. 179.

⁶ В. Даркевич. Светское искусство Византии. М., 1975, с. 130—131.

⁷ Б. А. Рыбаков. Ремесло древней Руси. М., 1948, с. 324—325.

⁸ И. В. Галибек. О технике золоченных изображений на Лихачевских вратах. — В: Материалы по русскому искусству. Ленинград, 1928, с. 24.

⁹ История на българското изобразително изкуство. I, С., 1976, с. 129, обр. 149; Н. Журжалина. Древнерусские привески-амулеты и их датировка. — СА, 1961, кн. 2, обр. 1 (датирани в XI—XII в.).

¹⁰ Б. А. Рыбаков. Цит. съч., с. 300.

¹¹ K. Künstle. Ikonographie der christlichen Kunst. Freiburg im Breisgau, 1928, p. 247—248.

¹² А. Смирнов. Цит. съч., с. 30 (двата архангела са поставени отделно на раменете на кръста, но участвуват в композицията Дейсис).

¹³ G. Schlumberger. Deux bas-reliefs byzantins. — In: Monuments E. Piot. IX. Paris, 1902, tab. XX.

¹⁴ W. Spemann. Kunstlexikon. Berlin im Stuttgart, 1905, p. 254.

¹⁵ K. Künstle. Op. cit., p. 246.

¹⁶ M. Ross, G. Downey. An Emperor's Gilt and Notes on Byzantine silver jewelry of the Middle Period. — The Journal of the Walters art gallery, Baltimore — Maryland, XIX—XX, 1956—1957, с. 26—27.

¹⁷ В. Янин. Вислые печати из Новгородских раскопок. — МИА, 1956, с. 154.

¹⁸ Искусство Византии в собраниях СССР. II, М., 1977, № 564.

¹⁹ Б. А. Рыбаков. История культуры древней Руси. II. М., 1951, с. 445.

²⁰ Пак там, с. 445.

²¹ K. Künstle. Op. cit., p. 241.

²² Н. Кондаков. Иконография богородицы. I. СПб., 1914, с. 235—240.

²³ L. Schreyer. Bildnis der Engel. Freiburg im Breisgau, 1940, p. 35—36.

²⁴ А. Банк. Послесловие к статье А. П. Смирнова. — В: Древнерусское искусство — зарубежные связи. М., 1975, с. 43.

²⁵ Cultura bizantina in Romania. Bucuresti, 1971, p. 135, N° 116.

²⁶ J. Braun. Die Reliquaire des christlichen Kultes und ihre Entwicklung. Freiburg im Breisgau, 1940, p. 661.

²⁷ Ant. Springer, C. Ricci. Manuale di storia dell'arte. II. Bergamo, 1930, fig. 110.

²⁸ А. Банк. Прикладное искусство; Early Christian and Byzantine art an exhibition held at the Baltimore muzeum of Art. Baltimore, 1947, N° 556.

²⁹ L. Schreyer. Op. cit., p. 35—36.

³⁰ Ch. Diehl. Manuel de l'art byzantin. Paris, 1926, fig. 343, 344.

³¹ В. Янин. О первоначальной принадлежности так называемого шлема Ярослава Всеволодовича. — СА, 1958, кн. 2, с. 55, обр. 1.

³² Н. Мавродиев. Старобългарското изкуство. С., 1959, с. 241.

³³ Н. Порфиридов. История одного изображения в древнерусском искусстве. — В: Древнерусское искусство — зарубежные связи. М., 1975, с. 119—124.

³⁴ Т. Герасимов. Антични и средновековни монети в България. С., 1975, с. 95.

³⁵ Пак там, с. 102, 105.

³⁶ И. Юркова. Характер и развитие на византийското монетосечене VI—X в. — Археология, 1969, кн. 3, с. 25.

³⁷ K. Künstle. Op. cit., p. 247.

³⁸ Ibidem, p. 248.

Деца pendantifs en cuivre de Preslav avec des représentations d'archanges

N. OVČAROV

(Résumé)

On publie deux monuments exclusivement intéressants et rares de la plastique mineure médiévale, découverts lors des fouilles de l'église de la cour à Preslav. Ce sont des pendentifs en cuivre dorés représentant des archanges. Sur la base d'une analyse technologique et stylistique on aboutit à la conclusion que les lamelles découpées sont exécutées d'après la technique de la gravure en relief — forgées en relief, et puis parachevées au moyen de différents poinçons et recouvertes d'un folio en or. On analyse leurs particularités iconographiques et on avance différents parallèles avec des représentations semblables. L'au-

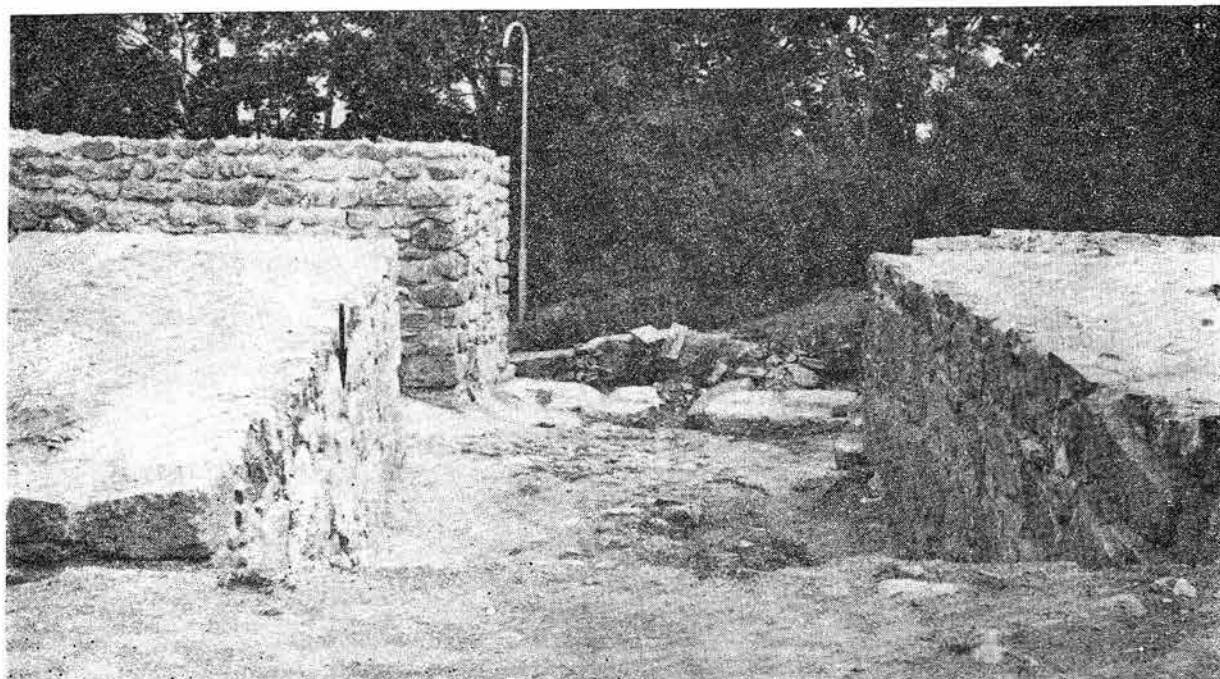
teur souligne que ce type d'archanges, vêtus d'habits royaux (type loros) est répandu pendant la seconde moitié du XIe s. Cette datation est corroborée par la technique de la facture, caractéristique de ce temps. On étudie brièvement la genèse des représentations d'archanges dans l'art paléochrétien en découvrant les racines dans l'antiquité (la déesse de la victoire Nike=Victoria). Les deux pendentifs sont considérés comme étant fabriqués à Preslav pendant l'époque de la domination byzantine en héritant maints éléments des traditions culturelles plus anciennes.

Рисунки-графити от двуетажната църква-гробница в средновековен Перник

РАДОСЛАВ ВАСИЛЕВ

Нарасналият интерес към рисунките-графити през последните години у нас може да се обясни преди всичко с разкриването на голям брой ранносредновековни паметници, предлагащи изображения, които дават възможност да се извлекат нови данни за обкръжаващата среда, бита и духовния мир на средновековния човек. Изображения върху каменни блокове са открити в Плиска още в началото на века,¹ по-късно пак там и в Преслав² и на други обекти.³ Подобни рисунки са намирани врязани и по повърхността на строителна керамика — тухли и керемиди,⁴ мраморни колони,⁵ предмети от кост,⁶ битова керамика,⁷ изобщо на материал, върху чиято повърхност могат да бъдат нарисувани различни животни, птици, хора и други начертания. Голяма рядкост са графитите върху мазилка. Засега такива рисунки са известни само от Кръглата църква в Преслав,⁸ а наскоро са открити и на фуги от северната порта на вътрешния град в Плиска.⁹

През 1973 г. непосредствено до главния вход от вътрешната страна на крепостта на средновековния Перник е открита църква с оригинално архитектурно решение.¹⁰ Тя е на два етажа, като под нея е преминавала главната улица към укрепения град — прохода е оформен под цилиндричен свод, който се е издигал над улицата и е свързвал двете части на долния етаж на сградата.¹¹ Стените, които ограничават ширината на прохода, са запазени на височина до 1,30 м. Фугите между камъните, от които са изградени стените, са старателно измазани с хоросан с розов цвят.¹² В хоросана се виждат и по-едри (с големина 0,002—0,003 м) късчета от счукани тухли и бучици негасена вар (с големина 0,004—0,005 м). Пространството от общата повърхност на стените, което заемат фугите, е значително, а лицето е старателно загладено. На височина 1—1,30 м от ходовото ниво на някои от фугите на стената от дясната страна на прохода (обр. 1) са открити врязани изображения на животни, знаци, геометрични и неопре-

● Обр. 1. Останки от долния етаж на двуетажната църква-гробница в Пернишката крепост, поглед от юг, с мястото на рисунките-графити. Fig. 1. Vestiges de l'étage inférieur de l'église-sépulcre à deux étages dans la forteresse de Pernik, vue du Sud, avec la place des dessins-graffiti

делени начертания.¹³ Върху fuga на стената от лявата страна на същата височина има изображение на кръст, а след него — буквени начертания в два реда.¹⁴

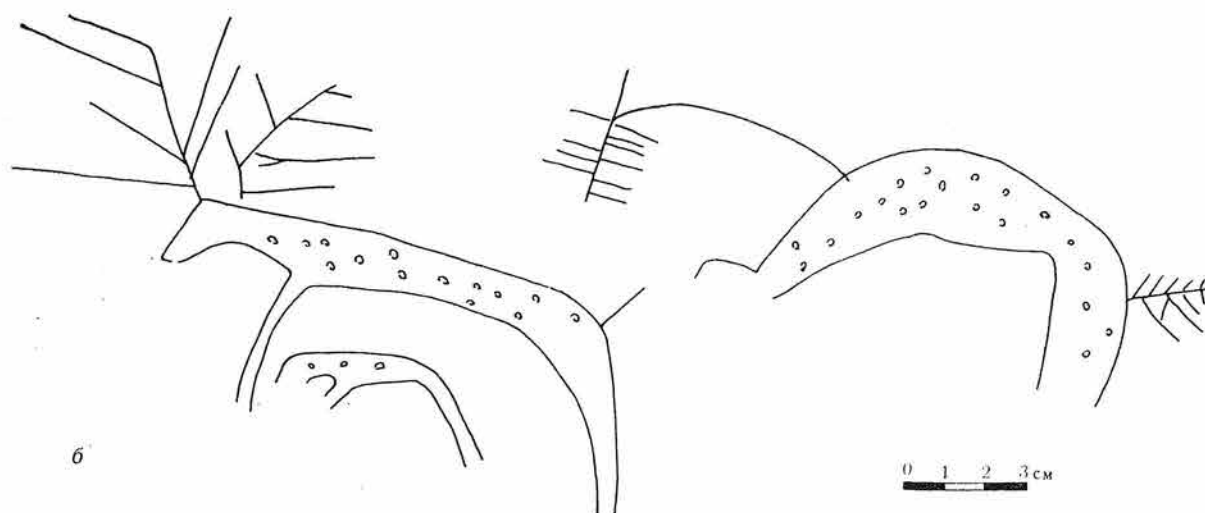
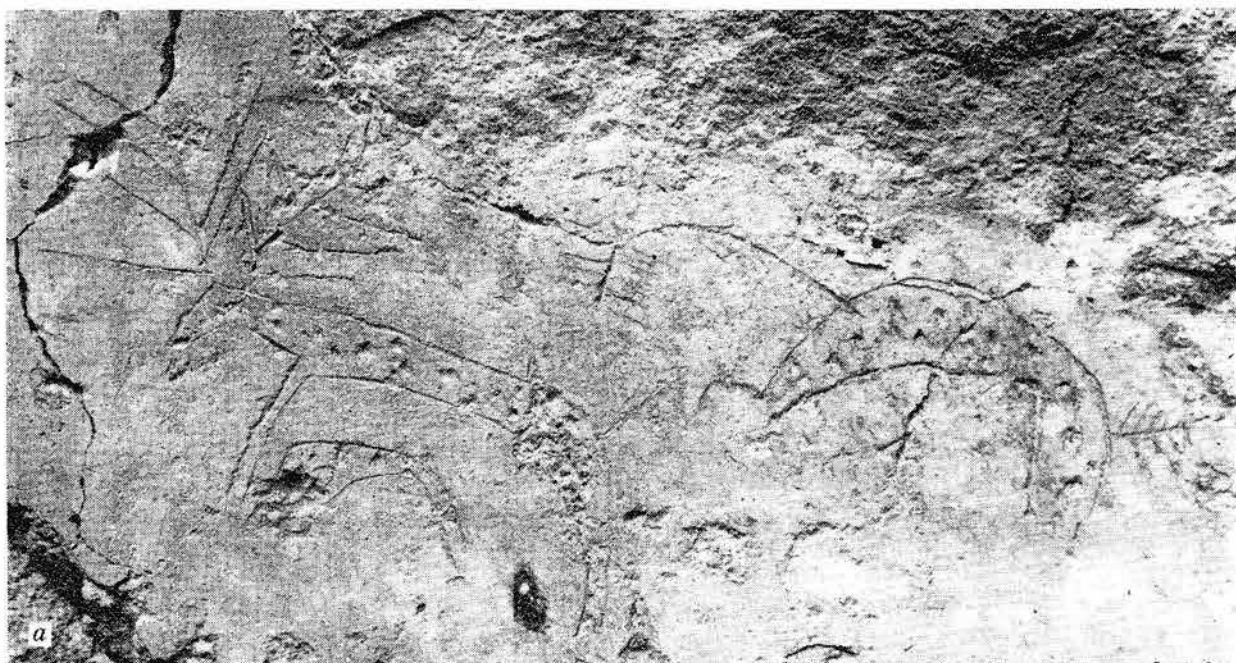
Рисунките са направени с острие върху изсъхналата мазилка. При някои от тях хоросанът е леко оронен. В повечето случаи острието е било с ширина 0,001 м, а дълбочината на врязване е 0,001—0,0015 м. Отделни линии са с ширина 0,002 м.

Изображенията на животните ще разглеждаме според видовете им и според сюжетната връзка, когато се долавя такава. Представени са фигури на елени, коне, кучета и по една птица и риба. Изображенията са линеарни, в профил.

Особен интерес представляват фигурите на три животни (обр. 2). Те са свързани композиционно — нарисувани са в непосредствена близост едно до друго. От тази група най-добре е предадена фигурата на елен с повдигната предна половина и мощни разклонени рога, представени убедително и със замах. Животното е в ход наляво, като чрез ямките, издълбани в мазилката

(обр. 2 а), по тялото са представени петна, по които може да се съди, че е нарисуван петнист елен. Опашката е очертана само с една линия нагоре. Контурите на тялото са предадени също с една линия, уверено врязана в хоросана. Шията е нарисувана с по-тънка линия, както и краката — един преден и един заден. По подобен начин, но върху камък е изобразен еленът от Крумово кале при Търговище. Той е също в ход наляво с повдигната предна част, с големи разклонени рога и опашка, която „стърчи“ нагоре.¹⁵ Последният обаче е включен в ловна сцена, докато този е в композиция с други петнисти елени: под големия елен е изобразено малко животно, също с петна по тялото. Част от предните му крака и част от главата липсват, тъй като там мазилката е изронена (обр. 2 а). Вероятно „художникът“ е искал да представи малко еленче заедно с майката.

Зад двете животни е направен несполучлив опит да бъде нарисуван още един елен. Тялото е предадено неумело — горната контурна линия е силно извита. На задната част, широка, колкото тялото, има няколко петна, както и по тялото. Хоризонтално от нея излиза линия, разклонена от двете страни. Вероятно по този начин е трябвало да бъде представена опашката, но подобие

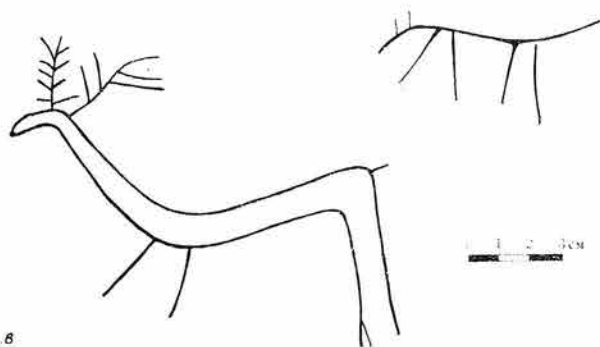
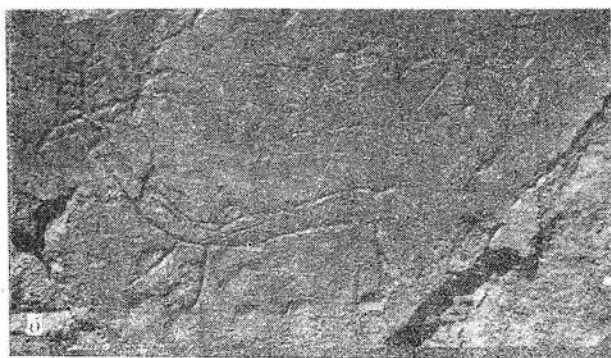
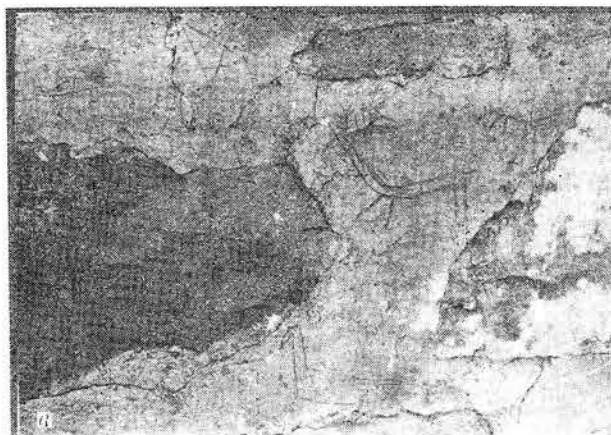

● Обр. 2 а, б) рисунка-графит на петнисти елени на стената на двуетажната църква-гробница в Перник. Fig. 2 а, б) dessin-graffite de cerfs tâchetés sur le mur de l'église-sépulcre à deux étages de Pernik

на опашка излиза и от предната част — дълга, леко завита надолу и след това спускаща се вертикално линия, завършваща от двете страни с прави успоредни черти. Тъй като рисунката явно е била неуспешна, е оставена недовършена. Вероятно е правена от друга, неуверена ръка, а не от художника, който е нарисувал първите два елена.

В подкрепа на това твърдение може да се привлече и фактът, че линиите на недовършената фигура са по-широки, по-дълбоки и по-неравни от тези, с които са оформени телата на другите две животни. И начинът, по който е предадена „опашката“, по-скоро я характеризира като конска, отколкото като еленова. Неумелата рисунка дава еднакво основание тези линии да бъдат приети като опит за представяне на рога.

Изобразяване на петнист елен установяваме за пръв път тук в средновековните

● Обр. 3. Рисунки-графити на: а) елен и куче, пентаграма, птица; б, в) елен и куче. Fig. 3. Dessins-graffiti de: а) cerf et chien, pentagramme, oiseau; б, в) cerf et chien

графити. Такива животни обитателите на селището са наблюдавали в близката околност и по всяка вероятност те са били обект на лова им. Случаят е доказателство за значението на графитите като източник за опознаване на живота по времето, в което са създадени.

Плоскостно изобразена е фигурата и на друг елен (обр. 3 а—в). Той е също в ход

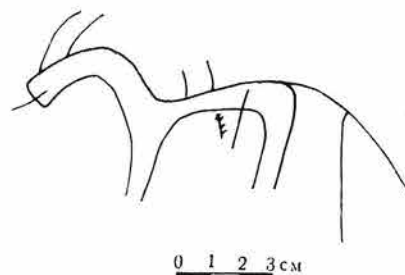
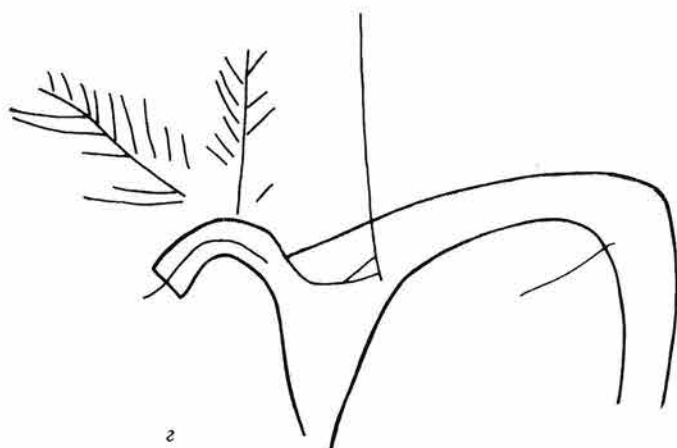
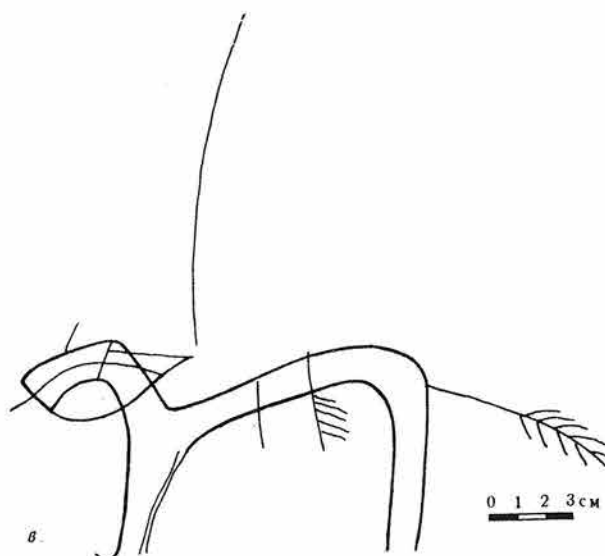
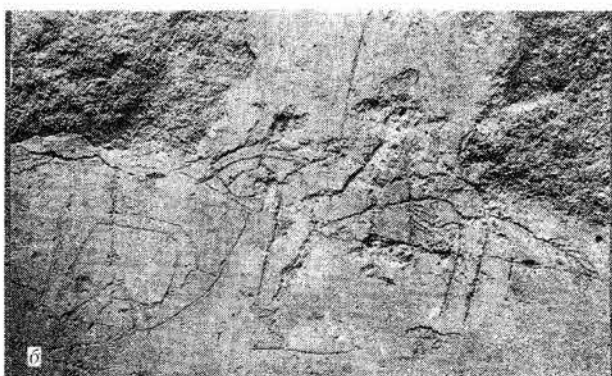
наляво. Шията, дълга, колкото тялото, завършва с малка глава, от която излизат силно разклонени рога. На задната част с къса резка е нарисувана опашката, а долу с две успоредни линии е представен кракът. Предните крака са предадени разделени един от друг с по една линия, като единият е силно изнесен напред, чрез което художникът е изобразил животното в движение. Подобни рисунки на елени са открити още от К. Шкорпил в Плиска, но посоката на движение е отляво надясно и животните са свързани в ловни сцени.¹⁶

Зад този елен, но по-нависоко е изобразено схематично друго животно, също в ход наляво (обр. 3 б, в). Личи голямото умение на художника, който с едно движение на ръката изразително е очертал тялото на животното. Долавя се вярното чувство на рисуващ, за който не представлява трудност предаването на движението. С по две раздалечени черти са представени краката на животното. Задните са почти успоредни, а предните — раздалечени един от друг. Единият от тях е изнесен напред и това създава впечатление за движение на животното. Върху линията, която представя главата, са нанесени две успоредни слабо наклонени напред черти, които се възприемат като уши. Наведената глава, повдигнатата опашка, издълженото тяло, движението — характерни състояния за куче, което души и преследва дивеч, дават основание тази експресивна рисунка да се изтълкува като изображение на ловно куче-хрътка.

Двете фигури — на елена със силно разклонените рога и на кучето — могат да се разглеждат като част от ловна сцена, в която кучето преследва елена. Към мисълта за сюжетна връзка на двете фигури навежда и представянето на предния крак в ход и при двете животни.

Друга група животни от един вид са няколко коня, нарисувани също близо един до друг. Това са три фигури, които се различават само в подробностите (обр. 4 а—г). Те са работа на един художник, който, вероятно недоволен от първата, я е повторил и потретил. След анализиране на рисунките може да се установи коя от тях е задовалила изискванията му и последователността, в която са направени.

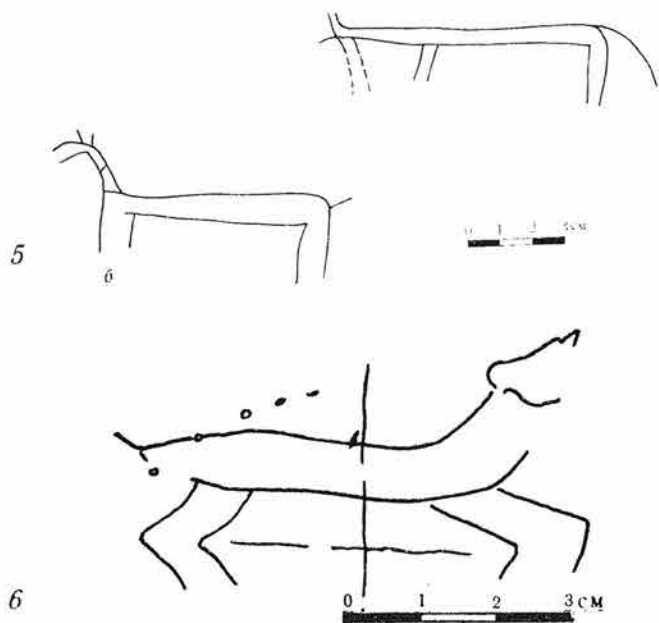
Едната от фигурите (обр. 4 б, в) е композиция на кон с ездач, но тъй като мазилката на няколко места е олющена, не може цялостно да бъде възстановена (обр. 4 б). Животното е представено линеарно в профил и

● Обр. 4 а—г) рисунки-графити на коне от двуетажната църква-гробница в Перник. Fig. 4 а—г) dessins-graffiti de chevaux de l'église-sépulcre à deux étages à Pernik

в ход наляво. Главата, леко наведена напред, е предадена схематично като правоъгълник, пресечен по дължината с линия, която излиза извън очертанията му. Къса

черта над правоъгълника маркира вероятно ухото. От долния край на главата излиза повод на юзда, продължава нагоре, пресича шията на коня и достига до мястото, където мазилката е изронена. По всичко личи, че на това място е била изобразена фигурата на ездач. Предните крака на изобразения в профил кон са нарисувани един

● Обр. 5 а, б) рисунка-графит на елен и кон (?) от двуетажната църква-гробница в Перник. Fig. 5а, б) dessins-graffiti de cerf et cheval (?) de l'église-sépulcre à deux étages à Pernik

● Обр. 6. Рисунка-графит на куче от двуетажната църква-гробница в Перник. Fig. 6. Dessin-graffiti de chien de l'église-sépulcre à deux étages à Pernik

след друг в перспектива, а от задните е показан само един — този откъм зрителя. Положението на краката и леко наведената от дръпнатата юзда глава създават впечатление за напрегнатост на коня при спирането му след бяг.

Фигурата на ездача не е запазена. Само една леко наклонена линия, издигаща се

от мястото, където неговата ръка би трябвало да държи поводите, може да се определи като копие (обр. 4 а). За големината и разположението на човешката фигура може да се съди по размера на петното от изчукана (или олющена) мазилка (обр. 4 б).

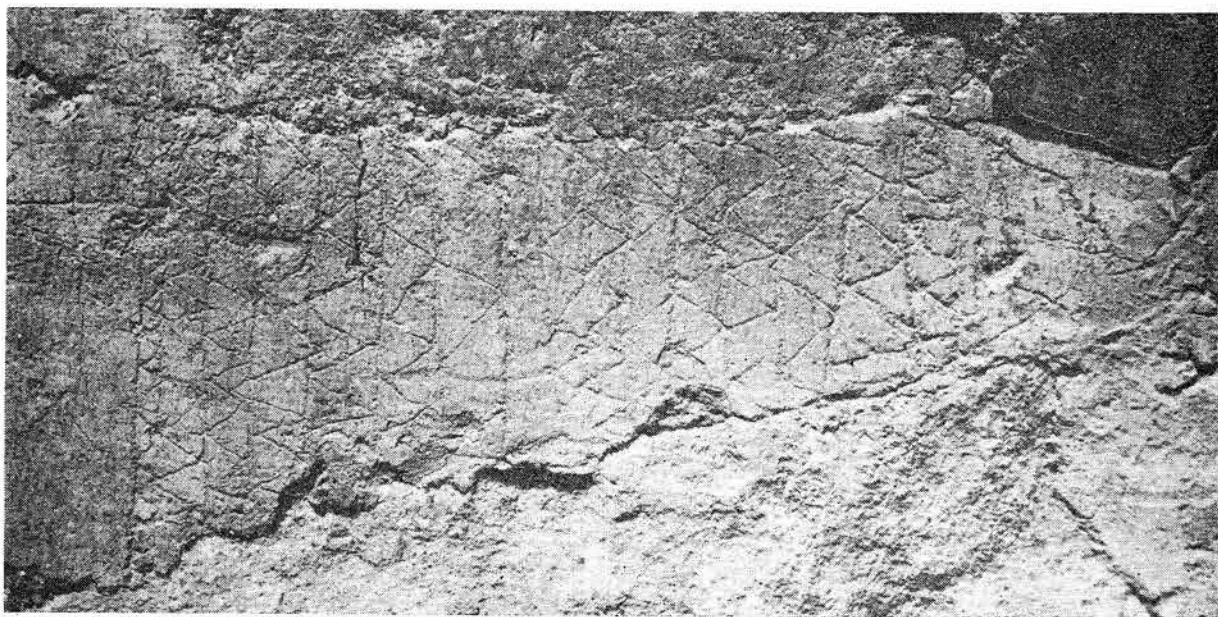
Линеарни изображения на коне, елени и други животни в профил само с два крака — преден и заден — се срещат и по каменни блокове от крепостните стени в Плиска и Преслав,¹⁷ а също и в Басараб.¹⁸ В Плиска и Преслав се срещат обаче и значителен брой фигури на коне, елени и други животни, нарисувани пак линеарно, но с ясно очертани четири крака, с което е постигната обемност и по-голяма реалистичност.¹⁹

Интересно е да се отбележи, че опашката на този кон първоначално е била нарисувана отпусната надолу (обр. 4 б), но вероятно това не е отговаряло на замисъла да се представи конят в момент на спиране след галоп. Затова художникът не я е довършил, заличил я в горната част и нарисувал друга — дълга и разклонена накрая, — която се развива.

През средата на тялото на коня са прокарани две вертикални линии, които са продължавали нагоре, където мазилката сега е изронена. Линиите са части от изображението на ездача. От едната, по-близката до задния крак на коня, излизат пет наклонени черти, чрез които художникът вероятно е представил част от снаряжението на конника.

В полето над тази композиция е нарисувана друга фигура на кон (обр. 4 а, з). Извивката между гърба и шията на животното не е изпълнена сполучливо, липсва опашката. Над главата му да разположени еленови рога, които обаче не се свързват с нея. Може да се допусне, че са нарисувани по-късно от друга ръка. Перпендикулярна на тялото линия почти го пресича в предната част на гърба и се издига нагоре, както при предишното изображение на кон.

Зад тази фигура е разположена трета, най-малката по размери (обр. 4 а, з). Тялото и главата ѝ са предадени по същия начин, както на другите две, с тази разлика, че от главата горе излизат две извити назад линии — уши. На гърба има други две по-къси линии, извити в посока, обратна на тази на ушите. Под корема няколко къси хоризонтални чертички, пресечени с вертикална линия, по всяка вероятност са резултат от опит за изобразяване на конник със

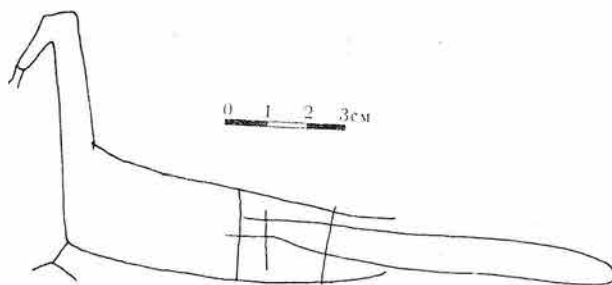
7

снаряжение, както и извитите над гърба. Но, изглежда, работата била изоставена. Опашката е представена с дълга, леко извита неразклонена линия. От нея надолу излиза дълга черта. Пред задния крак е прокарана друга, която пресича почти цялото тяло на животното. Последните не са свързани с рисунката и имат случаен характер.

През главите и на трите коня (обр. 4 в, г) преминава линия, която излиза напред от очертанията им като език. При двата линията минава по дължината на цялата глава, а при малкия — само в началото. Може да се предположи, че тази линия маркира част от конска сбруя.

След описанието на трите фигури можем да изкажем предположение, че най-напред е рисуван конят, над чиято глава са еленовите рога. Втора по реда на изпълнение е рисунката на малкия кон. Най-накрая е нарисуван конят с ездач. Вероятно такава е била целта на художника, който поради неточности в изпълнението е изоставил предишните рисунки.

Пред фигурата на коня с ездач е очертан елипса, която огражда недовършена фигура на животно (обр. 4 б). То е с тънко и удължено тяло в профил, с по един преден и заден крак и къса опашка. Най-добре са представени гърдите на животното, но не е нарисувана главата. Дълбоката извивка на линията между коремната част и задния

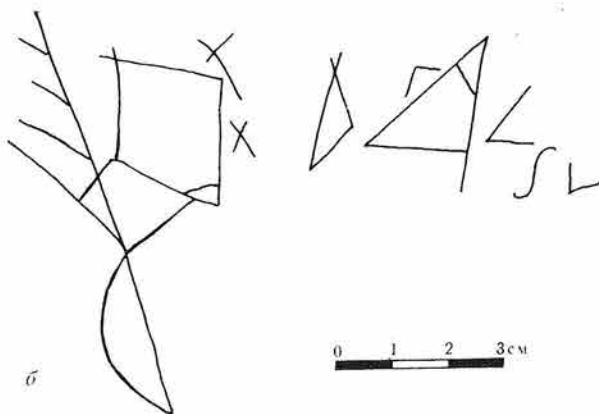
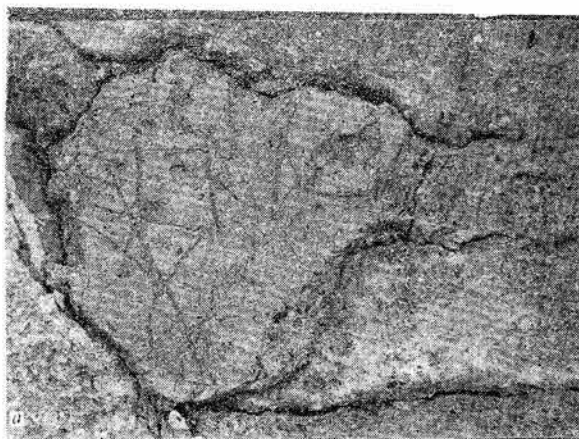

8

● Обр. 7. Рисунка-графит на риба от двуетажната църква-гробница в Перник. Fig. 7. Dessin-graffite de poisson de l'église-sépulcre à deux étages à Pernik

● Обр. 8. Рисунка-графит на птица от двуетажната църква-гробница в Перник. Fig. 8. Dessin-graffite d'oiseau de l'église-sépulcre à deux étages à Pernik

хълбок оформя строен силует, характерен за елена, но тъй като рисунката не е завършена, не може със сигурност да се определи видът на животното. Върху тази фигура е врязана впоследствие дълбока вертикална линия, която пресича торса и завършва в долния край с триъгълник. Това е може би отвесно рамо на кръст, още повече, че в серията графити върху фугата на стената отляво (при надписа) има рисунка на равнораменен кръст с триъгълни уширения. От центъра на триъгълника тук започва начупена линия, която го пресича, излиза извън него и завършва до крака на животното. Тя не е елемент от конкретната фигура в рисунката и по-скоро има случаен характер.

● Обр. 9. Рисунка-графит, съставена от геометрични фигури, от двуетажната църква-гробница в Перник. Fig. 9. Dessin-graffite, composé de figures géométriques, de l'église-sépulcre à deux étages à Pernik
● Обр. 10. Рисунка-графит, съставена от геометрични фигури, от двуетажната църква-гробница в Перник. Fig. 10. Dessin-graffite, composé de figures géométriques, de l'église-sépulcre à deux étages à Pernik

Разгледаните рисунки на елени и коне са дело на умела и опитна ръка. Макар и без излишни подробности, изчистени от детайли, те предават най-характерните особености и пози на изобразените животни.

На една от фугите има други две животински фигури (обр. 5). Първата, предадена в профил, с удължено тяло, един преден и един заден крак, къса опашка, дълга тънка шия и незавършена широка глава с две къси чертички, наподобяващи повече рога, отколкото уши, може да бъде интерпретирана като елен, но представен доста по-сковано и неумело в сравнение с другите.

По-горе вдясно е направен неумел опит за изобразяване може би на кон (обр. 5 б). Фигурата е с прекалено удължено тяло и шия без глава, със загатнати крака — два предни и един заден — и дълга, завита надолу неразклонена опашка.

Една от рисунките-графити представлява животно, чието тяло в профил надясно е очертано с плитко врязани тънки линии (обр. 6). От пръв поглед се долавя замисълът на художника да изобрази куче. Тялото му за разлика от това на другото куче е предадено чрез две успоредни линии, което създава впечатление за обемност. Представени са и четирите крака с по една линия, всяка от които пречупена на мястото на подвижната става. Шията, извита нагоре, завършва с глава, също повдигната нагоре. В присвитите крака и положението на шията и главата се долавя напрегната поза на животното, което сякаш се готви за скок

нагоре. При задната част на фигурата се виждат пет точки, издълбани в мазилката. През средата на торса на животното преминава вертикално рамо на кръст, а под коремната част на кучето между предните и задните крака — хоризонталното. Опашката е предадена чрез къса, завита нагоре чертичка.

Заедно с представените на рисунките от Перник елени, коне и кучета се срещат и други животински видове. Две от тях представляват особен интерес. Първата заема цялата ширина на една фуга. По очертанията може да се заключи, че е изобразена риба (обр. 7). Главата, скъсена, е нарисувана реалистично, като горната част на устата излиза леко напред. Оттам се проследява линия, извита нагоре — може да се допусне, че е изобразена въдица. Тялото след скъсената глава е покрито с успоредни вертикални линии, полетата между които са запълнени със зигзаговидни черти, в резултат на което се оформят триъгълници, представляващи люспите върху тялото на рибата. Буди недоумение обстоятелството, че рисунката не е довършена, въпреки че има възможност. Тялото на рибата внезапно прекъсва с една черта, без да е предадена опашката.

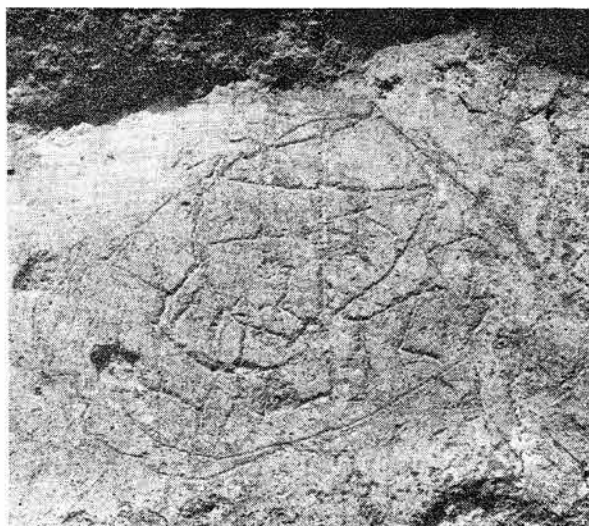
● Обр. 11. Рисушка-графит — композиция от двуетажната църква-гробница в Перник. Fig. 11. Dessin-graffite — composition de l'église-sépulcre à deux étages à Pernik

● Обр. 12. Рисушка-графит — композиция с изображение на глава от двуетажната църква-гробница в Перник. Fig. 12. Dessin-graffite — composition avec représentation de tête de l'église-sépulcre à deux étages à Pernik

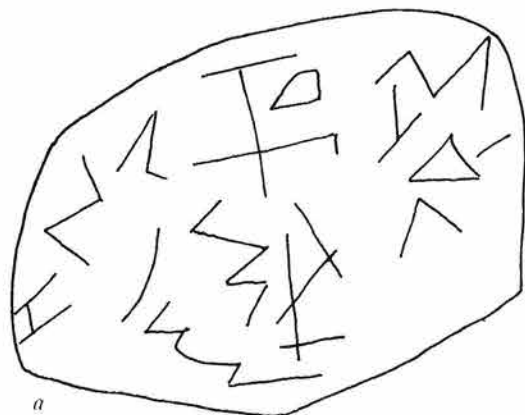
● Обр. 13 а, б) рисунките-графити — композиции от двуетажната църква-гробница в Перник. Fig. 13a, б) les dessins-graffiti — compositions de l'église-sépulcre à deux étages à Pernik

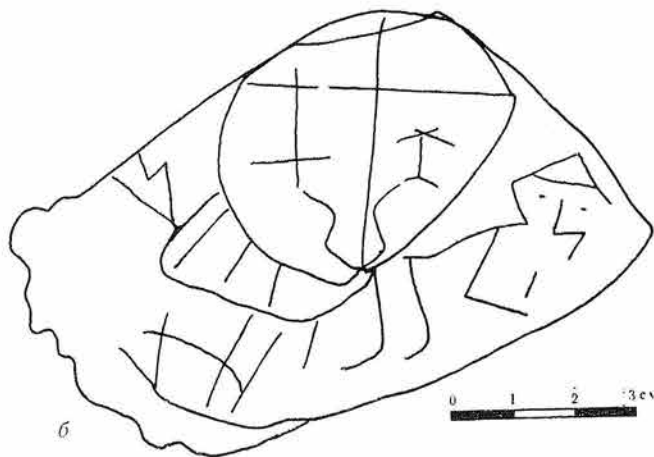
11

12

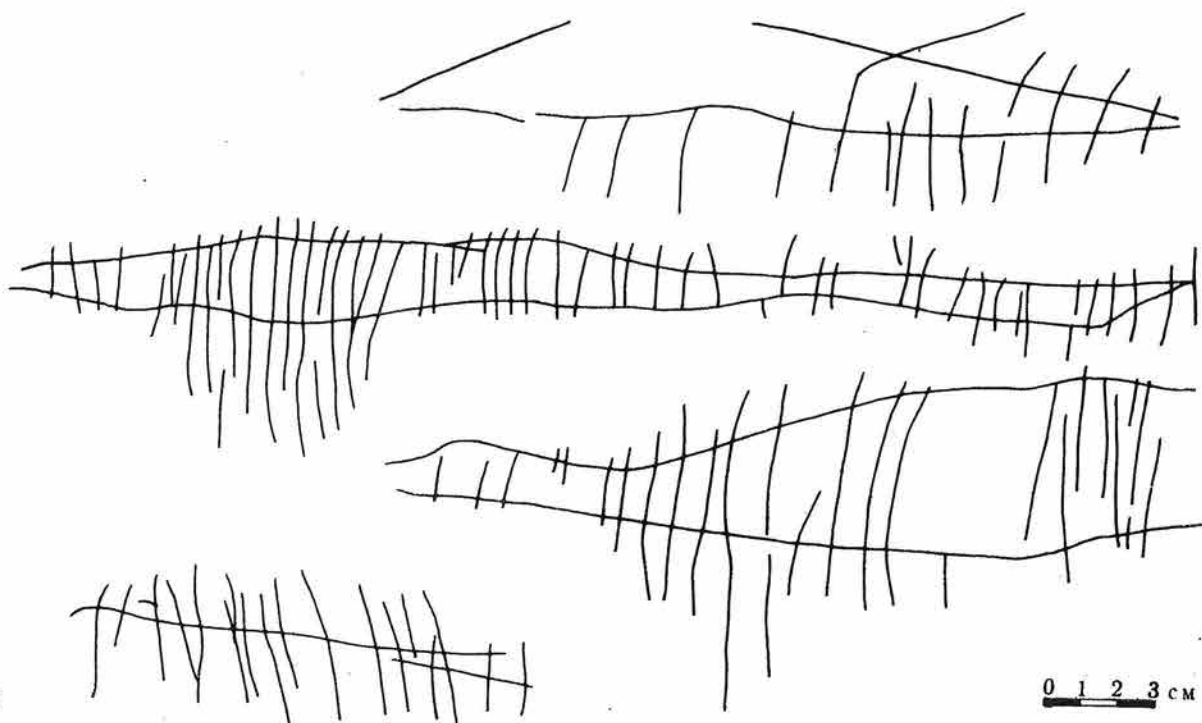

a

б

13

● Обр. 14. Линейни рисунки-графити от фугите на стената на двуетажната църква-гробница в Перник.
Fig. 14. Dessins-graffiti linéaires des fentes du mur de l'église-sépulcre à deux étages à Pernik

Под рисунката на елена в движение се намира линейно и схематично изображение на птица (обр. 3 а, 8). Тялото, сравнително широко в предната част, е удължено и стеснено назад към опашката чрез една доста изтеглена линия. Дългата шия, изобразена чрез две почти успоредни линии, леко приближаващи се горе, завършва със сравнително добре оформена глава. От предната част на главата излизат две къси чертички — човката. На най-изпъкналата предна част на тялото съвсем схематично е предаден единият крак на птицата — къса отвесна черта, разклонена накрая. Широкото тяло, което създава впечатление за тремавост, и късият крак позволяват да се изкаже предположение, че птицата е водоплаваща.

Няколко геометрични начертания могат да бъдат разгледани в отделна група. Едното (обр. 9) представлява две неправилни, различно големи елипси, долепени една до друга, пресечени по средата от вертикална линия. До долната част на по-голямата елипса, разположена под по-малката, е долепен

неправилен четириъгълник. По-долу е начертан малък неправилен четириъгълник, пресечен по диагонал с вертикална линия, която излиза извън него. Добива се впечатлението, че е имало идея да се повтори горното изображение, но не е била осъществена.

Другото начертание (обр. 10), макар и съвсем бегло, напомня първото. Две геометрични фигури — трапец и сегмент от окръжност — са разположени една под друга, като правата — продължение на линията, ограничаваща сегмента, пресича нагоре трапеца и излиза извън него с нанесени от едната страна три чертички с обратен наклон — подобно на рибена кост. До едната страна на трапеца отгоре е долепен добре оформен четириъгълник с два прави ъгъла. Вдясно от него отделно са начертани два равнобедрени триъгълника, отделени един от друг.

Трудно е да се разгадае семантиката на тази група начертания. Независимо от различията на пръв поглед те са съставени от подобни елементи и по всяка вероятност символизират едно и също или две подобни понятия. Може би означават предмети от бита или някакво снаряжение.

От всички графити върху мазилката на двуетажната църква най-трудно могат да

се обяснят две композиции, едната — оградена в неправилна елипса (обр. 11, 13, а), другата — в правоъгълник със заоблени ъгли (обр. 12, 13 б). В тях несъмнено е вложена някаква идея, но линиите са толкова условни и неясни, а може би някои нанесени вторично и безцелно, че определено не може да се установи някакво конкретно изображение.

За едната композиция (обр. 12, 13 б) бихме казали, че още от пръв поглед се забелязва овал на глава, пресечена с кръстно начертание. Няколко черти се схващат като означение на очите с вежди. Линия, която започва от едното око, спуска се надолу, като опира до очертаването, където е брадата, и завива нагоре към другото око, оформя носа. Устата не е нарисувана. Вдясно се очертава малка фигура, чиято глава е изобразена с отделена чрез една линия теменна част и така се получава впечатлението за триъгълна шапка. Тялото е почти квадратно. С една линия е отбелязана дясната ръка, изпъната встрани. Крака не са изобразени. Под овала, оформящ голямата глава, две извиващи под прав ъгъл линии наподобяват линейно изображение на крака в профил.

На другата композиция (обр. 13 а) се наблюдават черти (много от тях зигзагообразни), които не могат да се свържат в определена фигура.

Двете композиции могат да бъдат обект на най-разнообразни тълкувания. Тук целта е първичното им публикуване, което да предостави рисунките за изказване на различни виждания.

В отделна група могат да бъдат обособени линейните начертания. Те са четири от различни фуги (обр. 14). Състоят се от по две хоризонтални неуспоредни линии, които в повечето случаи се събират в краищата. Пресечени са от много на брой успоредни (с някои изключения) вертикални черти с различна дължина. Трудно е да се предположи какво е искал да представи средновековният човек. Може да се изкаже мнението, че е изобразил условно дървени мостове или огради. Това виждане обаче не ограничава възможността за други тълкувания.

Специфична група изображения са знаците, разположени между другите рисунки. Срещат се изображения на два знака (обр. 15, 16). Единият — две Х-образно пресечени черти (обр. 15) — се среща четири

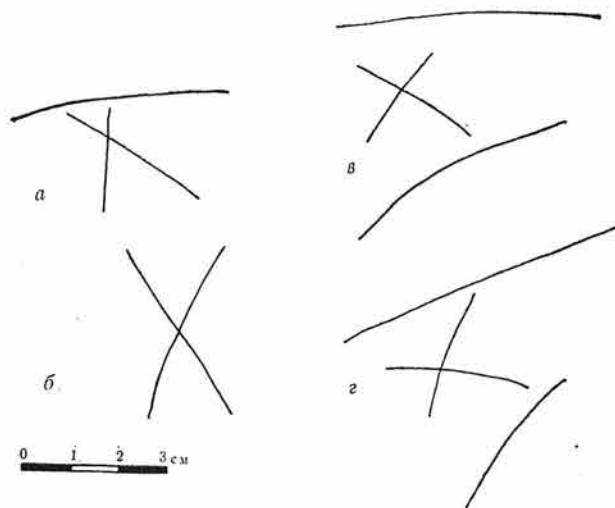
пъти в три варианта: без ограничаваща хаста (обр. 15 б), с една хаста отгоре (обр. 15 а) и ограничен с две хасты (обр. 15 в, 15 г). Две от начертанията на този знак са разположени в полето едно над друго (обр. 15 а, б).²⁰

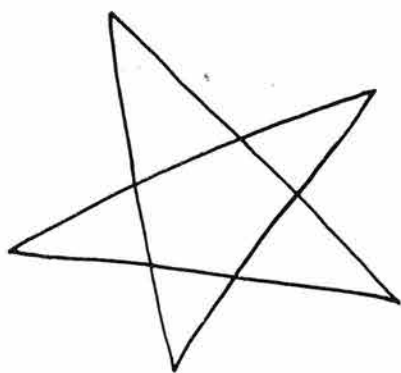
Другият знак е пентаграмата (обр. 3 а, 16), чието изобразяване сред серията графити от църквата-гробница е показателно. Тя се открива често в графитите от IX—X в., по дъната на глинени съдове от X в.,²¹ а едно начертание има върху мазилката на фуга на стената на Кръглата църква в Преслав.²² Изказано е мнение, че пентаграмата е символично изображение на слънчевия диск.²³

Интерес представлява рисунката-силует на долна част на обут човешки крак до надглезена (обр. 17). Подобни рисунки има върху каменни блокове от вътрешната крепостна стена в Преслав²⁴ и върху варовиковите скали в Басараб.²⁵ Й. Барня смята, че те заместват изображението на човек,²⁶ докато П. Дякону ги свързва с християнската символика.²⁷ Напоследък Д. Овчаров ги обясни като символи, свързани с езическите представи на прабългарите.²⁸

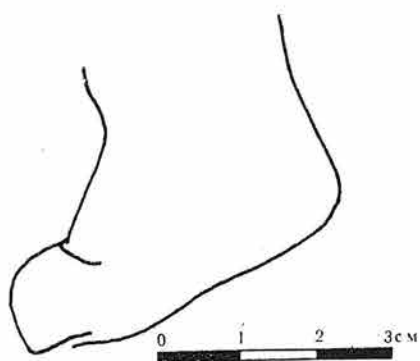
Графитите върху мазилката на фугите по стените на прохода под двуетажната църква-гробница в средновековния Перник са единствени в Югозападна България. Това не означава, че няма да бъдат открити и

● Обр. 15 а—г) знаци-графити, разположени между рисунките на стената на двуетажната църква-гробница в Перник. Fig. 15 а—г) signes-graffiti, disposés entre les dessins sur le mur de l'église-sépulcre à deux étages à Pernik

16

17

● Обр. 16. Графит-пентаграма от стената на двуетажната църква-гробница в Перник. Fig. 16. Graffite-pentagramme du mur de l'église-sépulcre à deux étages à Pernik

● Обр. 17. Рисунка-графит от стената на двуетажната църква-гробница в Перник. Fig. 17. Dessin-graffite du mur de l'église-sépulcre à deux étages à Pernik

други.²⁹ По сюжет те се свързват с рисунките-изображения на отделни животни и ловни сцени от българските столици Плиска и Преслав и от други средища — Басараб, Крумово кале и др.

Разгледаните рисунки се отличават с реализъм, вярно предаване на най-характерното за изображаваното животно, изчистени са от подробности. Независимо от схематичността и плоскостността на изображенията повечето дават ясна представа за животинския вид, който е целял да нарисува средновековният художник.

Остеологическият материал от разкопките на крепостта³⁰ съдържа огромно количество конски кости. Тук са открити и голям брой железни подкови.³¹ Несъмнена е голямата роля на коня в бита на обитателите на

средновековния Перник. В този смисъл са напълно обясними изображенията на коне сред различните графити. Сред останките от животни има и значителен брой еленови рога. Немалко са и изделенията от еленов рог сред находките.³² Тези факти, както и нередките изображения на елени в графитите, доказват, че в богатите на дивеч гори около Перник е бил широко практикуван ловът на такива животни.

Плоскостният характер на животинските фигури от Перник ги сближава с рисунките от центровете на Първото българско царство от IX—X в. Изображението на пентаграма, така често срещано в паметниците от Плиска, Преслав и други средища на средновековната българска държава, и общото впечатление от начина на изпълнението показват по безспорен начин връзката между пернишките и посочените графити. Чрез тях средновековният художник, доколкото са му позволявали възможностите, е отразил моменти от своя бит, от природната среда, която го е заобикаляла. Генетичната връзка на рисунките от Перник и от столиците на Първото българско царство показва, че са дело на индивиди с общ етнически произход — наследници на обща традиция в това изкуство. Експресивното лаконично изображение обаче на кучето, което преследва елен, показва по-висока степен в художественото виждане, каквато досега не е открита в графитите от Първото българско царство.

Прецизирането на датировката на графитите от Перник е улеснено от датирането на църквата-гробница. И. Чангова въз основа на археологическите и на историческите данни установява точните граници на съществуването на сградата, построена след голямото земетресение от 1063 г. — най-вероятно в края на XI в., и разрушена в края на XII в. — времето, когато е унищожена цялата крепост.³³ Тази датировка на паметника, върху чиито стени са нанесени графитите, дава основание те да се датират в същото време — края на XI или началото на XII в. Тези точно датирани изображения позволяват откриваните в бъдеще сходни графити да се поставят в тесни хронологически граници.

Наличието на разглежданите графити от края на XI или началото на XII в. показва, че продължават да съществуват традициите на Първото българско царство.

Примитивните рисунки-графити на средновековния художник в Перник потвър-

ждават появата и развитието на своеобразно народностно творчество, и то в район, от който досега не са известни такива изображения. То е далеч от представителното

дворцово изкуство, носи белезите на спонтанно преживяване и претворяване на природната и жизнената среда и е важен елемент от духовната култура на средновековния човек.

¹ К. Шкорпил. Рисунки на камнях и кирпичих и скульптурные фрагменти. — ИРАИК, X, 1905, с. 281—286; Альбом, табл. LIV, обр. 14—16, табл. LV, обр. 1 а, 2 а, 3 а, 1 в, 2 в, 3 в.

² Й. Господинов. Нов старобългарски конник. — СпБАН, кл. ист.-фил., 29, кн. LVIII, 1939, с. 213—220; Л. Огненова. Рисунки на конници върху вътрешната крепост на Преслав. — РП, IV, 1950, с. 196—205; Ст. Михайлов. Разкопки в Плиска през 1945—1947 г. — РП, III, с. 171—204; Археологически материали от Плиска 1948—1951. — ИАИ, XX, 1955, с. 58, обр. 11; Ст. Станчев. Разкопки и новооткрити материали в Плиска през 1948 г. — ИАИ, XX, 1955, с. 211, обр. 28.

³ В. Антонова. Средновековни лапидарни паметници с надписи и рисунки от Коларовградско. — ИИМК, II, 1965, с. 32, обр. 7; Д. Овчаров. Средновековни изображения на животни от Търговище. — МПК, IX, 1969, кн. 1, с. 3—6, обр. 3, с. 4, обр. 4, 3, с. 5; D. Oвчаров. Graffiti médiévaux de Pliska et de Preslav (Communication préalable). — Culture et art en Bulgarie médiévale (VIIIe—XIVe s.) (= ИАИ, XXXV), 1979, р. 48—64; Л. Дончева-Петкова. Западната крепостна стена в Плиска (Проучвания на южния сектор през 1973—1974 г.). — В: Плиска — Преслав. I. С., 1979, с. 89, обр. 10а, б, в; Ив. Захариев. Южната крепостна стена на Плиска и некрополът, открит до нея (Разкопки през 1971—1974 г.). В: Плиска — Преслав, I, С., 1979, с. 127, обр. 40; Ст. Ваклинов. Формиране на старобългарската култура, VI—XI век. С., 1977, 107, с. 48—49; К. Константинов. Рисунки и надписи в новотворителной церкви у села Равна, Провадийского района. — Тезиси докладов болгарской делегации. IV Международный конгресс славянской археологии. София, сентябрь, 1980. С., 1980, с. 35.

⁴ К. Шкорпил. Цит. съч., табл. LIV, обр. 1, 5, 6; Ив. Захариев. Цит. съч., с. 124, обр. 39; Ст. Ваклинов. Цит. съч., с. 235.

⁵ Л. Дончева-Петкова. Колоната със знаци и рисунки от Плиска. — Векове, VI, 1977, 1, с. 64—71.

⁶ Ст. Михайлов. Археологически материали от Плиска, с. 80, обр. 23, 29.

⁷ Ст. Ангелова. Керамичен съд от с. Вокил, Силистренски окръг. — МПК, IX, 1969, 4, с. 9—11; П. П. Георгиев. Глинен съд с изображения на орли и знак от Плиска. — Археология, XX, 1978, 3, с. 30—39.

⁸ Р. Рашев. Знаци и рисунки по стените на Кръглата църква в Преслав. — ИИМШ, VI, 1973, с. 205—218.

⁹ По устно сведение на Т. Балабанов, за което му благодаря.

¹⁰ Й. Чангова. Градоустройство и архитектура. — В: Перник. II. С. (под печат).

¹¹ Пак там.

¹² Пак там.

¹³ Графитите са ми предоставени за публикуване от ръководителя на разкопките ст.н.с. Й. Чангова, на която изказвам своята голяма благодарност.

¹⁴ Надписът е предоставен за публикуване на н.с. К. Константинов.

¹⁵ Д. Овчаров. Цит. съч., с. 4, обр. 3.

¹⁶ К. Шкорпил. Цит. съч., табл. LIV, обр. 14; табл. LV, обр. 1а, в.

¹⁷ D. Oвчаров. Op. cit., р. 51, fig. 3, р. 56, fig. 14, р. 50, fig. 13; Ив. Захариев. Цит. съч., с. 127, обр. 40.

¹⁸ Й. Барня. Предварительные сведения о каменных памятниках в Басараби (обл. Добруджа). — Dacia, VI, 1962, с. 296, обр. 4, с. 306, обр. 13, с. 307, обр. 14.

¹⁹ D. Oвчаров. Op. cit., р. 50, fig. 1 а, б, р. 51, fig. 4, р. 55, fig. 11, 12, р. 52, fig. 6 а, б, р. 56, fig. 13, 14, р. 57, fig. 15.

²⁰ За този знак е изказано мнение, че е руноподобен: Л. Дончева-Петкова. Знаци върху археологически паметници от средновековна България VII—X век. С., 1980, с. 28.

²¹ Пак там, с. 182, табл. XXXIX.

²² Р. Рашев. Цит. съч., с. 217, табл. VIII.

²³ D. Oвчаров. Op. cit., р. 59. Като символично изображение пентаграмата е определена у: Л. Дончева-Петкова. Цит. съч., с. 28.

²⁴ D. Oвчаров. Op. cit., р. 62, fig. 24а; Д. Овчаров. За съдържанието на един български ранносредновековен символ. — В: Българско средновековие. Българо-съветски сборник в чест на 70-годишнината на проф. Ив. Дуйчев. С., 1980, с. 294—299.

²⁵ Й. Барня. Цит. съч., с. 298, обр. 4.

²⁶ Пак там, с. 297.

²⁷ P. Diaconu. Représentations de la jambe humaine sur certains monuments archéologiques des Xe—XIe siècles. — Dacia, XIX, 1975, р. 267—268.

²⁸ Д. Овчаров. Цит. съч., с. 294 и сл.

²⁹ Вън от пределите на страната сходи графити — от XI в. — са открити върху скали в планината Пангей до Серес в Северна Гърция, вж.: N. K. Moutsopoulos. Les sgraffites du Pangaion. — In: In memoriam Panayotis A. Michelis. — Athènes, 1971, р. 488—489. Публикацията ми бе предоставена от ст.н.с. Д. Овчаров, комуто изказвам благодарност.

³⁰ Устно сведение на ст.н.с. Й. Чангова.

³¹ Устно сведение на ст.н.с. Й. Чангова.

³² Устно сведение на ст.н.с. Й. Чангова.

³³ Й. Чангова. Цит. съч.

Dessins-graffiti de l'église-sépulcre à deux étages de Pernik médiéval

R. VASSILEV

(Résumé)

En 1973, lors des fouilles de la forteresse de Pernik immédiatement près de son entrée principale du côté intérieur fut découverte une église-sépulcre à deux étages. Sur le crépi des joints entre les pierres dont sont construits ses murs figurent des graffiti d'animaux (cerf, cheval, chien, oiseau, poisson) et quelques dessins symboliques. Certains des graffiti sont envisagés en rapport avec des scènes de chasse. L'exécution expressive de maintes figures exprime des états intéressants et dévoile le sens artistique de l'homme médiéval, ses observations et sa méthode réa-

liste dans la représentation de la réalité environnante. Les graffiti sont datés de la fin du XIe — début du XIIe s. — le temps de l'édification de l'église-sépulcre.

On n'a pas découvert jusqu'à présent des graffiti dans les terres bulgares du Sud-Ouest. L'auteur avance des parallèles de représentations-graffiti des centres du Premier royaume bulgare en soulignant le principe commun de cette tradition artistique, caractéristique de ce genre d'art populaire dans les terres bulgares du Moyen Age.

Критика и рецензии

Х. ТОДОРОВА. ЭНЕОЛИТ БОЛГАРИИ. С., София-Пресс, 1979. 104 с., 80 ил., 21 табл. 9 к.

Настоящият труд е обширно обобщително изследване на енеолитния период в България. Хронологическият му обхват е V и IV хилядолетие пр.н.е., териториалният — цяла България и отчасти съседните райони. В тематично отношение авторката си е поставила задача да анализира периода от всички страни, доколкото това е възможно по археологически път.

Както е подчертано в краткото въведение на книгата, енеолитът е върхов момент в развитието на праисторическите култури в България. През последните десетилетия в резултат на разкопки, проведени на високо методическо ниво у нас, се натрупа и влезе в научната литература значителен археологически материал от различни райони на страната. Част от енеолитните обекти са проучени от самата авторка и изводите от тези проучвания са залегнали като основни в книгата. В нея намират място в общи линии заключенията от докторската дисертация на Х. Тодорова, представени във форма, подходяща не само за специалисти, а и за по-широк кръг читатели.

Материалът е групиран в девет нееднакви по обем глави. Глава първа е обзорна и съдържа кратък преглед на проучванията на енеолитните паметници в България. Въз основа на методическия подход към теренната работа авторката очертава три етапа в историята на проучванията — 1898—1944 г.; 1944—1959 г.; след 1959 г. Последният етап се характеризира с комплексна методика на проучване.

В уводната част на втора глава („Обща характеристика на енеолита“) са набелязани най-важните моменти в материалното и социално-икономическото развитие на енеолита, които са предмет на по-нататъшна разработка в книгата. По-нататък се разглежда в културно-исторически аспект структурата на енеолитните общности. Авторката очертава енеолитни комплекси в три порядъка: 1) големи културно-териториални зони — две на територията на Европа; 2) етнокултурни области, определени на базата на етнически критерии; 3) етнокултурни райони, отговарящи на ареалите на отделни енеолитни култури. Основен момент е формулировката на етнокултурната област на тракийския енеолит. В нейните рамки се включват основните енеолитни култури у нас, които обхващат четири географски обособени района — Тракия със специална роля на център, от който се определя общият път на развитие, Североизточна България, Северозападна България и Западното Черноморие. Посочени са прилежителните географски граници на тези етнокултурни райони, които в общи линии се покриват с границите на енеолитните култури.

Много важна от чисто археологически аспект е глава трета, в която са разработени въпросите за топографията, стратиграфията и хронологията на паметниците от енеолита в България. Х. Тодорова се спира на методите за установяване на относителна и абсолютна хронология (стратиграфско редуване и сравнение, палеомагнитен метод, радиовъглероден метод C_{14} и дендрохронология), като акцентира модерните методи за датиране, данните от които са илюстрирани със съответните графики от специалната литература. Авторката приема калибрираните по метода на дендрохронологията дати от C_{14} , при което разглежданият от нея период се включва в рамките на V хилядолетие пр.н.е. При това постенеолитът — периодът след края на късния енеолит до началото на ранната бронзова епоха — възлиза на повече от 800 години (с. 17). В този интервал засега се вместили съвсем малобройни обекти от Североизточна България и няколко отделни находки. Като се имат пред вид все още нерешените проблеми за съдържанието на C_{14} в атмосферата, както и необикновено ниската възраст на периода Караново VI — Коджадермен, голямата продължителност на постенеолита трябва да се приеме с известна резерва.

В детайлното разделяне на енеолита на по-малки културно-хронологически етапи, опирайки се предимно на проучванията си в Североизточна България, авторката приема три нееднакви фази на развитие — ранен, среден и късен енеолит. Средният енеолит е преходен етап с малка продължителност и обхваща IV фаза на културата Поляница (респективно и Марица IV). Този етап засега не е установен в Северозападна България, т.е. там липсва като типологически обособена фазата Градешница IV.

Въпросите за поселищното развитие — морфология, топография, стратиграфско редуване в селищата — обосновано се разглеждат в рамките на географските условия. Приложен е исторически подход към проблемите. Няколко таблици дават графичен израз на обобщенията за гъстотата на населението, степен на проученост, дебелина на културните напластявания.

В четвърта глава са обобщени данните от антропологическите изследвания на енеолитното население. Направени са изводи за неговия етнически състав. В появата и движението на етническите типове авторката намира потвърждение на някои факти от археологията.

Съществена част от обобщения праисторически материал е изложена в глава пета „Енеолитни култури в България“. Като изхожда от типологическата характеристика на керамиката по форма и орнамент, Х. Тодорова с основание подчертава връзката и приемствеността между къснееолитните култури в Тракия и Северозападна България с ранния енеолит в същите райони. Авторката обръща специално внимание на Североизточна България, където няма

пряк преход от неолита към енеолита, и анализира произхода на култура Поляница като резултат от проникване на енеолитни традиции от Тракия.

Всяка енеолитна културна група е охарактеризирана в следните аспекти: географски граници, произход и компоненти, типология, взаимовръзки, историческа интерпретация. Оригинален принос, резултат от собствени изследвания на авторката, са материалите от причерноморските култури Усое I и II, Сава и Варна. Причините за по-обособеното развитие на този район се търсят в неговото географско разположение, което е дало възможност за по-широки връзки със земите на север и североизток. Сериозно достойнство е стремежът да се обясни механизъмът на формиране на енеолитните култури, например култура Варна и нейния Болградски вариант в Южна Бесарабия.

На базата на ранноенеолитните култури Караново V, Поляница, Боян III и IV възниква голям късноенеолитен комплекс със значителна общност в материалната и духовната култура, но и някои местни особености. Този комплекс е въведен под названието Коджадермен-Гумелница-Караново VI (КГК VI), което в известен смисъл противоречи на констатацията на авторката, че Тракия от началото на енеолита представлява ядрото на обширната етнокултурна област на тракийския енеолит (с. 11).

Шеста глава „Палеоекономика“ е разделена на осемнадесет точки, в които наред с основните отрасли на енеолитното стопанство е включен и духовният живот. Смятам, че последните две точки — духовен живот и пиктограми — трябваше да са по-скоро предмет на отделна глава.

Като основен източник на препитание авторката изтъква земеделието и с този поминък обяснява дълготрайния уседнал живот на енеолитното население. Във връзка със земеделието са разглеждани и земеделските оръдия и тяхното конкретно предназначение. Изтъкнат е значителният дял на скотовъдството и лова в изхранването на населението. Накратко са разглеждани текстилното и керамичното производство, дърводобивът и дървообработката. Авторката търси закономерност в разпределянето на различните видове дейности по пол и съсредоточаване на някои производства в рамките на отделни семейства, както и известна специализация на занаятите. Нов момент в енеолитното стопанство е зараждането на рудодобива и металургията, на които Х. Тодорова естествено поставя ударение. Разглеждана е технологията на рудодобива и е предложена типология на медните оръдия. Авторката поставя и въпроса за разменна търговия с медта като основен материал за размяна. Х. Тодорова допуска два етапа в развитието на размяната — вътреплеменна, при която се разменят предмети за непосредствена употреба в изхранване и облекло, и междуплеменна, в която златото е еквивалент и започва да се натрупва във вид на съкровища. Със специфичната роля на крайморското население като посредници между богатата на медни залежи Тракия и лишените от руда райони на североизток се обяснява и феноменът във Варна — късноенеолитният некропол с необикновено съсредоточаване на златни изделия.

Погребалните обичаи са анализирани като източници за социално-икономическа информация. Посредством сравнителни таблици и графики за наситеност и вид на погребалния инвентар, начини на труполопагане и ориентация по пол и възрастови групи изводите се налагат сами: в общи линии уеднаквен погребален обряд за всички работоспособни

членове на общината, т.е. икономическо и социално равенство. Изключение прави само районът на Черноморието, където личи значителна социална, половова и възрастова диференциация в края на късния енеолит.

За характеризиране на духовния живот Х. Тодорова привлича предимно енеолитната пластика — антропоморфна и зооморфна. Направена е икономическа характеристика на отделните типове глинени фигурки и е посочена връзката с късноенеолитните идоли. По-нататък в изследването си авторката прави опит да обясни разнообразните религиозни идеи, вложени в тях, а именно — обожествяване на жената-прародителка, култ към плодородието, култ към предците (в късния енеолит), култ към слънцето. Набелязани са основните линии в развитието на пластиката през късния енеолит — от една страна, тенденция към символика, а, от друга, повече реализъм и изразителност.

Търсейки произхода и ролята на енеолитните пиктограми, Х. Тодорова обстойно проследява семантиката на енеолитния орнамент. Във връзката между орнамента, монограмата и пиктограмата авторката посочва произхода на най-ранните писмени знаци и тяхната роля като носители на определена информация.

В седма глава е представена предполагаема картина на етническата и обществената структура на енеолитните племена. В етнокултурната област на тракийския енеолит се включват родствени племена и се открояват отделните култури, които по мнение на авторката очертават племенни територии. Като се изхожда от етнографски паралели, за най-малка обществена единица се приемат родовете селища с прилежащата им земя. За структурата на рода, състоящ се от равноправни общинници без съществено имуществено различие, Х. Тодорова черпи косвени сведения от планировката на селищата и разпределянето на жилищния инвентар. Във връзка с ускореното обществено и социално развитие на черноморския ареал тук още веднъж се поставя въпросът за металургията, този път като фактор за второ обществено разделение на труда. По-сериозна мотивировка заслужава твърдението за вътреплеменна и извънплеменна експлоатация от страна на родовата аристокрация в този ареал.

В глава осма се обсъждат взаимните връзки между енеолитните културни групи и посоките на влияние през отделни етапи на развитие. Посочени са взаимовлиянията на култура Градешница с култура Винча; на Поляница с Боян — Видра и Боян — Спанцов; самостоятелното развитие на култура Марица. За синхронизацията на късноенеолитните културни групи се използват, на първо място, типове метални изделия. С основание е подчертано самостоятелното развитие на проучените енеолитни култури в България по отношение на районите на юг.

В последната глава на книгата се коментира проблемът за „Историческата съдба на енеолитното население на територията на България“. Х. Тодорова отдава прекъсването на богатата енеолитна култура у нас на нашествия на номадски племена от южноруските степи, по-специално носители на културата Среден Стог II. Може да се приеме, че това е един от факторите, но едва ли единственият, като се има пред вид гъстотата на селищата в края на енеолита и вероятната малочисленост на нашествениците (с. 71). По-вероятно е да има комплекс от причини, между които сигурно и такива, зародили се вътре в самите късноенеолитни общности.

Текстът е съпроводен от хронологически таблици, карти и сравнителни графики, които го онягледяват и улесняват работата с него. Илюстративният материал е богат и изразителен. В края на книгата е прибавен пълен и разностранен списък на литературата по въпроса и указател на енеолитните обекти в България по окръзи. Така оформен, трудът на Х. Тодорова дава многостранна информация за енеолита в България. Значимостта му се повишава от аналитичния подход към материала и стремежа към историческа интерпретация на изводите, което го прави значително постижение в българската праисторическа литература.

ЛИЛИЯНА ПЕРНИЧЕВА

TIBOR KOVÁCS. L'ÂGE DU BRONZE EN HONGRIE. Budapest, Editions Corvina, 1977.

Книгата на известния унгарски археолог Тибор Ковач представлява очерк на основните етапи в развитието на бронзовата епоха на територията на днешна Унгария. Тя съдържа 87 с. текст, разделен на десет глави. В самия текст има 23 рисунки, 3 плана на селища и стратиграфски профили на селищни могили и 6 карти. В края на текста е дадена обща таблица, в която са отразени в хронологически аспект главните моменти в развитието на унгарските археологически култури от бронзовата епоха по райони — на юг и север от Трансданубия, в ареала между Дунав и Тиса, в пустата на юг и север от Тиса и в Северна Унгария, списък на съкращенията и библиография. Приложен е и каталог, състоящ се от 79 черно-бели снимки, придружен със съответния списък на образите.

Първата глава има уводен характер и в нея се прави най-общ преглед на културно-историческото развитие през II хилядолетие пр.н.е. на ахейския свят, Троя, Месопотамия и Египет.

Във втората глава авторът се спира на характера на изворите за историята на местните племена, които са изключително вещественни, като подчертава, че липсата на писмени паметници значително затруднява изследователската работа на археолозите.

Третата глава, носеща заглавието „Миграции, векове на война и на мир“, е една от основните в труда на Т. Ковач. В уводните бележки към нея той накратко обрисова картината на динамично историческо развитие на племената, населявали Карпатския басейн от края на III хилядолетие пр.н.е. до началото на желязната епоха, като подчертава, че това е епоха на непрекъснати придвижвания на разнородни етнически групи.

Авторът разделя бронзовата епоха в Унгария на три основни етапа: ранна, средна и късна. Ранната той датира във времето от ХХ до XVIII в. пр.н.е. В началото на този период на територията на днешна Унгария се появяват първите предмети, изработени от бронз, някои от които са вероятно внос от Балканите, но освен това наличният материал позволява да се установи и местен център на бронзова металургия. Като характерно явление за първата половина на този период унгарският археолог смята честите войни и нахлуването на нови племена (например на носителите на т. нар. култура на камбановидните чаши, които пристигат в района

на Тиса от Западна Европа). Постепенно тези събития довеждат до смесването на пришълците с местните племена и като резултат по времето на разцвета на културите Нагирев и Хатван се наблюдава сравнително спокойно развитие, без да се констатира миграции на нови етнически групи.

Средната бронзова епоха се отнася между XVII—XIV в. пр.н.е. Тя се характеризира с етнически, икономически и исторически изменения, които имат свои характерни черти за всеки отделен район. Така в по-голямата си част Трансданубия е обитавана от племена, носители на т. нар. култура с инкрустирана керамика, които са скотовъдци и земеделци. За района на Тиса са характерни многослойните поселения от типа на селищна могила; тук са се развивали културите Пертмош и Фюзешабон. Между тяхната територия и тази на културата с инкрустирана керамика е областта, в която се е развивала културата Ватия. Тези култури са се намирали в постоянно взаимодействие, което според нас се е дължало на значителното засилване на междуплеменния обмен. Високото икономическо развитие на местните племена е документирано от златните съкровища от типа Хайдушамшон и бронзовите съкровища от ареала на разпространение на културата с инкрустирана керамика. Започналите етнически размествания в края на средната бронзова епоха довеждат до разпадане на старите и до образуване на нови култури. Това е периодът Косидер, характеризиращ се с богати находки от бронзови предмети, най-вече накити. Редица съкровища с предмети от т. нар. тип Косидер са били заровени в самия край на периода и тук не може да не се съгласим с Т. Ковач, че именно те по археологически път документират успеха на нашествениците — племената, носители на т. нар. култура на надгробните могили, които се придвижват от района между р. Рейн и Алпите по посока на Карпатите. С тяхното настаняване в унгарската равнина започва и последният етап на бронзовата епоха тук. Унгарският изследвач го датира в периода XIII—IX в. пр.н.е. Едно от най-характерните явления в поселищния живот сега е, че селищните могили, обитавани през етапа Фюзешабон — Косидер, са напуснати, а това говори за структурни изменения в поселищния живот. На този етап най-високо развитие добива културата Пилини в Северна Унгария, характеризираща се с високо равнище на бронзовата металургия.

След едно спокойно развитие през XIII в. пр.н.е. последните два века на II хилядолетие се характеризират с големи етнически миграции в района на Карпатите. По-голямата част от територията на Унгария е заета от носители на т. нар.

култура на „полята с погребални урни“, характеризираща се с трупозгрягането.

В средата на IX в. пр. н. е. местното културно-историческо развитие е спряно по насилствен път вследствие на нахлуването на огромна маса чужди племена. Това събитие е известно като предскитска миграция. Именно то слага край на бронзовата епоха в днешна Унгария.

В четвъртата глава са разгледани някои проблеми, свързани с живота на местните племена в течение на цялото II хилядолетие пр.н.е. Така в поселищната система авторът различава три основни типа: 1) временни селища на пастирски групи (практически те са непознати в Унгария, но вероятно по логически път Т. Ковач допуска тяхното съществуване), 2) поселения, използвани непродължително време от земеделски или скотовъдни общности (отговарят на нашите т. нар. открити селища) и 3) постоянни многослойни селища на земеделци, практикуващи сентбообръщението, или поселения от типа селищна могила. Жилищата са строени по класическия за това време в Югоизточна Европа начин и са имали правоъгълна форма. Земята била обработвана с мотики, копачки и т.н., направени от кост и рог. Познат е и конят, а в стопанството широко била използвана каруцата. Керамичното производство се характеризира с разнообразие на формите, а съдовете са богато украсени с геометрични мотиви. Изключително високо равнище на развитие особено на етапа Косидер и през късната бронзова епоха достига металургията на бронза.

Петата глава е посветена на развитието на бронзовата металургия в Унгария. Първите местни центрове на бронзолетарство се отнасят към културата Зок. Унгарският център на бронзова металургия е един от най-мощните за района на цяла Югоизточна Европа. От този ареал са познати изключително разнообразни форми на оръдия на труда, оръжия и накити. Със значително производство на предмети (главно накити и ритуални оръжия) се отличава и центърът на златарската индустрия в Трансилвания. Според автора различните ателиета са били специализирани в изработката на конкретни видове (един или няколко) предмети.

Еволюцията на забележителната метална индустрия на бронзовата епоха била прекъсната в средата на IX в. пр. н. е. от нашествието на степните племена от изток и от VIII в. пр.н.е. нататък бронзът постепенно е изместен в производството от желязото.

В шеста глава се разглежда ролята на междуплеменната търговия като фактор за осъществяването на широки връзки между различните племена и народи, често пъти намиращи се на значителни разстояния един от друг. Особен интерес в случая представлява проблемът за връзките между Егейския свят и Карпато-дунавския басейн. Според автора тези връзки са били двустранни, като от особено значение е наличието на медни и златни находища в района на Трансилвания и Централна Европа, които са представлявали определен интерес за ахейците. Търгувайки с племената от Карпато-дунавския басейн, откъдето според автора се получавали тези от първостепенно значение в древността метали, жителите на Егейския свят са оказвали определено влияние върху развитието на материалната им култура и изкуство, което намира отражение в редица находки от територията на днешна Унгария. Т. Ковач смята, че най-силно е било микенското влияние в този район през периода XVI—XV в. пр.н.е.

В последните три глави се разглеждат погребалните обичаи, облеклото, оръжието и изкуството. Познати са два вида погребения: могилни и извършвани в гробове без насипи. И в двата случая е налице трупополагане (хокери). Едва по-късно, на етапа на полята с погребални урни, масово се разпространява кремацията. Според нас това е съществен белег за етнически движения и смяна на населението в значителна степен. В последните две глави, привличайки като извор антропоморфните идоли и оръжията, намерени в гробове (с. 66), авторът прави според нас в значителна степен успешен опит да реконструира женското облекло, както и мъжкото въоръжение, характерни за епохата. Все пак към неговите изводи и реконструкции трябва да се отнасяме с предпазливост особено като имаме пред вид характера на използваните паметници. С особена сила това се отнася до възстановката на женския „костюм“. Що се отнася до изводите в последната глава, че се наблюдават самобитни местни форми в керамиката, че антропоморфната пластика е силно стилизирана и почти няма нищо общо с първообраза и че в изкуството са използвани геометрични мотиви — символи на определена завършена идея, трябва да ги признаем за напълно правилни.

При датировката на бронзовата епоха в Унгария авторът е използвал т. нар. средноевропейска хронология, която в значителна степен се различава от приетата у нас егейско-анатолийска хронологическа система.

Книгата на Т. Ковач е написана интересно и стегнато, поднасянето на фактическия материал винаги е съпроводено със съответните научни изводи. С някои от тях обаче ние не можем да се съгласим. Така например неправилно се отнася към късната бронзова епоха културата Гава (в смисъла, в който разбира тази епоха Т. Ковач). Макар по всяка вероятност нейните носители да са употребявали все още бронза в производството, в тяхната материална култура вече ясно личат определени халчатски елементи, а това е сигурен признак, че културата Гава трябва да бъде отнесена към преходния период от края на бронзовата към началото на ранножелязната епоха. Още повече, че нейната поява и развитие съвпада с големите етнически миграции в края на II хилядолетие пр.н.е., известни като Второ велико егейско преселение на народите, което пък от своя страна е свързано с постепенното въвеждане на желязото в производството и обусловеното от това преразпределение на производствените ресурси и райони. Като следствие на казаното по-горе е неудачно и датирването на края на бронзовата епоха в IX в. пр.н.е. Това е период, когато миграциите в Източното Средиземноморие и Югоизточна Европа фактически са приключили и като резултат от тях, както и от редица други фактори, са се обособили етническите масиви, познати ни от писмените извори — траки, илири, фриги и др. Имайки пред вид всичко казано дотук, ние сме на мнение, че средноевропейската хронологическа система, използвана от автора, се нуждае от някои корекции поне в теоретико-терминологично отношение.

Абсолютно неприемливо е и становището на унгарския археолог за наличието на миграции в началото на II хилядолетие пр.н.е. от Анатолия по посока на Халкидика и делтата на Дунав и оттам към Карпато-Трансилванския район (с. 8). Това е умозрителна постановка, която не почива на реалните факти. Ако съпоставим резултатите от разкопките при с. Езеро с тези от Троя, и то за цялата

ранна бронзова епоха, бихме могли да приемем по-скоро мнението на Р. Катинчаров за постепенно придвижване на етнически енклави от Тракия към Троада, отколкото обратното. След 1900 г. пр.н.е. за района на Югоизточна Европа наблюдаваме относително самостоятелно, бихме казали, дори затворено развитие на местните племена, което намира археологически израз в обособяването на отделните култури. Този процес постепенно е бил прекъснат и фактически насочен в друга посока около 1500 г. пр.н.е. вследствие на рязкото засилване на взаимните контакти с Егейския свят, които били обусло-

вени от настъпилите значителни изменения в обществено-икономическото развитие на племената и народите, населявали Долнодунавския басейн, Егеида и Предна Мала Азия.

Посочените недостатъци в никакъв случай не намаляват научното значение на книгата на Т. Ковач. Тя е ценно и необходимо помагало за всеки български археолог, интересуващ се от проблемите на бронзовата епоха в Европа.

АЛЕКСАНДЪР Г. БОНЕВ

NESEBRE. Deuxième volume. Sofia, Editions de l'Académie bulgare des sciences. Institut archéologique, 1980. 258 p., ill.

Статии от авторски колектив: Ив. Венедиков, Л. Огненова-Маринова, Ж. Чимбулева, М. Лазаров, Й. Юркова, Д. Съслов. Отговорен редактор В. Велков. Превод на френски Н. Пулиев. Редактор на френския текст Л. Огненова-Маринова.

Многотомното издание, посветено на резултатите от многогодишните разкопки и проучвания в Несебър, е добре познато от излезлия през 1969 г. том I. В него главно място е отредено на резултатите от разкопките, извършени през 1949—1966 г. от колектив под ръководството на Ив. Венедиков около западната порта.

Поредният том II запазва общия външен вид и структура на първия том. Той представлява грижливо оформен сборник от статии и изследвания от членовете на колектива, който продължава разкопките през следващите археологически кампании до началото на 70-те години. Като естествено продължение в работата, продиктувано от предишните резултати, отново в центъра на вниманието на изследвачите са укрепителните строежи, отнасящи се към различните епохи в живота на селището, заемащо полуострова. Сега те са проследени по северо-западната страна на града. Разкопките и проучванията в този сектор придобиват голямо значение като възлов момент за проучването на цялостното историческо развитие на древното селище. Византийската стена става отправна точка за успоредното разкриване и изследване на тракийския град, предшествувал основаната тук към края на VI в. пр.н.е. елинска колония, на която е завещал името си, на устройството на гръцкия полис и военното строителство в късноантичния и средновековен град, което подчертава неговото военно-стратегическо значение.

Явно подреждането на материалите в тома е представлявало известно затруднение. Те са групирани по автори и по обекти с тенденции за хронологическа последователност. Но при съществуващата разнородност на разглежданите въпроси тези трудности не са могли да бъдат напълно преодолени, за да се постигне цялостно, последователно изложение, подчинено на общ замисъл. Още по-малко проличава някакво проблемно акцентирание. Напротив, забелязва се по-скоро може би известен стремеж

за степенуване по значимост — един доста относителен показател.

Хронологическото начало е спазено с първата статия. Ив. Венедиков публикува тракийската керамика, открита в Несебър. Тя е представена с подробен каталог. Измежду безличните фрагменти от стени на глинени съдове авторът е подбрал 65 фрагмента с характерна украса, която използва като основа за систематизиране. По своите отличителни белези — работена на ръка, със сивочерен цвят на изпечената глина, по загатнатите форми на съдовете, мотивите и начина на нанасяне на украсата — тракийската керамика от Несебър се отнася към периода от края на бронзовата до към средата на ранната желязна епоха. Ценното в работата е, че при всеки от застъпените типове керамика е разгледан процесът на неговото развитие. Прави впечатление обаче, че авторът привлича сравнителен материал почти изключително от обекти и изследвания в Румъния, а пренебрегва немалкото нови открития у нас. Такова съпоставяне би дало картина, която свидетелствува за единния характер на ранната тракийска керамика в цяла Югоизточна Тракия както във вътрешността на страната, така и по Черноморието — доказателство за общността на ранната тракийска култура.

Следващата, най-голяма по обем статия представя резултатите от изследванията на укрепителните строежи в северозападната част на Несебър. В нея Ив. Венедиков проследява процеса на разкопките и откритията от най-горния — средновековния културен пласт до най-голяма дълбочина — тракийския културен пласт. Същевременно той си е поставил задачата да обобщи резултатите от всички досегашни проучвания и да даде по-пълна картина на историята на изграждането на отделните укрепителни системи, принадлежащи към различни епохи. Авторът излага становището си относно хронологията и периодизацията на византийската стена.¹ Важен принос е откриването на вълнолома, свързан с нея. Той разглежда откритите значителни сектори от гръцката крепостна стена и гръцкия вълнолом и се спира на въпроса за нейната хронология.² Важен момент е откриването на по-значителни фрагменти от тракийската крепостна стена заедно с една порта и включването на тези строежи в обсега на изследванията. Тракийската стена е датирана в периода VIII—VII в. пр.н.е., т.е. от последната фаза от живота на тракийския град Месамбрия.

Според нас въпросът за изграждането на елинската стена още с основаването на колонията или още през най-ранния ѝ период се нуждае от разглеждане в светлината на историята на създаването на крепостните стени на останалите западни и северни черноморски гръцки колонии, които най-често са построени през IV в. пр.н.е. Какво е наложило толкова ранното укрепяване на гръцкия полис?

Интересът към новите открития в Несебър като че ли достига връхната си точка по повод трите релефни плочи, намерени в разкопавания сектор в развалините на елинската крепостна стена. Ив. Венедиков ни представя тези забележителни паметници, според него единствени по рода си, които илюстрират колегията на шестимата стратежи — по всяка вероятност водеща държавна институция в Месамбрия Понтика. Сюжетът на релефите е исторически. Той разкрива участието на стратегите в официални церемонии, засягащи важни моменти в живота на полиса. Издигнати като паметни плочи за важни събития, релефите хвърлят светлина върху непознати досега страни от административното, общественото и политическото устройство на града през късната елинистическа епоха (средата на II—I в. пр.н.е.).

При тълкуването на релефа със сцената на жертвоприношението Венедиков отминава, без да даде задоволително обяснение, двете героизирани лица, на които е отредено почетно място високо горе в средата на полето на релефа. А тъкмо те символизируют традиционните отношения между древните местни обитатели и пришълците-гръци, както и характера на тези отношения. В своето тълкуване Л. Огенова³ е вникнала по-дълбоко в съдържанието на тези паметници и е определила по-точно тяхното културно-историческо място и значение.

Струва ни се също така, че тези изключителни по замисъл и историческа стойност паметници трябва да бъдат разгледани и на фона на още по-широк кръг от произведения на изкуството. Не изглежда ли пресилено развенчаването на Атина като художествен център след средата на II в. пр.н.е.? Познаваме ли достатъчно добре тази епоха в гръцкото изкуство? Дали не трябва да виждаме в релефите от Месамбрия някои от чертите на изкуството през късния елинизъм, намерило почва и в самата Елада?

Ново допълнение към изследванията на гръцката укрепителна система са резултатите от проучванията на потопените под морската вода сектори от крепостните стени, извършвани през няколко сезона под ръководството на Л. Огенова. В залива в северозападната част на полуострова са открити основите и трасето на значителна част от гръцката стена с градската порта и фланкиращата я от север шестоъгълна кула. Приложените методи на проучване и документация осигуряват точна маркировка, което дава възможност на автора да възстанови зигзаговидния план на стената. В работата си Огенова предлага и специално изследване за появата и развитието на многоъгълните кули в античното крепостно строителство. Тя ни представя Месамбрия, издигната на мястото на ранния тракийски град-крепост, като един добре защитен град от типа на гръцките полиси през класическата и елинистическата епоха.

Със своето единствено по рода си засега у нас изследване върху строителната керамика и архитектурните декоративни теракоти Л. Огенова се опитва да даде представа за общия архитектурен изглед на Месамбрия през класическата и елинистическата епоха.

Сред разпръснатите из целия полуостров, често силно фрагментирани теракоти, авторката е определила елементите от покривното устройство и украсата на различни сгради. Освен това въз основа на стилови анализ тя е установила, че те се отнасят към различни строителни периоди, залегнали в изграждането на античния град. Този богат и разнообразен материал е систематизиран типологически и хронологически. Установени са осем строителни периода във времето от V до II в. пр.н.е. Интересен е фактът, че симите след втората половина на IV в. пр.н.е. включват в украсата и букви, които съставят името било на майстора-архитект, било на магистрат или дарител. Авторката достига до извода, че някои от имената, които се срещат върху керамичната архитектурна украса от Месамбрия, са известни исторически лица, свързани с живота на Северозападното Черноморие. Доказва се, че през елинистическата епоха архитект, управник или дарител в Месамбрия е можел да бъде и един тракиец.

Накрая авторката подхвърля идеята за съществуването на архаичен гръцки храм недалеч от църквата „Пантократор“, където при разкопки през 1959 г. са открити останки от антична сграда и са намерени значителна част от теракотите от тази епоха.

Михаил Лазаров обнародва амфорните печати, открити досега в Несебър и неговата акватория. Сборката съдържа 83 печата, намерени при разкопки или случайно или пък извадени от морето. Представени са в каталог с кратък коментар. Находките са систематизирани по местопроизход, като 5 са неопределени. Преобладават печатите от ранната и особено от напредналата елинистическа епоха. Най-добре са застъпени печатите на Тасос и Родос.

Несебърската сбирка от амфорни печати документира обсега на търговските връзки на античния град.

И. Юркова обнародва една случайна находка от Несебър, която се състои от златни монети от втората половина на VII в. Съкровището е единствено засега в България, съдържа 6 солида на Констанс II (641—668) и 3 солида на неговия син Константин IV Погонат (668—683).

И. Юркова е склонна да обясни наличността на съкровището в Несебър както с административно-военното значение на града, останал под византийска власт до началото на IX в., така и с личното пребиваване на император Константин IV.

Ж. Чимбулева обнародва един от най-разпространените в Несебър типове средновековна керамика. Под форма на каталог с кратък коментар е представена светлоглинената глазирана керамика от IX—XII в., която произхожда от Константинопол. Тя характеризира културата и бита на ранно-средновековния Несебър. Разположен в близост до византийската столица, той е бил включен в непосредствения обсега на нейния икономически и културен живот.

Проблемите на архитектурата на средновековния Несебър са засегнати в изследването на арх. Д. Съслов, което се отнася до начина на покриване на една от несебърските старинни църкви — „Св. Йоан Кръстител“. По този повод авторът установява съществуващи връзки между средновековната християнска архитектура на Киевска Русия и балканските земи.

Твърде разнородният в тематично отношение материал, включен в предлагания том II на сборника „Несебър“, дава доста разностранна представа за

многоликия, преминал през столетия живот на старинния град. И с това авторският колектив се е

¹ Вж. рецензията: С. Н. Б о б ч е в. Nessèbre. Premier volume. Editions de l'Académie bulgare des sciences. Institut d'archéologie. Sofia, 1969. — Археология, 1974, кн. 2, с. 56 и сл.

² I. V. V e n e d i k o v, L. O g n e n o v a - M a r i n o v a, T. P e t r o v. Disposition, fouilles et

стремил да разреши една от задачите, които стоят пред него.

remparts de Nessèbre du côté occidental. — Nessèbre. I. S., 1969, p. 31 sq.

³ L. O g n e n o v a - M a r i n o v a. Mesambria Pontica. — Wiadomości Archeologiczne, XLIV, 1979, p. 1.

АНА БАЛКАНСКА

Л. Д О Н Ч Е В А - П Е Т К О В А. ЗНАЦИ ВЪРХУ АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ПАМЕТНИЦИ ОТ РАНОСРЕДНОВЕКОВНА БЪЛГАРИЯ. София, БАН, 1980. 187 с., 19 обр., 42 табл.

Богатата на археологически паметници територия на нашата страна, големите възможности за всякакъв род теренни проучвания са обогатили фондовете на музеите с многобройни материали, които чакат своята интерпретация. Трудността на подобни опити обаче е сериозна бариера, с преодоляването на която се заемат твърде малко изследвачи. Вече за втори път изключение прави Людмила Дончева-Петкова, която след проучването на старобългарската битова керамика ни представя ново, до голяма степен различно от досегашните изследвания на старобългарските знаци.

Монографията съдържа 1337 знака, от които над 500 са непубликувани. Текстът от 51 с. е разделен на шест кратки, стегнати глави.

В първата глава „Поглед върху историята по събирането и тълкуването на знаците върху археологически паметници у нас“ е изложена сбито, но изчерпателно дългата и сложна история на изучаването на ранносредновековните знаци в България и разнообразните определения на тяхната семантика. Съществена слабост е липсата на критика поне на най-несъстоятелни мнения, като например това на Д. Джонова за практическото производствено значение на знаците по дъната на съдове или това на Г. Фехер за означаване на лични имена чрез тях. Този пропуск донякъде се допълва в по-нататъшния ход на изследването, където по същество, макар и кратко, са направени отделни критични бележки.

Втората глава „Поява и разпространение на знаците“ има в известен смисъл синкретичен характер, тъй като се занимава не само с произхода и разпространението на знаците в цяла Евразия, а и с тяхната семантика и до известна степен с историята на проучванията върху тях при това с достатъчен брой заглавия. Тази част от монографията е прекомерно кратка за огромното количество материал, с който борови.

В третата глава „Относно датата и произхода на знаците от България“ авторката кратко и ясно е обосновала отдавна известния факт, че тези знаци имат прабългарски произход. На фона на целия събран материал обаче нейната категоричност звучи по нов, особено убедителен начин. Една от най-сполучливите в работата е идеята за етническата

„обобщеност“ на знаците от Първото българско царство, само че вместо не особено точния и съдържателен израз „те трябва да се разглеждат не само като прабългарски, но и като славянски“ би могъл да се приеме терминът „старобългарски знаци“. Така би се променило в определен смисъл впечатлението на читателя за становището на авторката.

Особено ценна информация се съдържа в четвъртата глава „Групиране на знаците по форма“. Организирането на огромно количество разнороден материал е извънредно трудна задача и трябва да кажем, че Л. Дончева-Петкова успешно се е справила с нея. Показано е количеството знаци във всяка от шестте групи, а на с. 30 и 31 е направена сравнителна таблица на знаците от България с орхоно-енисейските руни и заключението, че българските знаци, които намират паралели с орхоно-енисейските, също представляват писменост. Тази глава е определяща за използването на каталога и таблиците, които заемат по-голямата част от монографията.

Петата глава е посветена на материала, върху който са поставени знаците, и начина, по който е направено това. Според техниката на изпълнение те се разделят така: врязани, релефни, рисувани с боя, отлети. За всеки раздел има подробно описание и е отбелязано къде кои знаци преобладават. Тук един момент е предаден не особено отчетливо — при коментара на релефните знаци е споменато за отлики между знаците по дъната на съдовете и всички други. Би трябвало да се направи сравнителна таблица за тези отлики. Знае се, че формирането на старобългарската керамична традиция е извънредно сложен процес, който трябва да решава своите хронологически и най-вече генетични проблеми. Едно съпоставяне на знаците, които се срещат единствено по дъната на керамичните съдове от България, с тези на съдове от Полша, Чехословакия и СССР би могло да даде известен резултат в тази насока.

Шестата глава на монографията е в същност нейното заключение, но то не представя изводи от изследването, а коментира историческата съдба на материала. Въпреки усилията на Л. Дончева-Петкова да забележи на места слабо продължение на традицията, явно е, че това, както и други явления в българската ранносредновековна култура, прекъсва безвъзвратно. Но за сложните пътища, по които българската материална култура от VIII—X в. се превръща в българска материална култура от XI—XIV в., е писано твърде малко, твърде малко са и обясненията, а задачите на коментираната тук работа са съвсем други.

Главното достойнство на изследването е добре подреденият каталог, пълен и с удобна систематика, който заема една трета от книжното тяло. Всяко по-нататъшно изследване на старобългарските знаци ще изхожда от съдържащата се в него богата информация. Неудобство от техническо естество е, че таблиците са отделени една от друга с много малък интервал и това пречи на бързото откриване на едни или други данни.

Четиридесет и двете таблици са стегнато съставени въз основа на формалната типология, без да се търси семантиката или генетическото им обозначение. Така в някои от тях са попаднали разнородни по характер знаци, например в табл. VII знак 9 според прогресивното усложняване на формите е в естествения ред на развитието, но в същото време той стои много близо до реалните изображения на лък и стрела, чиито варианти са включени в табл. XVIII и XXIII. Тази особеност на таблиците отговаря на самия характер на монографията и създава възможност за конкретна работа по генетичната или друга диференциация на знаците.

В текстовата част са поместени още 19 образа: една карта на находищата на старобългарските

знаци и 18 снимки на по-характерните паметници, върху които има знаци. Освен това са дадени и две указателни рисунки заедно със споменатата вече сравнителна таблица на орхоно-енисейските руни и знаците от България. Изследването е снабдено със списък на съкращенията, използвани в каталога, показалци на селищата и предметите и резюме на френски език.

В заключение ще отбележим, че втората монография на Л. Дончева-Петкова се характеризира с изчерпателност и всеобхватност, каквато е желателна за всяко издание от такъв характер. „Скромната“, но много значителна, важна „цел да се съберат и обнародват всички известни знаци от епохата на... Първата българска държава...“ е изпълнена добросъвестно. В същност основата за модерно изчерпателно проучване на знаците е поставена и нека пожелаем на всички, които имат интерес към този род материали, да продължат започнатите изследвания.

СТАНИСЛАВ СТАНИЛОВ

V международен колоквиум по егейска праистория

Колоквиумът се проведе от 17 до 19 април 1980 г. в сградата на Университета в Шефилд (Англия). Той беше организиран от Шефилдския университет под научното ръководство на проф. Р. А. Кросланд. Темата на колоквиума беше „Културни контакти между Егейската област и Близкия Изток от късния неолит до ранната желязна епоха: археология и лингвистика“. Участваха докладчици от България (2), Англия (14), САЩ (4), ФРГ (3), Белгия (1), Унгария (1), Израел (4). Присъствуваха делегати и от други страни — Франция, Холандия и др. От българска страна докладчици бяха проф. Г. И. Георгиев, ръководител на Секция за праистория в Археологическия институт и музей и член на колоквиума, и ст.н.с. Г. Тончева от Института по тракология при БАН.

Докладите и научните съобщения бяха групирани около седем главни проблема. Тъй като ще бъдат обнародвани в отделна книга, няма да се спираме на тяхното съдържание, а ще се задоволим да посочим само заглавията на някои от тях, за да се покаже проблематиката на колоквиума.

По първия проблем „Минойският Крит и егейската ранно-бронзова епоха“ бяха прочетени пет доклада, между които на: Ф. П. Бетанкур (САЩ) „Ранноминойски без анатолийски? Керамиката и миграционната теория“, С. А. Имърлар (САЩ) „Някои размишления за произхода на егейската живопис“, Ж. Л. Дейвис (САЩ) „Минойско селище в Югоизточната егейска област“ и др.

По втория проблем „Анатолия, ранна праистория“ имаше само два доклада — на Д. Меларт (Англия) „Съгласуване на калибрираните C-14 дати с историческата хронология на Близкия

Изток и по-специално с оглед на Анатолия“ и на Т. Камил (Англия) „Некрополът на Йортан и културата Йортан в Западна Анатолия и техните връзки“.

Девет доклада се отнасяха до третия проблем „Микенска археология, търговия и влияния“. Такива бяха например докладите на: Е. Френч (Англия) „Гроб в кръг В на Микена“, А. Шерат (Англия) „Доказателства за контакти между Егея и Кипър в XIII—XII в. пр.н.е.“, А. Ени-Джеймс (Англия) „Посещавали ли са микенците и техните кораби близкотоизточните пристанища?“, М. Дотан (Израел) „Егейски импорт в Акко и Северното крайбрежие на Палестина във II хил. пр.н.е.“, Т. Дотан (Израел) „Микенски и минойски елементи в Ханаан през XIII—XII в. пр.н.е. в светлината на новите разкопки“ и др.

За изясняване на четвъртия проблем „Анатолия през късната бронзова епоха“ бяха разгледани следните по-важни доклади: на В. Хас (ФРГ) „Хуритската планина на боговете Ганзура“, на И. Мии (Англия) „Микенска търговия в Анатолия“, на Д. Хегги (Унгария) „Западна Анатолия през късната бронзова епоха в античната традиция и проблемът за Ахийава“, на Д. Ф. Истон (Англия) „Ахийава“, на Г. Щайнер (ФРГ) „Митологически връзки между Близкия Изток и Егейската област“, на Р. А. Кросланд (Англия) „Ахийава: доказателства за югозападното й локализиране“.

Темата на петия проблем беше „Тракийски и други северни връзки с Егея и Анатолия“. Тук бяха прочетени докладите на българските участници Г. И. Георгиев „Раннобронзовата култура в Тракия и егейско-анатолийското пространство“ и Г. Тон-

чева „Тракия Понтика в късната бронзова епоха и връзките й с Егейския свят и Анатолия“. В доклада на Г. И. Георгиев на базата на археологически материали от разкопките на българо-съветската експедиция на селищната могила при с. Езеро, Сливенски окръг, и от други находки са разгледани взаимоотношенията на древна Тракия с егейско-анатолийското крайбрежно пространство, предимно с Троя I—V. В доклада на Г. Тончева са приведени археологически материали, топонимични данни и писмени извори като доказателство за икономическите и културните връзки между Тракия Понтика, Егея и Западна Мала Азия.

По шестия проблем „Праистория на арменците“ беше разискван докладът на Ж. Грегин (САЩ) „Протоарменско присъствие в Егея и Анатолия“.

Във връзка със седмия проблем „Егея — близкоизточни контакти през ранножелязната епоха“ бяха разисквани докладите на: Х. Бухолец (ФРГ) „Кипърски фибули от архаичната епоха и техните сицилийски и палестински прототипове“, А. Мазар (Израел) „Егейско-палестински културни контакти и „морските народи“, О. Негби (Израел) „Доказателства за раннофиникийската диаспора в Източното Средиземноморие“, Д. Хъви (Англия) „Митовите на Пиндар: някои близкоизточни аналогии“.

В докладите бяха приведени нови археологически материали, исторически и лингвистически данни за културните контакти между Егейския свят и граничните с него области и Близкия Изток от времето на късния неолит, респективно халколита до ранната желязна епоха включително.

Заседанията приключиха с обща дискусия и обобщение от проф.

Р. А. Кросланд за извършената работа от колоквиума, която беше оценена като много добра.

По традиция в работата на колоквиума по егейска праистория участвуват археолози и лингвисти от нашата страна. Желател-

но е тя да продължи, тъй като културата на днешните български земи през праисторическата епоха е била свързана с тази на егейското и западноанатолийското крайбрежно пространство. Със своите изследвания по тематиката

на колоквиума българските праисторици и лингвисти правят принос към разрешаването на важни проблеми на егейската праистория и протоистория.

Г. И. ГЕОРГИЕВ, Г. ТОНЧЕВА

Международен колоквиум по проблемите на ориняка и граветиена (перигордиена)

От 15 до 21 септември 1980 г. последователно в Краков (Полша) и Нитра (Чехословакия) се състоя международният колоквиум „Оринякът и граветиенът (перигордиенът) в тяхната екологическа среда“. Той бе организиран от Археологическия институт на Ягелонския университет в Краков и Археологическия институт на Словашката академия на науките в Нитра под патронажа на Международния съюз по праистория и протоистория. В работата му взеха участие около 40 специалисти, представители на Белгия, България, ФРГ, Испания, Италия, Мексико, Полша, Румъния, САЩ, Унгария, Франция и Чехословакия. От българска страна участваха н.с. И. Гацов, к.и.н. С. Сиракова и н.с. Н. Сираков от Археологическия институт и музей при БАН.

Бяха прочетени около 30 доклада и съобщения. Заслужават да бъдат отбелязани някои от по-интересните, изнесени от специалисти като А н р и Д е л п о р т (Франция) „Оринякът и перигордиенът в класическото находище Ла Фераси“, Л е с л и Ф р и м а н (САЩ) „Структури на поселения и погребения от ранния ориняк в Куева Морин (Сантандер, Испания)“, А л б е р т о Б р о л и о (Италия) „Протооринаяшка индустрия с пластинки Д'фур в навеса Талиенте при Верона“, Я н у ш К. К о з л о в с к и (Полша) „Относно интерпретацията на таксономичните единици от началото на късния палеолит“, К а р е л В а л о х (Чехословакия) „Произход на технокомплексите от късния палеолит в Моравия“, М а р и я Б и т и р и и М а р и н К ъ р ч у м а р у (Румъния) „При-

родната среда и някои проблеми на развитието на късния палеолит на територията на Румъния“, Ю р а й Б а р т а (Чехословакия) „Граветиенът в Словакия“, Х о с е Л о р е н ц о (Мексико) „Резултати от изследвания на предкерамични култури в Мексико“ и др.

По време на колоквиума бе предвидено българските и полските участници в проучванията на пещерата „Бачо Киро“ да организират по-широка дискусия по проблемите, поставени от тези изследвания. Но тъй като монографията, отразяваща окончателните резултати от проучванията, не бе издадена навреме, за да могат всички интересувачи се специалисти да се запознаят предварително с труда, дискусията бе отложена.

На колоквиума бяха разисквани важни проблеми, свързани с екологията, възникването и развитието на късния палеолит в Европа и появата на *Homo sapiens*. Разискванията засегнаха и някои по-нови тенденции, свързани с прилагането на математически методи в палеолитните изследвания. Въпреки това обаче в програмата на колоквиума се чувствуваше известна липса на специални теоретични доклади и на дискусии, посветени на проблемите както на методиката на теренната работа и обработката на археологическите материали и данни, така и на методологията на палеолитните проучвания изобщо.

По време на колоквиума бяха организирани ползотворни научни екскурзии до различни праисторически обекти и геологически профили. В Полша в района на Краков бяха посетени откри-

тите палеолитни находища Бжосквия и Сладжиста, както и някои пещерни находища в Ойцовската долина. Археологическият музей в Краков бе организиран за участниците в колоквиума изложба, представяща разнообразието на кремъчните суровини в Южна и Централна Полша, а също и няколко малко или изобщо неизвестни досега колекции от къснопалеолитни артефакти. Благодарение на организаторите от Словашката академия на науките участниците имаха възможност да посетят в Словакия и Моравия класическите палеолитни находища Нове Место над Вахом, Долне Вестонице, пещерата Чертова печ и др. Силно впечатление направи експозицията на музея в Долне Вестонице, където са представени в съответствие със съвременните изисквания уникални материали, открити по време на разкопките на това световно известно находище. Научната екскурзия завърши с посещение на музея „Антропос“ в Бърно.

Колоквиумът протече при добра организация въпреки значителните трудности, свързани с провеждането му последователно в две различни държави.

Необходимо е да се подчертае, че проблемите, свързани с проучванията на ориняшката и на граветската култура, досега не са достатъчно разработени у нас и за българските представители участието в колоквиума бе особено полезно. Те използваха максимално рядката възможност да се запознаят синтезирано както с конкретните резултати от най-новите проучвания на класическите ориняшки и граветски находища в Средна и Западна Евро-

па, така и с новите тенденции в интерпретацията на откритите в тях артефакти.

След приключването на колоквиума българските участници бяха поканени от Археологическия

институт на Ягелонския университет в Краков на едноседмично посещение за запознаване с някои нови палеолитни колекции, работата в библиотеката и научния архив на института и този на Пол-

ската академия на науките и участие в работни заседания на Комисията по кватернерните изследвания.

С. СИРАКОВА, И. ГАЦОВ

II международен семинар по петроархеология във Вроцлав и Сobotка, Полша

От 2 до 4 октомври 1980 г. във Вроцлав и Сobotка бе проведен II международен семинар по петроархеология. Той бе организиран от Вроцлавския университет „Б. Биерут“, Геологическия институт, Катедрата по археология и Института за история на материалната култура при Полската академия на науките.

Семинарът бе открит на 2 октомври 1980 г. в Геологическия институт, Вроцлав. Заседанията се провеждаха в Сobotка. В него участваха 30 специалисти от България, ГДР, Полша, Чехословакия, Австрия и ФРГ. България бе представена от ст.н.с. К. Кънчев.

Семинарът продължи два дни със следните раздели: I. Методология, II. Праистория, III. Античност и средновековие. Изслушани бяха 26 доклада и съобщения. На първото заседание бяха прочетени докладите от методологическия раздел. Преди тях, още при самото откриване на семинара, бе изнесен докладът на А. Принке и Я. Скочилас, озаглавен „Развитието на петроархеологията в Полша“. Изтъкнато бе, че първите петроархеологически проучвания в Полша се отнасят към началото на втората половина на XIX в., а истинското сътрудничество между петрографи и археолози започва през периода 1920—1923 г.

Особен интерес предизвика докладът „Връзките на петроархеологията с природните, обществените и техническите науки“ от А. Принке и Я. Скочилас. Авторите между другото изтъкнаха, че петроархеологията е интердисциплинарна наука. Нейните проучвания се извършват в три основни направления: 1. Реконструк-

ция на условията за експлоатация на каменната суровина, 2. Разпространение на скалите, 3. Изясняване физическия базис на употребата на скалите.

С особено внимание бе изслушан докладът на А. Гродзиски (Вроцлав) „Приложението на комплексния сегрегационен метод в петроархеологията“, в който се дават примерни анализи на каменни материали от околностите на планината Шлезе (Долна Силезия).

Българското участие се изрази в прочитането на три доклада, в които наши, съветски и полски специалисти изнесоха резултати от проучванията на кремъчните скали и антични строителни материали от Пловдив и Нове край Свищов. Сред тях се открояваше докладът „Кремъчните скали в България и тяхната експлоатация“ на Ив. Начев, Г. М. Ковнурко и К. Кънчев. Авторите се спряха на следните основни въпроси: 1. Географско разпространение и стратиграфско разпределение на кремъчните скали, 2. Типове кремъчни скали, 3. Генезис на кремъчните скали, 4. Използването на кремъчните скали в миналото и сега.

Я. Скочилас и С. Валкеевич са проучили микроскопски строителните материали от Нове. Те фиксират техните карьерни източници в устието и горното течение на р. Янтра. Транспортирането на каменните блокове е ставало по р. Дунав. Аналогичен беше докладът на Л. Йошемчик, Я. Скочилас и Н. Чолаков за проучването на строителни материали от Пловдив. След подробен детайлен микроскопски анализ авторите локализирахт два карьерни източника на мрамор, сненити

и пясъчници — единия край Кърджали, а другия на около 60 км южно от Пловдив в Родопите.

В доклада „Минералогическо проучване на кристалните скали от палеолитната индустрия в Моравия с оглед локализиране районите на произхода им“ Й. Станек и М. Плч посочват методическите способности за изясняване произхода на кристалните скали, използвани като суровини от палеолитната каменна индустрия в Моравия.

„Произход на гранитния материал за култовата скулптура в планината Шлезе в светлината на петроархеологическите проучвания“ беше темата на доклада на А. Майорович. Той сравнява резултатите от минералогическите изследвания на няколко фрагмента от тези скулптури с данните от проучванията на гранитните скали в околностите на планината Шлезе и на тази база локализира точно карьерните им източници.

„Петроархеологически проучвания на каменната суровина на неолитната икономика в Югозападна Полша“ бе докладът на А. Принке и Я. Скочилас, в който авторите разгледаха следните въпроси: 1. Методи на експлоатация на каменните карieri и влиянието на вида на суровината върху техниката на продукцията, 2. Връзка между функцията на оръдието и вида на суровинния материал, избран за съответното изделие.

С голямо внимание бе изслушан докладът на М. Вирска-Парашоняк на тема „Минералните суровини на келтското керамично производство в Южна Полша“.

Й. Казимирчик и М. Саханбински изнесоха доклад „Продукцията на скъпоценни камъни в Силезия през X—XII в.“, в който

се интерпретират резултатите от минералогическото и геохимическото проучване на 263 образци.

На последното заседание бяха разгледани въпроси от организационен характер. Разширен бе

съставът на Координационния съвет, който ежегодно трябва да се събира, за да следи по-отблизо подготовката на следващия семинар. В неговия състав бе преизбран българският представител.

Към България бе отправена покана да организира следващия, III семинар по петроархеология през 1984 г. в София.

К. КЪНЧЕВ

Българо-индийски симпозиум в Делхи

През февруари и март 1981 г. в Индия гостува изложбата „Тракийски съкровища от България“. Представена в Националния музей в Ню Делхи, изложбата предизвика значителен интерес сред индийската научна и културна общественост, а средствата за масова информация поместиха обширни и ласкави отзиви за нея.

Най-значителното научно мероприятие, организирано във връзка с представянето на изложбата, беше двудневният българо-индийски симпозиум на тема „Тракийското изкуство и култура в България“, проведен в сградата на Националния музей на 2 и 3 март. Това беше и първата официална двустранна среща на български и индийски историци. След приветствие от страна на посланика на НРБ в Индия Т. Точев симпозиумът беше официално открит от изтъкнатия индийски учен и общественик проф. Локеш Чандра. В работата му взеха участие видни представители на индийската историческа и археологическа наука, между които Р. Сенгупта, Н. Р. Банерджи, К. В. Саундара Раджан, Б. К. Тапар, Р. С. Агравал, Г. С. Панди, И. Д. Матур, Г. Бхатачарая, С. Б. Панди, М. С. Нагараджа Рао, Б. М. Панди и др., както и специално пристигналата за симпозиума българска научна делегация, водена от проф. В. Велков.

В двудневните заседания на симпозиума бяха изнесени 6 основни доклада, от които 4 от българска и 2 от индийска страна. Н.с. Ал. Минчев проследи в доклада си („Тракия и траките в древността“) основните етапи в развитието на тракийската история и култура. Д-р Ш. Астана („Неолитният фон на тракийската цивилизация“) засегна проблемите на неолита в Балкано-анатолійската област, отделяйки основно място на неолитните култури в днешните български земи. Проф. В. Велков („Ранна урбанизация в Тракия“) разгледа развитието на поселищната система в Тракия през I хил. пр.н.е. Д-р С. П. Гупта („Проблеми на ранния халколит в Тракия“) се спря на някои общи въпроси на ранното използване на металите и развитието на халколитните култури, отстоявайки тезата за самостоятелното възникване на металургията на Балканите. Ас. П. Делев („Мегалитни паметници в древна Тракия“) очерта основните проблеми на тракийската мегалитна култура и съвременното състояние на проучванията в тази област. Н.с. П. Георгиев („Съкровището от Летница. Илюстрация на един ритуал“) анализира някои иконографски мотиви в апликациите от Летница във връзка с религиозната практика и жертвоприношенията в древна Тракия.

Във връзка с изнесените доклади бяха зададени многобройни въпроси, преминали на моменти в спонтанна дискусия. Особено оживени разисквания бяха проведени във връзка с проблема за миграцията на индоевропейските племена. Като цяло симпозиумът не само представи в положителна светлина развитието на историческата наука в България, но и допринесе за задълбочаване на проявения от участващите в симпозиума индийски колеги интерес към древното минало на страната ни. Той намери израз в изнесените от индийска страна съдържателни доклади, в активното участие на аудиторията в разискванията, в познаването на българска научна литература по повдигнатите проблеми, във всеобщото възхищение от показаните в изложбата шедьоври на древното тракийско изкуство.

Първият българо-индийски симпозиум убедително доказа, че въпреки географската отдалеченост съществуват и добра воля, и реални възможности за развитие на двустранното научно сътрудничество в областта на старата история и археологията между двете страни, на следници на хилядолетни исторически традиции.

П. ДЕЛЕВ

Симпозиумът „Славяни и прабългари“ в програмата на Първия международен конгрес по българистика

Първият международен конгрес по българистика с право може да се определи като най-крупната научна, културна и обществена изява сред поредицата от най-разнообразни прояви в навечерието на 1300-годишния юбилей на българската държава. Той бе предшествуван от редица научни форуми (конференции, симпозиуми, научни срещи и др.) и се яви като тяхна закономерна кулминация и естествен завършек на плодотворния етап на усилена българистична дейност. В продължение на една седмица (от 25 до 31 май 1981 г.) научни работници от различни хуманитарни специалности и от повече от 50 страни изнесоха близо 1000 доклада и научни съобщения, в които бе направен съществен принос към историята и културата на българската държава през изтеклите 13 века, както и за нейната важна роля в общеевропейската и световната история. Работата на конгреса протече в 7 секции, 4 симпозиума и 3 кръгли маси, където сериозно, задълбочено и аргументирано бяха поставени на научно обсъждане много въпроси, засягащи възлови проблеми от историческото минало на нашия народ и неговия принос в общочовешката култура.

Симпозиумът „Славяни и прабългари“ заема особено и важно място в цялостната работа на конгреса. Той бе посветен на онова изключително важно време, когато се полагаха основите на една държава, на която бе съдено да играе немалка роля в историята на Източна Европа и Евразия. В същност наименованието на симпозиума бе до известна степен условно, тъй като въпросите, отнасящи се до материалната и духовната култура на славяни и прабългари, бяха тясно преплетени в контекста на общоисторическия процес, засягаха въпроси на различни други съставки на българската народност, както и проблеми на културата на българската държава в първите векове от нейното съществуване.

В трите заседателни дни на симпозиума бяха прочетени и обсъдени 35 доклада и научни съобщения, подготвени от учени от

България, СССР, ГДР, Унгария, Чехословакия, САЩ, Япония и Кипър. Един от важните проблеми беше за същността на заварената от славяни и прабългари местна култура на Балканския полуостров и нейната роля във формирането на средновековната българска култура. Определен интерес в това отношение предизвика докладът на проф. Ал. Фол и доц. М. Тачева (България) „Приемствеността между културите на античността и средновековието в Югоизточна Европа“. Въз основа на богат фактически материал и конкретен исторически анализ се изтъкна, че въздействието на античната и късноантичната култура цъфтели на Балканския полуостров в течение на векове, оказва благотворно влияние на новите заселници. Интересен е изводът на авторите за наличието на различни (четири) културно-исторически зони, които, макар и обособени, си влияят помежду си, а също така и на редица останали области в Европа. Запазването на много елементи от античното културно наследство се сочи като една от важните предпоставки за многообразието и специфичния облик на цялата по-сетнешна средновековна българска култура.

Нагледен пример за това въздействие посочи в своя доклад „За приемствеността на керамичната продукция в прехода от късната античност към ранното средновековие“ д-р Б. Бьотгер (ГДР). Въпреки известни увлечения при изтъкването на непрекъснатостта в развитието на късноантичната керамика и на керамиката през първите векове след създаването на българската държава авторът предимно на базата на материали от кастела Ятрус справедливо изтъкна, че в българското керамично производство навлизат и продължават своето развитие редица керамични типове, характерни за ранна Византия, и с това се обогатява традиционният репертоар на славянското и прабългарското гърнчарско производство.

В научното съобщение на С. Хаджисавас (Кипър), озаглавено „Траки на остров Кипър“, бяха приведени многобройни епиграфски паметници, които сви-

детелствуват за преки контакти между Кипър и траките в античността, а проф. И. Каяма (Япония) се спря на въпроса за траките и хуните като важен проблем в историята на културата на Евразия. Изтъквайки наличието на някои локални различия в културата на траки, скити, сармати, саки, сюнну и други народи, авторът подчерта, че между тези „коннически народи“ е налице забележително сходство и много общи черти. Твърде любопитно е предложеното ново тълкуване на централната сцена от стенописите в Казанлъшката гробница, изказано от токийския проф. Н. Егами, с което докладчикът е напълно съгласен. Според него тази сцена представлява раздялата на съпругата с умиращия мъж-владелец, която остава да властвува след неговата смърт.

Втора голяма група от въпроси бяха свързани с номадския етап в развитието на народите, в частност на прабългарите. Докладът на д-р Св. Плетньова (СССР) представляваше широко и задълбочено обобщение на исторически и археологически данни. В основата на нейната теза лежи възгледът за непрекъснатото и плодотворно общуване между земеделци и номади, което преминава през различни фази и накрая завършва с трайно усядане на номадите и възприемане на земеделието като основен поминък. Изводът, че „взаимното влияние на двата свята, подвижността, широките мирни, военни и търговски връзки с околните страни спомагат за създаването на богати, обикновено синкретични култури както у земеделците, така и при номадите“, намира най-ярък израз в примера с формирането на средновековната българска култура.

На въпроса за историческото развитие на номадите в източната и западната евразийска степ се спря в своя доклад Т. Хаяши (Япония). Със средствата на сравнителния метод той изтъкна тяхната голяма роля в обществено-икономическия и социалния живот, като специално подчерта прогресивното значение на прабългарската култура.

Опит да се допринесе за локализирането на прабългарските племенни групи в степите на Източна Европа през VI—VII в. направи ст.н.с. Д. Димитров (България). Сравнявайки писмените извори с резултатите от археологическите изследвания на територията на СССР, той посочи, че основните съставки на Кубратова България са били утигури (според него тъждествени с уногундури) и кутригури (котраги), че Аспаруховите прабългари принадлежат към уногундурската етническа група. Това свое мнение той подкрепи с твърдението, че погребалният обряд със северна ориентация, практикуван от уногундурите, заемали земите на изток от Азовско море, е характерен и за прабългарските некрополи на юг от р. Дунав.

На въпроса за оногури-оногундури се спира в своя доклад и И. Боба (САЩ), а българският делегат П. Добрев приведе редица интересни сведения за стопанската култура на прабългарите. Несъмнено приносен елемент се съдържа в научното съобщение на Т. Олайош (Унгария) „Бележки за положението на прабългарите и славяните в Аварския хаганат“. Тя изтъкна, че „в йерархията на хаганата много по-високо са стояли присъединените към него номади, отколкото народите, занимаващи се със земеделие, лов и риболов“. Именно това предопределя и водещата роля на прабългарите по време на много важни исторически събития в живота на аварското междуплеменно обединение в края на VI и началото на VII в.

Успехите на българските археолози в изучаването на средновековната култура бяха засегнати в няколко обобщителни доклада. Н.с. Г. Джингов (България) проследи пътя на развитие на българската култура от VII до XI в., като се спира на нейните върхови постижения. С интерес бе изслушан докладът на ст.н.с. Т. Тотев (България) „Плиска и Преслав в светлината на последните археологически проучвания“, в който бе очертан обликът на двете първи столици на базата на редица забележителни открития в областта на архитектурата, монументалното и приложното изкуство, писмеността и пр. Като допълнение към тематиката на тези два доклада бе обзорното изложение на д-р Ж. Въжарова (България) върху паметниците на народната култура, които предлагат значи-

телни възможности за етническа характеристика на материалната култура в средновековната българска държава. Вниманието заслужава съобщението на авторката за открит раннославянски каменен идол, който тя тълкува като изображение на бог Сварог. Изващането е твърде схематично, грубо и не съвсем ясно, но ако това предположение се потвърди, нашите познания за езическата религия на славяните по нашите земи ще се обогатят значително.

Духовната култура, религия и изкуство на славяни и прабългари бе разгледана в още няколко доклада и научни съобщения. Заслужено оживление предизвика докладът на н.с. Ст. Станилов и Г. Александров (България) за откритото славянско светилище сред развалните на античната Монтана при Михайловград. В преустроено казармено помещение на крепостта са били изградени след превземането му от славяните правоъгълен басейн с отточен канал, голямо тухлено огнище в югозападния ъгъл, високо повдигнатата площадка в югоизточния ъгъл, пред която има вкопан голям каменен съд. Намерената керамика се отнася към VIII—IX в. Тълкуването на този комплекс като култов е напълно правомерно. Явно е, че в ритуалните действия са вземали участие водата, огънят и е било извършвано по всяка вероятност кръвно жертвоприношение.

Друга страна от езическите религиозни представи показва ст.н.с. Д. Овчаров (България) в доклада си „За езическата символика у прабългарите“. При изследването на врязани рисунки върху глинени съдове от с. Вокил, Силистренски окръг, се стига до извода, че те изразяват някои страни от сложната космогония на прабългарите, а именно — представата за световното дърво и свързаните с него животински образи — коне, орли, елени.

Твърде оживени разисквания предизвика докладът на н.с. Р. Рашев (България) „Ускорено развитие на старобългарската култура (IX—X в.)“. Според него българското общество преживява период на ускорено развитие, което намира най-ярък израз в паметниците на старобългарската каменна архитектура и свързаните с нея приложни занаяти, както и в други области на духовния живот. Всичко това е резултат на причини от комплексен характер, които дават възможност за по-

бързо и по-резултатно използване на високите постижения на византийската култура и културата на някои близкостоични страни. Въпреки че предложената от автора теза бе оспорена по отношение на характера, хронологичните граници, териториалния обхват на едно подобно явление, в нея се съдържат много полезни мисли, които могат да послужат като изходна база за по-нататъшното изследване.

Върху някои важни проблеми в проучването на ранносредновековната култура в Южна Добруджа се спряха н.с. Л. Дончева и ст. ас. Ст. Ангелова (България). Анализирайки археологическия материал от интензивните разкопки през последните години, авторките проследиха различни прояви на материалната култура и достигнаха до извода, че линията на историческото развитие на Добруджа през този период е обусловена от сливането на племенните традиции на славяни и прабългари и създаването на нова култура в рамките на Първото българско царство. Те изтъкват, че влиянието на античното наследство в културата на славяни и прабългари може да се долови във времето преди създаването на българската държава. След приемането на християнството се засилва византийското влияние. Конкретни данни за усвояването на местното ранновизантийско наследство показва М. Димитров (България) в доклада си „Дионисополис и прабългарите според археологически данни“. Проведените археологически разкопки дават основание на автора да твърди, че ранновизантийският град е бил твърде рано овладян от прабългарите, които преустройват укрепителната система, частично или изцяло използват заварените жилищни сгради и пр. За епохата на Първото българско царство характерни наблюдения предложи д-р Й. Хенинг (ГДР), който въз основа на теренни наблюдения направи опит да определи интензивността на производството и да проследи разпределението на труда между селото и града.

Няколко доклада на симпозиума отразиха високите постижения на старобългарската архитектура. В доклада си „Приемственост между най-старите периоди на монументалното строителство в Плиска“ н.с. П. Георгиев (България) отново се връща към въпроса за периодизацията на старобългарското строителство в пър-

вата столица. На критичен анализ бе подложена тезата за предбългарския характер на най-ранните архитектурни паметници и убедително бе показано, че в Дворцовия център не съществува никакъв строителен и функционален хаотус между двата основни строителни периода. С това за сетен път се потвърждава техният несъмнено български произход. Като естествено продължение на този доклад е докладът на ст.н.с. Ст. Бояджиев (България) „Архитектурата на тронната палата в Плиска“. Преценявайки резултатите от последните разкопки, той доизяснява своето решение за реконструиране на този забележителен паметник. Според него сградата представлява укрепен хански дворец и в нейния план и обем могат да се търсят специфични средноазиатски традиции. Авторът изрази убеждението, че дворецът е дело на строителната програма на хан Омуртаг.

Въпроси, отнасящи се до пластичното оформление на архитектурните паметници, засегна в доклада си „Тенденции в развитието на ранносредновековната българска скулптура“ н.с. М. Ваклинова (България). Като изтъкна справедливо, че декоративната скулптура заема твърде малко място в интериора на плисковските градежи, тя посочи голямата им роля в паметниците от втората столица Преслав. Изразено бе мнението, че срещаните мотиви от античния репертоар в българското изкуство не са резултат от механично заимстване, а последица от сложни взаимовлияния с късноантичната култура и византийския свят.

Предмет на доклада на д-р Х. Тодорова (България) бе прабългарското селище край с. Дуранкулак, Толбухински окръг, и по-специално наблюденията върху неговата архитектура. Разграничени са няколко етапа, през първия от които жилищата са юртообразни по план (кръгли или овални). По-късно този план е изоставен и постепенно се преминава към правоъгълните полужемлянки. Подобна еволюция според авторката претърпяват и отолителните съоръжения — от кръглата куполовидна пещ до правоъгълната печка.

Голяма група доклади засегнаха езикови проблеми на славяно-прабългарските контакти и развитието на старобългарската писменост. Д-р Л. Гиндин (СССР) чрез задълбочен анализ на текстовия материал на раннобългар-

ските писмени извори посочи редица филолого-лингвистични аспекти за славянизацията на Балканите. Покръстването в 866 г. не означава ликвидиране на прабългарския етнос и неговата култура, бе тезата на Р. Сефтерски (България) в доклада му „Славяно-прабългарски взаимоотношения в българските земи през VII—XI в.“. Прегледът на старобългарския език, българските народни говори, характерните черти на етнографските групи и др. показват, че те са резултат на продължителни славяно-прабългарски контакти в периода между VII и XI в.

Според Хр. Тодоров-Бемберски (България) два етнонима в „Гетика“ на Йорданес — фосатиси и сакромонтиси — са превод от български език, а проф. Ст. Стоянов (България) в доклада си „Към въпроса за значението на първобългарското родово название Дуло“ приведе аргументи за това, че споменаването в „Именник на българските ханове“ едновременно на Дуло и Вихтун означава, че те са равнозначни и изразяват съответно на прабългарски и на славянски „вихрен ездач“, „вихрогон“. „Именникът на българските ханове“ бе центърът на вниманието и в научното съобщение на н.с. А. Стойнев (България). Съдържащите се в него данни дават основание на автора да твърди, че този паметник има характер на ранноисторическо описание и отразява преминаването от митологичното към реалното, от сакрално-космологичното към историографското, от божественото към човешкото.

На проблемите за докирилската писменост у българите се спря док. Б. Симеонов (България). Той подложи на анализ единствения запазен прабългарски надпис с гръцки букви, като предложи ново четене на някои думи. Освен това той направи опит за разчитане и тълкуване на някои рунически знаци и групи от знаци, който заслужава внимание и трябва да продължи и в бъдеще.

Два от докладите на симпозиума интерпретират материали от фолклорното богатство на нашия народ. Й. Мороз (СССР) изследва семантиката на епитета „сур“ (сурелен) и го извежда от най-ранните религиозни представи за елена като жертвено животно, като томен прадед и пр. Въпреки че неговото тълкуване на „сур“ като „слънчев“, „небесен“ или „вълшебен“ бе подложено на критика от езиковедска гледна точка, изво-

дите на автора са твърде интересни особено като се има пред вид широкото застъпване на този образ в паметниците на старобългарското изкуство. Легендата за чудния елен е типична за културните традиции на Средна Азия, подчерта в своя доклад „Легендата за чудния елен“ П. Юхас (Унгария). Той сравнява тази легенда, записана от византийския хронист Приск в двора на Атила, известна още и на Прокопий, запазена в маджарски хроники от XIII в. и най-сетне в български легенди от по-ново време, и намира удивително сходство в сюжетите. Това според него говори за далечно историческо родство и в полза на предположението, че маджарите възприемат тази легенда от прабългарската културна традиция.

На въпроса за взаимодействие между старобългарската култура и културата на Велика Моравия е посветил доклада си проф. Б. Хроповски (ЧССР), наситен с много и убедителни материали от историческо и археологическо естество. Н.с. В. Нешева (България) проследи характерните черти на „Костюмът през Първото българско царство“ и изтъкна, че той представлява своеобразен синтез от елементи на костюмите на двата основни етноса — славяни и прабългари, — в който се вплитат и някои местни, тракийски традиции. Обобщените си наблюдения върху физическия облик на славяни и прабългари по антропологични данни разви в своя доклад д-р Й. Йорданов (България).

Докладите и научните съобщения, изнесени на симпозиума „Славяни и прабългари“, бяха посрещнати с голям интерес от научната общественост. По тях се разгърнаха оживени дискусии. Изказаните критични бележки бяха в духа на колегиалността и взаимното зачитане на мненията. Без съмнение започналите изследвания ще продължат също така интензивно, както и досега, и ще дадат повод за нови мисли и разсъждения по повдигнатите въпроси.

Очевидно симпозиумът като научна проява бе много полезен, а като форма на научно общуване ще бъде подложен на обстоен и задълбочен анализ. Още сега обаче могат да се направят два много важни извода. Преди всичко станало напълно ясно, че поставените проблеми могат да се решават само по пътя на комплексното из-

следване. Видя се, че място в тяхното изясняване имат специалности от различни клонове на науката — археолози, историци, етнографи, езиковеди, архитекти, философи, изкуствоведи и т.н. На второ място, трябва да се изтъкне, че тази проблематика не е само чисто българска и в нея могат да участвуват и участвуват учени от различни страни и държави. Обединяването на техните усилия в бъдеще е наложително

и за това трябва да се потърсят необходимите форми и начини.

Проведеният симпозиум, както и целият Първи конгрес по българистика отразяват, от една страна, високото ниво на българистичните проучвания у нас и в света, а, от друга, активното отношение на обществеността към миналото и културата на българския народ. Това най-добре бе изразено в пленарния доклад на акад. Д. Косев: „В тези тържествени юбилейни

дни българският народ отправя своята дълбока синовна признателност към създателите на българската държава, към нейните защитници през вековете, към всички именити и бележити герои, които с труда си, с пролятата си кръв за по-добър живот, с творческите си дела направиха възможен бурния и неспирен възход на НР България.“

Д. ОВЧАРОВ

80 години от първите разкопки в Никополис ад Иструм

Император Траян (98—117 г.) основал Никополис ад Иструм в 102 г. на н.е. в чест на първата си победа над даките в 101 г. Градът бил важно икономическо, административно и културно средище отначало в провинция Тракия, а от времето на Септимий Север (193—211 г.) до края на VI в. — в провинция Долна Мизия (Втора Мизия). Развалините му се намират в м. Градището на 3 км южно от с. Никюп, Велико-търновски окръг.¹

Дълго време историците смесвали Никополис ад Иструм с град Никопол на Дунав, който бил основан от византийския император Ираклий в 629 г. по случай победата му над персите.

През 1775 г. френският географ Д'Анвил изказал мнение, че Траяновият град трябва да се търси северно от Стара планина при с. Никюп. Неговото предположение било потвърдено в 1871 г. от Феликс Каниц, който върху централната част на м. Градището намерил официален гръцки надпис в чест на Юлия Домна, съпруга на Септимий Север, посветен от „градския съвет и народното събрание на Никополис към Дунав“.

Преди 80 години през лятото на 1900 г. (юли — октомври) Жорж Сьор направил първите археологически разкопки в големи размери върху градския площад, главната улица кардо максимум (30 м) и на около 20 надгробни тракийски могили от вре-

мето на римското владичество. Той не обнародвал откритите архитектурни останки, техните планове и археологически находки, а само 21 надписа, към които прибавил още 85 гръцки и латински надписа от градската територия на Никополис ад Иструм.²

В периода 1906—1909 г. Вацлав Добруски³ от името на Народния музей в София продължил разкопките в същия район. Той също не публикувал своите резултати. През 1923 г. Мария Бръчкова⁴ направила достояние на науката откритите от него гръцки надписи.

През 1928 г. арх. Сава Н. Бобчев⁵ заснел разкритите части от градския площад и улиците покрай него и направил архитектурен стилан анализ и опит за графическа реконструкция на някои сгради (одеона, западните пропилеи и др.).

След дълго прекъсване Народният археологически музей в София подновил разкопките през есента на 1945 г. под ръководството на Теофил Иванов и с участието на арх. С. Бобчев. Предмет на разкопките била късноримска баня, разположена в близост до северната крепостна стена. Тя била частично разкрита и публикувана през 1952 г.⁶

Отново поради обективни причини разкопките били прекъснати и подновени през 1966—1968 г. и от 1975 г. насам под ръководството на Т. Иванов. Най-важните научни резултати от последните из-

следвания могат да се обобщат около няколко проблема.⁷

Започнато е изследването на укрепителната система, като е открита и разкопана северната градска порта, която имала външна и вътрешна врата. Още в самото начало главната улица кардо максимум прави чупка под тъп ъгъл и след това продължава в права посока към южната крепостна стена.

Изяснени са някои моменти от градоустройствения план. Разкрити са нови части от платната на кардо максимум и декуманус максимум, декуманусите на север и на юг от комплекса на градския площад. Установен е планът на агората с колонадите от четирите ѝ страни и магазините. Площадът под открито небе има почти квадратен план (41/42 м). Ъгловите бази на йонийската колониа на площада са сърцевидни. Тези особености показват влиянието на монументалната обществена архитектура на малоазийските градове (Ефес, Смирна и др.).

Северната част на агората е заета от трикорабна базилика, чиято южна стена е северната колониа на агората. Върху фризахитрава е имало надпис на гръцки език за предназначението на постройката.

Разкопките на одеона позволиха да се попълни и уточни планът му, както и неговата конструкция.

От няколко години насам колективът проучва северозападния

край на площадния комплекс, където се намира голяма правоъгълна зала с вътрешна дължина 45 м. Нейното предназначение не е установено поради това, че не е цялостно разкрита.

През 1978—1980 г. бяха подновени разкопките на обществената сграда, разположена на изток от агората при кръстовището на двете главни улици. Според

Т. Иванов това е дълго търсеният „термоперипатос“, споменат в строителен надпис на гръцки език от Никополис ад Иструм, намерен от Ж. Сьор през 1900 г. Това е голяма сграда, която обхваща цяла инсула (69/28 м). Тя датира от времето на император Комод — от 184—185 г.⁸

Комплексното проучване на Никополис ад Иструм има важно

научно и познавателно значение за изясняване миналото и културата в тракийските земи през римската и ранновизантийската епоха преди основаването на българската държава. Разкопките, проучванията, архитектурните заземания продължават. Предвиждат се съответните консервационни работи на вече откритите сгради около агората и др.

¹ B. P i s k. Die antiken Münzen von Dacien und Moesien. I, I. Berlin, 1898, p. 328—518; G. I. K a z a r o w. Nicopolis ad Istrum. — RE, XVII, 1937, col. 519 sq.; Б. Гер ов. Романизмът между Дунава и Балкана. II, От Хадриан до Константин Велики. — ГСУ ИФФ, XLVII, 1952, с. 105 и сл.; I G B u l g., II, 1958, p. 601 sq.; T. I v a n o v. Nicopolis ad Istrum. Antike und Mittelalter in Bulgarien. Berlin, 1960, p. 279—287; Ch r. M. D a n o v. Nikopolis ad Istrum. — In: Der kleine Pauly. 4. München, 1979, col. 123 sq.

² G. S e u r e. Nicopolis ad Istrum. — RA, 1907, p. 257—276, 413—427; 1908, p. 33 sq.

³ Р. Х о ш е к. Живот и науч-

но дело на Вацлав Добруски. — Археология, VI, 1964, кн. 4, с. 13 и сл.

⁴ M. B r i t s c h k o f f. Neue Inschriften aus Nicopolis ad Istrum. — AM, 48, 1923, p. 116 sq.

⁵ С. Н. Б о б ч е в. Nicopolis ad Istrum. Снимки и опити за реставрация. — ИАИ, V, 1928—1929, с. 56—75.

⁶ Т. И в а н о в. Разкопки в Никополис ад Иструм през 1945 г. — ИАИ, XVIII, 1952, с. 215—241.

⁷ Разкопките през 1966—1968 г. са извършени от Археологическия институт и музей при БАН с участието на Националния институт за паметниците на културата, София, а тези от 1975 г. насам — от Археологическия институт и му-

зей при БАН и Окръжния исторически музей, Велико Търново, със съдействието на Великотърновския университет „Кирил и Методий“ и Общонародния комитет за развитие на Велико Търново.

⁸ Т. И в а н о в. Градският площад на Никополис ад Иструм според новите проучвания. — Археология, XIX, 1977, кн. 2, с. 16 и сл.; Върху някои аспекти на архитектурата на агората в Никополис ад Иструм. — Археология, XXI, 1979, кн. 3, с. 2 и сл.; Термоперипатът в Никополис ад Иструм. — Археология, XXII, 1980, кн. 2, с. 1—15.

Р. ИВАНОВ

Монетните находки, открити в България през 1979 г.

1. Антични монети

Гръцки монети

Толбухински окръг

През 1979 г. при проучвания със сонда в района между Каварна и Балчик били намерени на купчинка в пръстта (монетите вероятно са били поставени в кесия, която е изгнила) десетина сребърни персийски сикли от V в. пр.н.е. Пет монети от това интересно съкровище са откупени за нумизматичния фонд на НИМ. Останалите екземпляри са разпръснати от намерилите ги.

По сведения на Вл. Пенчев.

с. Дъбене, Пловдивски окръг

Неизвестно кога и при какви обстоятелства в околностите на

селото била намерена много интересна по съдържание монетна находка. От нея в нумизматичната сбирка на Археологическия институт и музей постъпили 3 монети: I кизикен с изображение на клекнала наядно мъжка фигура, I тетрадрахма на Атина, I период и I хемидрама на Парион, инвентаризирани под № ССХХХIV — 1979.

По сведения на намерилния монетите находката е съдържала още няколко хемидрахми на Парион, които са били разпръснати между частни лица.

Находката ще бъде издадена от И. Юркова.

Сливенски окръг

Неизвестно кога и при какви обстоятелства в окръга била намерена находка, съдържаща два-

десетина броя тетраболи на Аполония. Шест са откупени за нумизматичната сбирка на АИМ, където са инвентаризирани под № ССХХХV — 1979.

Върху два от тетраболите се разчитат имена на монетни магистрати.

Предстоящо е публикуването на находката от А. Стефанова.

Русе

През пролетта на 1979 г. при прекопаване на лозе в околностите на града било намерено малко съкровище от 8 статера на Филип II и Александър III.

Върху статерите на Филип II (6 бр.) се забелязват следните допълнителни знаци: г р о з д — Пела I (345/340—342/336) (G. L e R i d e r. Le monnayage d'argent et d'or de Philippe II frappé en

Macedoine de 359 à 294. Paris, 1977, p. 132, 19 I), тризъбец — Пела II (340/336—328) (Le Rider, p. 156, 268 I), рог на изобилието — Пела II (340/336—328) (Le Rider, p. 169, 391 I), лавров лист — Амфиполис II (340/336—328) (Le Rider, p. 210, 80 I), венец — Амфиполис III (323/322—315) (Le Rider, p. 228, 257 I).

Върху статерите на Александър III (2 бр.) се забелязват следните символи и монограми: двой-

но протоме на пегас — Ламп-

сак (ок. 325 г. пр.н.е.) (M. Thompson, A. R. Bellinger. Greek Coins in the Yale Collection. IV. A hoard of Alexander Drachms. — Yale Classical Studies, XIV, 1955) — I, — Ми-

лет (ок. 325 г. пр.н.е.) (Thompson, Bellinger) — I.

Както се вижда от състава, укриването на това интересно съкровище е вероятно отзвук от драматичните събития през 313 г. пр.н.е., когато Лизимах се опитал да смаже съпротивата на западно-понтийските градове и техния съюзник Севт III.

Съкровището е постъпило изцяло в нумизматичната сбирка на АИМ, където е инвентаризирано под № ССХХХVI — 1979.

• с. Върбовка, Шуменски окръг

През пролетта на 1979 г. при изкопна работа в м. Кичукбалкан била намерена малка находка от 10 бронзови монети на Филип II (359—336). Монетите са добре запазени. Находката е постъпила в нумизматичната сбирка на ОИМ, Шумен.

Сведението дължа на Д. Владиминова.

*Братановата пещера
край Малко Търново,
Бургаски окръг*

При неизяснени обстоятелства недалече от входа на пещерата било намерено съкровище от бронзови монети на Филип II и Александър III. Значителна част от монетите била разпръсната между намерилите ги. В нумизматичната сбирка на ОИМ, Бургас, са постъпили само 8, които са инвентаризирани под № XXXVII

и се разпределят така: 5 на Филип II със следните символи и

монограми — звезда, лист, и , и 3 на Александър III с монограма Г.

По сведение на Ив. Карайотов.

с. Салманово, Шуменски окръг

При строеж в м. Дъртия участък през 1979 г. било намерено малко гърненце със сребърни и бронзови антични монети. От това интересно по съдържание монетно съкровище в нумизматичната сбирка на ОИМ, Шумен, са постъпили само 2 монети. Едната от тях е тетрадрахма на Филип III Аридей (323—316), а втората е бронзова на Касандър (316—297) от типа глава на Херакъл/легнал надясно лъв.

Останалите монети са разпръснати между частни лица.

Сведението дължа на Д. Владиминова.

Сапарева баня, Кюстендилски окръг

При прекопаване на овощна градина през пролетта на 1979 г. били намерени пръснати из пръстата 54 тетроболите на град Истиея на о-в Евбея, както и фрагменти от малък глинен съд, в който са били укрити монетите. Съкровището е постъпило изцяло в нумизматичния фонд на НИМ.

Неговото проучване ще хвърли светлина върху проникването на тетроболите на Истиея в Тракия.

с. Висока Могила,
Кюстендилски окръг

През 1979 г. в м. Самуилов камък, или Голямото кале, били намерени след орне 72 бронзови монети на Маронея (II—I в.), както и няколко фрагмента от малък глинен съд. Шестнадесет екземпляра са откупени за нумизматичната сбирка на ОИМ, Кюстендил. Останалите са разпръснати от намерилите ги.

Находката ще бъде издадена от И. Прокопов.

Кюстендилски окръг

Неизвестно кога и при какви обстоятелства в окръга било намерено съкровище от тетрадрахми на Първа македонска област, тетрадрахми с името на квестора

Езилас и римски републикански денари. И това съкровище подобно на редица други интересни монетни находки от нашите земи е разпръснато между частни лица. По сведения на И. Прокопов за сбирката на ОИМ, Кюстендил, е закупена само 1 тетрадрахма с името на квестора Езилас. Д-р Я. Янев от Кюстендил съобщава, че е видял две други отлични запазени тетрадрахми от същия тип. От един колекционер от Станке Димитров имам възможност да прегледам девет монети, принадлежали на същата находка, които се разпределят, както следва: Първа македонска област — 1 тетрадрахма с моногра-

ма (повърхността ѝ е силно

изтрита, което е признак за продължително участие в стоково-паричния обмен), тетрадрахми с името на квестора Езилас — 2 отлични запазени, римски републикански денари — 6 с имената на магистратите: D. Junius Silanus (90—89) (Sydenham, § 644) — 1, L. (Calpurnius) Piso L. f. Frugi (90—89) (Sydenham, § 658 a) — 1, Q. Titius (88) (Sydenham, § 691) — 1, L. Julius Bursio (83) (Sydenham, § 728) — 1; анонимен (83 г.) (Sydenham, § 729) — 2; последните три денара, отсечени в 83 г. пр.н.е., са с отлично запазена повърхност. Това ни насочва на мисълта, че наскоро след отсичането им те са били изтеглени от циркулационната среда и трезорирани.

Направените наблюдения показват, че цялостното проучване на това разпръснато съкровище можеше да хвърли интересна светлина върху все още недобре обособената хронология на тетрадрахмите с името на квестора Езилас.

с. Изгрев, Бургаски окръг

През 1979 г. в околностите на селото било намерено малко съкровище с тетрадрахми на египетския владетел Птолемей XII (85—80 г.; 55—51 г.). Две от тези монети са откупени за нумизматичната сбирка на НИМ.

По сведение на Вл. Пенчев.

Римски монети

с. Свободен,
Старозагорски окръг

Неизвестно кога и при какви обстоятелства в землището на селото било намерено натрошено

глинено съдче с около 50 римски денара от I—II в. От това съкровище, разпръснато между частни лица, в колекционер от Стара Загора видях следните денари: Веспасиан (69—79) — 3, Домициан (81—96) — 2, Траян (98—117) — 7, Хадриан (117—138) — 1, Антонин Пий (138—161) — 4, Фаустина Стара — 1 и Марк Аврелий (161—180) — 2.

*с. Даскал Атанасово,
Старозагорски окръг*

Неизвестно кога и при какви обстоятелства в землището на селото е било намерено съкровище от 726 римски денара и антониниана от II—III в. Монетите се разпределят, както следва: денари: Траян — 1, Хадриан — 1, Антонин Пий — 27, Марк Аврелий — 10, Фаустина Стара — 10, Фаустина Млада — 10, Криспина — 1, Луций Вер (161—169) — 3, Комод (176—192) — 1, Септимий Север (193—211) — 136, Каракала (198—217) — 168, Гета (209—212) — 49, Елагабал (218—222) — 7, Север Александър (222—235) — 8, Максимин (235—238) — 38, Гордиан III (238—244) — 13; антониниани: Каракала — 4, Елагабал — 6, Пупиен (238) — 1, Гордиан III — 116, Филип баща (244—249) — 126, Филип син — 18.

Съкровището е откупено изцяло за нумизматичния фонд на НИМ.

Сведението дължа на Вл. Пенчев.

Балчик

Неизвестно кога и при какви обстоятелства в околностите на града било намерено малко съкровище от римски денари от II—началото на III в. Част от монетите били откупени за нумизматичния фонд на НИМ. Те се разпределят, както следва: Фаустина Стара — 1, Луций Вер — 1, Септимий Север — 2, Юлия Домна — 1, Гета — 1.

По сведение на Вл. Пенчев.

с. Косово, Видински окръг

През 1979 г. при изкопна работа в землището на селото били намерени, поставени на купчина в земята, 1119 денара и антониниана. Монетите са разпределят между следните императори: Септимий Север, Юлия Домна, Гета, Каракала, Юлия Семия, Юлия Меза, Север Александър, Макси-

мин, Филип баща, Филип син, Траян Деций (248—251) и Етрусцила.

Съкровището е постъпило изцяло в сбирката на ОИМ, Видин, където е инвентаризирано под № 1426.

По сведение на Й. Атанасова.

Станке Димитров

През 1979 г. при изкопаване основи за гараж в центъра на града бил изхвърлен заедно с пръстта малък глинен съд, пълен с бронзови монети. От тази интересна находка видях 9 отлично запазени екземпляра, притежание на частен колекционер от Перник. Те се разпределят така: Сердик: Септимий Север — 1, Каракала — 3; Паулиния: Гета — 1, Каракала — 2; Никопол: Места: Каракала — 2 (едната с изображение на Деметра, а втората — с орел, стъпил върху жертвеник).

с. Белила, Бургаски окръг

Неизвестно кога и при какви обстоятелства в землището на селото било намерено малко съкровище от 10 бронзови монети, сечени от градските управи на Анхало и Деултум през епохата на римското владичество. Монетите се разпределят по следния начин: Анхало: Гета — 1; Деултум: Гордиан III — 4, Транквилина — 1, Филип баща — 1, Отацелия Севера — 2 и Филип син — 1.

Находката е постъпила в ОИМ, Бургас, където е инвентаризирана под № XXXV.

Сведението дължа на Ив. Карайотов.

с. Слатина, Ловешки окръг

В началото на 1979 г. в нумизматичния фонд на Дирекция Културно-историческо наследство, Плевен, постъпи монетна находка, заведена под № 1533—1534 и 1549. Тя съдържа общо 345 медни посребрени монети, които се разпределят по следния начин: Аврелиан (270—275) — 15, Тацит (275—276) — 3, Флориан (276) — 1, Проб (276—282) — 106, Карус (282—283) — 6, Нумериан (283—284) — 9, Карин (283—285) — 10, Диоклетиан (284—305) — 59, Максимиан Херкулий (286—305) — 93, Констанций I (293—306) — 4.

Приносителят на монетите не е съобщил точни данни за обстоя-

телствата около намирането на съкровището.

Според Т. Ковачева предадените в Плевен монети са част от откритото през 1960 г. голямо монетно съкровище от с. Слатина, Ловешки окръг (Т. Герасимов в. Съкровища от монети, намерени в България през 1960 и 1961 г. — ИАИ, XXVI, 1963, с. 261 (съхранявано в сбирката на ОИМ, Ловеч).

Сведението дължа на Т. Ковачева.

Плевен

През 1979 г. при разкопаване на дворно място в града били намерени на купчинка в земята 81 посребрени римски фолиси. От тях в нумизматичния фонд на Дирекция Културно-историческо наследство, Плевен, са постъпили 80, инвентаризирани под № 1587. Те се разпределят, както следва: Диоклетиан — 15, отсечени в следните монетарници: Антиохия — 1, Сисция — 2, Аквилея — 1, Кизик — 4, Тесалоника — 4, Хераклея — 1 и 2, в неопределена монетарница; Максимиан Херкулий — 50, отсечени в следните монетарници: Антиохия — 3, Александрия — 2, Аквилея — 3, Кизик — 21, Хераклея — 3, Тесалоника — 10, Сисция — 4 и 4 в неопределена монетарница; Констанций I — 15, отсечени в следните монетарници: Антиохия — 3, Кизик — 6, Никомедия — 1, Тесалоника — 3, Хераклея — 1 и 1 в неопределена монетарница.

По сведения на Т. Ковачева.

с. Бело поле, Видински окръг

През пролетта на 1979 г. при оране с трактор в землището на селото било намерено съкровище от медни римски монети от IV в. Част от тях (250 бр.) били донесени за определяне в АИМ, София. Монетите се разпределят така: Констанций II (324—361) — 178 и Констанций Гал (351—354) — 72. Определянето е извършено от Б. Божкова.

Находката е разпръсната между частни лица в София.

Арчар, Видински окръг

През 1979 г. по време на археологически разкопки на Рициария под ръководството на ст.н.с. Я. Младенова бяха намерени две находки с медни монети от IV в.

Първата съдържа 48 бр., които се разпределят, както следва: Константин II — 14, Константин Гал — 2, Юлиан (353—363) — 13, Йовиан (363—364) — 9, Валент (364—378) — 3, Валентиниан I (364—375) — 3 и 4 силно обгорели неопределени монети.

Втората съдържа 13 бр., които се разпределят така: Елена — 1, Константин II — 1, Константин (333—350) — 1, Константин Гал — 1, Юлиан — 1, Валентиниан I — 2, Валент — 3 и 3 неопределени.

Определянето и класификацията са извършени от Б. Божкова, която ще обнародва нумизматичните паметници от разкопките на Рациария.

2. Средновековни византийски и български монети

София

Неизвестно кога при прекопаване на дворно място в центъра на столицата било намерено малко съкровище от 7 тремиси на владетели от V — първата половина на VI в. Монетите се разпределят по следния начин: Теодосий II (408—450) — 1, Лъв I (457—474) — 1, Василиск (476—477) — 1, Анастасий I (491—518) — 1, Юстин I (518—527) — 2 и Юстиниан I (527—565) — 1.

Откупени са за нумизматичната сбирка на АИМ, където са инвентаризирани под № 1642—1645 и 4015—4017.

Съкровището ще бъде издадено от Б. Божкова.

Михайловград

През 1979 г. по време на археологически разкопки на Монтана под ръководството на Г. Александров бе намерено интересно съкровище от 10 солида, които се разпределят, както следва: Лъв I — 1, Зенон (476—491) — 2 и Анастасий I — 7.

Вж.: Г. Александров. Златни монети от Монтана. — Нумизматика, 1980, кн. 3, с. 22—27.

Перник

През лятото на 1979 г. по време на археологически разкопки на Пернишката крепост под ръководството на ст.н.с. Й. Чангова бе открито малко съкровище, съставено от 5 бронзови монети на Анастасий I, отсечени в Констан-

тинополската монетарница. Те се разпределят така: 40 нумии (M) — оф. Δ (DOC, I, 23 a 2) — 1; оф. Δ (DOC, I, 23 g 2) — 1; оф. Э (DOC, I, 23 i 6) — 1, (DOC, I, 23 k 3) — 1; 20 нумии (K) — оф. Δ (DOC, I, 24 a 1) — 1.

Находката е постъпила в ОИМ, Перник, където е инвентаризирана под № 1544.

с. Риш, Шуменски окръг

През 1979 г. при изкопна работа в м. Голям канал била намерена находка от 61 бронзови анонимни византийски монети от последната четвърт на X — първата половина на XI в.

Находката е постъпила в нумизматичната сбирка на ОИМ, Шумен.

По сведения на Д. Владимирова.

Пернишки окръг

При изкопна работа в полето между Перник и Радомир са били намерени случайно на купчинка в земята (вероятно са били в кожена кесия, която е изгнила) 7 златни монети (перпери).

Две от тях са откупени за нумизматичния фонд на АИМ, където са инвентаризирани под № 1648—1649. Едната е на Йоан II Комнин (1118—1143) от т. нар. тип II (M o r r i s s o n, II, p. 693, 05), а втората — на Мануил I Комнин (1143—1180) (M o r r i s s o n, II, p. 707, 01).

с. Злати войвода, Сливенски окръг

При прекопаване на канал в околностите на селото през пролетта на 1979 г. били намерени на купчинка в земята 136 медни скифата. От общите бележки на М. Радева, уредник в ОИМ, Сливен, се разбира само, че монетите се разпределят между двама владетели — Мануил I Комнин и Андроник I Комнин (1183—1185).

Находката е постъпила изцяло в сбирката на ОИМ, Сливен.

с. Голямо Бабино, Врачански окръг

През 1979 г. при прекопаване на овощна градина в селото били намерени разпръснати из пръстта 23 медни скифата. Те се разпределят, както следва: Мануил I Комнин, III монетосечение — 6, IV монетосечение — 9, Андроник I Комнин — 7, Исак II Ангел (1185—1195) — 1.

Съкровището е откупено за нумизматичната сбирка на АИМ, където е инвентаризирано под № ССХХХVII — 1979.

с. Церово, Софийски окръг

Неизвестно кога и при какви обстоятелства в землището на селото било намерено съкровище от медни скифати. От неговия състав видях няколко екземпляра, притежание на колекционер от София: латински имитации тип А (Константинопол) (Hendy, 29₁₋₃) — 3, Алексий III, вариант I (Hendy, 22₈₋₁₂) — 1, вариант II (Hendy, 23₁₋₇) — 2.

с. Бяла, Варненски окръг

През пролетта на 1979 г. при прокопаване на водопровод било намерено съкровище от 8 перпера. Монетите са разпръснати от намерилия ги между частни лица.

Колекционер от Варна ми показа 4 перпера: Йоан III Дука Ватацес (1222—1254) — 2, Андроник II с Михаил IX (1295—1320) — 1 и Андроник II с Андроник III (1320—1330) — 1.

с. Козарско, Пазарджишки окръг

През 1979 г. при изкопна работа в землището на селото бе намерено интересно съкровище от сребърни монети от XIII—XIV в., поставени в глинена кадилница. Заедно с монетите бе намерен и сребърен пръстен-печат. Върху него е гравирано негативно изображение на двуглав орел.

Монетите се разпределят, както следва: 23 венециански матапана от последните десетилетия на XIII — първата половина на XIV в. и 354 гроша на Иван Александър с Михаил Асен.

Цялата находка (съдът, пръстенът и монетите) е откупена за нумизматичния фонд на НИМ. Съдържанието ѝ ще бъде публикувано от Вл. Пенчев.

с. Саранци, Софийски окръг

Неизвестно кога и при какви обстоятелства в землището на селото било намерено съкровище от средновековни сребърни монети. От тази интересна находка, разпръсната между частни лица, видях следните екземпляри: 2 матапана с името на Пиетро Градениго (1289—1311), 1 матапан с името на Марино Джорджио (1311—1312), 3 матапана с името

на Франческо Дандоло (1329—1339), както и 2 гроша от типа „Иван Александър сам“.

с. Хлебарово, Разградски окръг

През пролетта на 1979 г. при прекопаване на лозе в околностите на селото било намерено малко съкровище от сребърни монети. От него в нумизматичния фонд на НИМ постъпили следните екземпляри: Иван Шишман (1371—1393) — 18 и Иван Срацимир (1360—1396) — 2.

Сведението дължа на Вл. Пенчев.

Ботевград, Софийски окръг

От някаква колективна находка от сребърни български и турски монети от XIV в., намерена преди години в околностите на града, бяха откупени през 1979 г. за нумизматичния фонд на НИМ следните монети: 22 сребърни на Иван Шишман и 5 акчета на Баязид I (1389—1402).

Сведението дължа на Вл. Пенчев.

3. Турски и западноевропейски монети

Стражица, Великотърновски окръг

Неизвестно кога и при какви обстоятелства е намерено съкровище от сребърни турски акчета от края на XIV — началото на XV в.

От него в музейната сбирка на гр. Стражица са постъпили 123 монети от Баязид I, сечени през 1389 г., и 27 монети от сина му емир Сюлейман, сечени през 1403 г.

Вж.: Хар. Проданов. Монетите в град Стражица, Великотърновски окръг. — Нумизматика, 1979, кн. 2, с. 25.

с. Сатовча, Благоевградски окръг

През лятото на 1977 г. при изкопна работа в района на селото било намерено съкровище от сребърни западноевропейски и турски монети. От тях в сбирката на ОИМ, Благоевград, постъпили следните: Литва — Стефан Батори — монета от 3 гроша (1583) — 1; Полша — Сигизмунд III — монети от 3 гроша; от 1591 г. —

1, от 1594 г. — 1, от 1595 г. — 2, от 1597 г. — 1, от 1598 г. — 1, от 1599 г. — 2 и от 1601 г. — 2; монети от 1/4 талер: от 1621 г. — 1, от 1622 г. — 1 и от 1624 г. — 3; Рига — Сигизмунд III — монети от 3 гроша: от 1577 г. — 1 и от 1588 г. — 1; Гданск — Сигизмунд III — монета от 1/4 талер от 1623 г. — 1; Рагуза — монета от 3 гроша от 1621 г. — 1; Венеция — Пауло Райнери — монета от 1/2 талер от 1787 г. — 1; Франция — Людовик XIV — грошове: от 1660 г. — 1 и от 1662 г. — 1; Испания — Филип V — монети от 2 реала от 1719 г. — 2; Австрия — Леополд I — монета от 6 кройцера от 1694 г. — 1; Йосиф II — монета от 20 кройцера от 1768 г. — 1, от 30 кройцера от 1769 г. — 1; Мария Терезия — монета от 1 талер от 1780 г. — 1; Турция — Ахмед III (1703—1730) — 10, Махмуд I (1730—1754) — 102, Осман III (1754—1757) — 8, Мустафа III (1757—1774) — 161, Абдул Хамид I (1774—1789) — 160, Селим III (1789—1807) — 120 и неопределени турски от XVIII в. — 46.

По-голямата част от монетите са пробити за накит. Заедно с тях е била укрита и интересна отгърлица от медни посребрени пластинки.

Подробното описание и класификацията на съдържанието на съкровището от с. Сатовча са извършени от Вл. Пенчев.

Велико Търново

При редовни археологически разкопки на обект „Царевец 25“, ръководени от П. Славчев, били намерени на купчина в земята 22 сребърни турски монети от номинал пара. Сечени са от следните султани: Мустафа III — 3, Абдул Хамид I — 9 и Селим III — 5. Поради силна износеност и корозия 5 монети не са определени.

По сведение на К. Дочев.

Койнаре, Плевенски окръг

През есента на 1979 г. при прокопаване на канал в центъра на гр. Койнаре било намерено съкровище от сребърни западноевропейски и турски монети от XVIII в., укрита в глинени съд.

От тази находка в Дирекция Културно-историческо наследство, Плевен, постъпили на съхранение 140 екземпляра, които се разпределят, както следва:

Австрия — Франц II — 1 талер от 1794 г., Турция — номинал пара — Мустафа III — 19. Абдул Хамид I — 120.

По сведение на М. Аспарухов.

с. Долно Озерово, Михайловградски окръг

При неизяснени обстоятелства през 1979 г. в землището на селото бил намерен малък глинени съд с билонни турски монети. От тях за нумизматичния фонд на НИМ са откупени 88 екземпляра от Махмуд II (1808—1839).

По сведение на Вл. Пенчев.

Смолянски окръг

Неизвестно кога и при какви обстоятелства в окръга било намерено съкровище от 800 монети и 9 сребърни пластинки.

Монетите са от следния вид: 798 билонни турски акчета на Махмуд II, 1 медна, сечена за Йонийските острови под английска власт в 1820 г., и 1 сребърна, силно износена, на Рагуза от XVII в.

Деветте сребърни пластинки са с форма на бръшлянов лист. Върху тях се отпечатани различни гръцки букви.

Съкровището е постъпило изцяло в нумизматичния фонд на НИМ.

По сведение на Вл. Пенчев.

Кюстендил

При реставрация на Възрожденското училище било намерено малко съкровище от 39 сребърни монети от дребен номинал. Повечето от тях са пробити, за да се носят като накит.

Монетите се разпределят, както следва: Австрия — общо 17 бр. от 10 и от 20 кройцера, сечени от Франц I (1745—1765), Мария Терезия (1765—1780), Йосиф II (1780—1790), Франциск I (1804—1835) и Фердинанд (1835—1848); Русия — Николай I (1825—1855) — 5 бр. от 20 копейки, Турция — Махмуд II — 11, Абдул Меджид (1839—1861) — 3, Абдул Азис — 1 и неопределени — 2.

Вж.: Я. Янев. Колективна монетна находка в Кюстендил. — Нумизматика, 1977, кн. 4, с. 28—30.

Й. ЮРУКОВА

Книгопис

Общи съчинения

Бобчев, С. Н. Арх. Борис Игнатов (1904—1978). — Археология, 1979, № 2, с. 70.

По повод смъртта му.

Божков, Атанас. Иконографските типове на Богородица и техният развой в лоното на българската живопис през вековете. — Пробл. изкуството, 1979, № 4, с. 13—26.

Български военен атлас. Ред. колегия Христо Добрев и др. С., Воен. изд., 1979. 312 с. с ил.

С исторически преглед на българската военна история и развитието на военното изкуство в нашите земи от I хил. пр.н.е. до наши дни.

Проф. д-р Станчо Ваклинов. (Некролог). — Археология, 1979, № 1, с. 67.

Василева, Дафина. По въпроса за църковното строителство по време на османското владичество. — Векове, 1979, № 3, с. 36—41.

Даскалов, Никола. Сердика, Средец, София. — Наука и техника за младежта, 1979, № 4, с. 18—23.

XXIII национална археологическа конференция във Вудин. — Археология, 1979, № 2, с. 67.

Детев, Петър. Разкопки на терасата „Асарлъка“ при село Златовръх. — Изв. музеите Южна България, 5, 1979, с. 81—124.

Публикува материали от късния палеолит до XV в.

Дремсизова-Нелчинова, Цв. и Л. Слокоска. Археологически паметници от Кюстендилски окръг. С., 1978, 87 с. с ил.

Дремсизова-Нелчинова, Цв. и В. Антонова. Каталог на археологическите паметници в Шуменски окръг. С., 1975. 83 с. с ил.

Известия на Националния исторически музей. I. Въпроси на консервацията и реставрацията на музейни ценности. С., Наука и изкуство, 1976.

Рец.: Васил П. Василев. — Археология, 1979, № 3, с. 64—67.

Исторически календар на Софийски окръг. Състав. Траян Янков и Георги Стрелков. С., Партиздат, 1979. 352 с.

Съдържа справки за събития, станали на територията на днешния Софийски окръг от древността до наши дни. С именен и географски показалец.

Йонов, Михаил. Описание на българските и някои съседни земи от капитан Шад (1740—1741 г.). — Изв. държ. архиви, 37, 1979, с. 59—129, 4 л. прил.

Съдържа и текста на пътеписа. **Китов, Г. (Георги).** Международен симпозиум „Механизация на теренните археологически работи“. — Археология, 1979, № 3, с. 68—69.

Състоял се от 15 до 17 септ. 1977 г. в гр. Хойноце, Полша.

Койчева, Кина. Археологически разкопки и проучвания в Габровски окръг. — Векове, 1979, № 3, с. 64—72.

Маринска, Ружа. Канонът в изкуството. — Изкуство, 1979, № 9, с. 16—19; № 10, с. 43—50.

Изследва каноническите системи в изкуството от древността до средновековието, като ги илюстрира с образци от различните епохи и страни.

Матакиева, Теофана. Образът на св. Иван Рилски в българското изобразително изкуство. — Изв. Българ. патриаршия. Църковно-истор. и арх. инст., Центр. църк. историкоархеол. музей, 1, 1978, с. 87—116.

Миланов, Милан. Археологически обекти и находки в поречието на Лопушанска Огоста — Михайловградски окръг. — Изв. музеите Северозап. България, 3, 1979, с. 57—80.

Милчев, Атанас. Габрово и неговият окръг през праисторическата и античната епоха. — Год. СУ. Истор. фак., 68, 1979, с. 369—458.

Митова-Джоновна, Димитрина. Археологически паметници в Плевенски окръг. Каталог. С., „Септември“, 1979, 136 с. с ил.

Никитов, Стефан Н. Древните цивилизации. Загадки, находки, хипотези. Ч. 2. Мореплаватели на древността. Загадките на древността. С., Нар. просвета, 1979. 144 с. с ил. 16 л. ил.

Пандурски, Васил Ив. Паметници на изкуството в Църковния историкоархеологически музей — София. (Албум). Сн. Роза Станева и Конст. Танчев. С., Българ. художник, 1977.

Рец.: Александър Милев. — Изв. Българ. патриаршия. Църковно-истор. и арх. инст. Центр. църк. историкоархеологически музей, 1, 1978, с. 485—487.

Паскалева, Костадинка. Икони от Сливенския край. (Албум). Снимки Богдан Стефанов. С., Септември, 1975.

Рец.: Павел, Йером. — Изв. Българ. патриаршия. Църковно-истор. и арх. инст. Центр. църк. историкоархеол. музей, 1, 1978, с. 479—481.

Певев, Ангел. Стъклопроизводството по нашите земи. — Природа и знание, 1979, № 3, с. 25—27.

Свинтила, Владимир. Живи и вечни. — Патриот, 1979, № 5, с. 38—39.

Фортификационното строителство у нас в миналото.

София — музеен град. (Бележити творби от 11 музея). (Албум. Състав. Иван Кисъов). С., Българ. художник, 1979, 240 с. с репрод.

Публикуват се паметници на изкуството от дълбока древност до Възраждането.

Тотева, Петранка. Икони от Пловдивския край. (Албум). Снимки Богдан Стефанов и Недялко Кръстев. С., Наука и изкуство, 1975.

Рец.: Павел, Йером. — Изв. Българ. патриаршия. Църковно-истор. и арх. инст. Центр. църк. историкоархеол. музей, 1, 1978, с. 479—481.

Цонев, Цоню. Легендите възкръсваха. Жизненият подвиг на Йордан Господинов — „откривателя“ на Велики Преслав. — Плиска, Мадара, Преслав, № 5, 28 дек. 1979, с. 9.

Чавъръков, Георги Ив. Български манастири. Паметници на историята, културата и изкуството. (Албум). Сн. Конст. Танчев. 2. прераб. и разш. изд. С., Септември, 1978, 383 с. с ил. и репрод.

Рец.: Христо Ив. Христов. — Векове, 1979, № 3, с. 82—86.

Чуклева, Мила. Традиционните лозарски и винарски оръдия на труда по Черноморското крайбрежие, южно от Стара планина. — Изв. Нац. селскостоп. музей, 3, 1979, с. 77—88.

Проследява хилядолетното развитие на традиционните форми оръдия на труда от античността до днес.

An historical geography of the Balkans. Ed. by Francis W. Carter. London etc., Academic Press, 1977.

Rez.: Bojan Beševliev. Neuer Sammelband mit Studien über die historische Geographie des Balkans. — Etud. balk., 1978, N 4, p. 154—158.

Bujikliev, Ivan. Sechzigjähriges Jubiläum Ivan Gălăbov. — Старобългаристика, 1979, № 1, с. 103—105.

Kovacheva, Mary, Peter Válev et Ivan Djakov. Archaeomagnetic Investigations and Archaeological Prospecting in Bulgaria. — In: 18th International Symposium on Archaeometry and Archaeological Prospection, Bonn 14—17 March 1978. (Abstracts). Bonn, 1978, 58.

Праистория

Бонев, Александър Г. Някои въпроси от развитието на селското стопанство през бронзовата епоха в светлината на археологическите проучвания. — Изв. Нац. селскостоп. музей, 3, 1979, с. 52—59.

Гергов, Венцислав. Праисторически находки от пещерата при с. Муселиево, Плевенски окръг. — Изв. музеите Северозападна България, 3, 1979, с. 35—55.

Джамбазов, Николай. Археологически проучвания на пещерите у нас. — Турист, 1979, № 2, с. 4—5.

Джамбазов, Николай. Палеолитни находки, открити до пещерата Орлова чука при с. Пепелина, Русенски окръг. — Археология, 1979, № 2, с. 33—37.

Иванов, Иван С. Раннохалколитни гробове до град Варна. — Изв. Нар. музей — Варна, 14, 1978, с. 81—93.

Иванова, Стефанка. Диференциране на среднопалеолитните култури на Балканския полуостров. — Археология, 1979, № 2, с. 1—12.

Илчева, Вълка и Харалампи Проданов. Праисторически метални изделия от музейната сбирка в град Стражица. — Векове, 1979, № 4, с. 73—75.

Две медни брадви-копачи, един бронзов нож и бронзова брадва, датирани в прехода от енеолита към бронзовата епоха.

Йорданов, Йордан Ал. и Георги Р. Маринов. Антропологическо проучване на костния материал от раннохалколитни гробове до град Варна. — Изв. Нар. музей — Варна, 14, 1978, с. 95—103.

Катинчаров, Р. Проблеми на бронзовата епоха в България. — История и осн. ком., 1979, № 3, с. 10—21.

Лисицына, Г. Н. Становление и развитие орошаемого земледелия в Южной Туркмении. М., 1978. 239 с. с 18 ил. и 25 табл.

Рец.: Румен Катинчаров и Емилия Фотакиева. — Археология, 1979, № 2, с. 61—64.

Митова-Джонкова, Д. Откритие мегалитического храма-колована. — Новости ЮНЕСКО, 1979, № 9, с. 13—16.

Николов, Богдан. Праисторическо селище при с. Борован, Врачанско. — Изв. музеите Северозап. България, 3, 1979, с. 10—33.

Николов, Васил. Следи от найдревната история. — София, 1979, № 5, с. 40—41.

Неолитно селище при с. Слатина, Софийски окръг.

Панайотов, Иван, Тотьо Иванов. Две бронзови оръжия от Разградски окръг. — Археология, 1979, № 1, с. 29—33.

Тодорова, Хенриета. Проучвания на неолита и енеолита в Лонгоза (началото на VI — края на V хилядолетие пр.н.е.). — Изв. Нар. музей — Варна, 14, 1978, с. 1—9.

Филипов, Трайко. Некропол от късната бронзова епоха при с. Орсоа, Ломско, Албум.С., 1976.

Рец.: Александър Г. Бонев. — Археология, 1979, № 3, с. 57—58.

Хан Ван Кхан. Към технологията на керамиката от халколита в България в светлината на експеримента. — Археология, 1979, № 2, с. 37—41.

Черных, Евгений Николаевич. Об европейской зоне циркумпазийской металлургической провинции (ЦМП). — Acta archaeol. carp., 17, 1977, p. 29—53.

Boev, Peter. Anthropologie des Neolithikums auf der Balkanhalbinsel. — In: Die Anfänge des Neolithikums vom Orient bis Nordeuropa. Reihe B, Band 3/VIIIa; Anthropologie 1. Teil. Köln/Wien, 1973.

Demoule, Jean-Paul et Ivan Ivanov. L'or de la nécropole de Varna en Bulgarie. — Archeologia, 1979, N 137, p. 52—59.

Античност

Александреску-Виану, Мария. За датировката на надгробната плоча на Квинтус Филипикус. — Археология, 1979, № 1, с. 34—37.

Балабанов, Петър. Могилно погребение на богата тракийка от Анхиало. — Археология, 1979, № 3, с. 23—32.

Василев, Васил. Технология на съкровището от Якимово. —

В: Иван Маразов. Съкровището от Якимово. С., 1979, 69—82.

Василчин, Ив. Каменна гробница от IV в. при с. Горун, Толбухинско. — Изв. Нар. музей. — Варна, 14, 1978, с. 111—117.

Вачева, Красимира и Петър Вълв. Геодезическа документация на археологически обекти от античността в България. — Геодез., картогр., земеустр., 1979, № 2, с. 32—36.

Вачева, Красимира. За терминологията на строителните техники през античността. — Археология, 1979, № 1, с. 1—10.

Велков, Велизар. Конференция на Българското историческо дружество „Тракия и елинистическият свят“. — Векове, 1979, № 3, с. 92—93.

Велкова, Живка. Поглед върху някои аспекти на траколожките изследвания. — Векове, 1979, № 3, с. 57—70.

Герасимова-Томова, Василка. Цирковите игри в Сердика. — София, 1979, № 5, с. 32—33.

Горова, Дарина. Бележки за пътищата и следи от пътни съоръжения от римската епоха в Бургаски район. — Изв. Бълг. истор. д-во, 32, 1979, с. 5—19.

Джамбов, Христо, Матей Матеев. Форумният комплекс на Филипопол. — Археология, 1979, № 3, с. 47—56.

Иванов, Теофил. Върху някои аспекти на архитектурата на агората в Никополс ад Иструм. — Археология, 1979, № 3, с. 1—12.

Иванов, Т. XV международна конференция по класически студии на учени от социалистическите страни „Ейрене“. — Археология, 1979, № 2, с. 68—70.

Илиев, Николай С. Жертвен камък от с. Забел, Грънско. — Изв. Нац. селскостоп. музей, 3, 1979, с. 123—129.

Китов, Георги. Тракийски символични секири и амулети с изображения на животни. — Археология, 1979, № 2, с. 13—19.

Китов, Георги. Тракийски могили край Стрелча. С., 1979. 32 с. с ил. (Серия Проучвания — Научно-експед. клуб ЮНЕСКО — София. Кн. 1).

Колев, Камен. N. M. Kontoleon. The gold Treasure of Panagurischte. Balkan Studies. Thessaloniki, 3, 1962, p. 185—200, fig. 1—6, tab. I—VIII. — Изв. музеите Южна България, 5, 1979, с. 125—135.

Дискуссионна.

Лазаров, Михаил. Потъналата флотилия. Варна, Г. Бакала — 1975.

Рец.: В. Велков — Полет (Варна), № 3 (515), 19 януари 1976.

Лазаров, Михаил. Синопе и западнопонтийският пазар. — Изв. Нар. музей — Варна, 14, 1978, с. 11—65.

Лисицов, Стефан. Сайганското кале. — Наука и техн. за младежта, 1979, № 11, с. 38—39.

В района на с. Кипилово, Сливенски окръг, датирано от IV—VI в.

Маразов, Иван. Съкровището от Якимово. С., Бълг. художник, 1979. 94 с. с ил.

Мелюкова (Анна) И (вановна). Скифия и фракийския мир. М., Наука, 1979, 255 с. с ил.

Изследва сходни елементи в обрядите и материалната култура на скити и траки.

Минчев, Александър. Елинистическа гробна находка от околностите на Одесос. — Изв. Нар. музей — Варна, 14, 1978, с. 103—111.

Младенова, Янка. Афродизийски скулптори-декоратори в Тракия. — Изкуство, 1979, № 9, с. 45—47.

Архитектурната декорация на вилата при Ивайловград.

Мургина, Н. Ф. Отпущеници во Фракии и Мезии в I—III вв. — В: Социално-икономическите проблеми истории древного мира и средних веков. Красноярск, 1977, 17—33.

Мургина, Н. Ф. Римские муниципии во Фракии. (О составе римского гражданства во фракийских городах). — В: Проблемы романизации, этногенеза и городского устройства (От античности до средневековья). М., 1977, 54—80.

Овчаров, Димитър. Тракийска надгробна могила и светилище от III в. на н.е. при с. Люблен, Търговишки окръг. — Археология, 1979, № 3, с. 33—46.

Султов, Богдан. Античните центрове за производство на художествена, битова и строителна керамика. — Векове, 1979, № 3, с. 14—21.

Т (еофил) К (ръстев) И (ванов). Колоквиум по проблемите на Нове във Варшава. — Археология, 1979, № 3, с. 69—71.

Танкова, Валентина. Култът на Аполон ΖΓΟΥΔΑΜΗΝΟΣ. — Изв. музеите Южна България, 5, ВДИ 1979, с. 137—150.

Тачева-Хитова, М. О культе ΘΕΟΣ ΎΨΙΣΤΟΣ на Боспоре. — 1978, W 1, с. 133—142.

Фол, Александър. Гръцки извори за историята на древна Тра-

кия. III. Тракия и Тукидидовата „Археология“ I 2 и II 14—17. — Год. СУ. Истор. фак., 68, 1979, с. 5—34.

Beneš, Jan. Auxilia romana in Moesia atque in Dacia. Zu den Fragen des römischen Verteidigungssystems im Unteren Donauraum und in den angrenzenden Gebieten. Praha, Academia, 1978. 120 p. 1 k. (Studia Archeologicaheho ustavu CSAV v Brne, VI, 2).

Разглежда и отбранителната система на Долна Мизия.

Rez.: K. Motykova. — Archeol. rozhledy, 1979, N 4, p. 438.

Benoit, F. L'héroïsation équestre. — Public. des Annales de la Faculté des Lettres, Aix-en-Provence, n.s. 7, 1954, 150 c. XXVII pl.

За тракийския конник.

Biernacka-Lubanska, Malgorzata. Sladami Rzymian po Bulgarii. Przewodnik archeologiczny. Wroclaw, 1976. 263 p. ill.

Rez.: T. Sarnowski. — Archeologia (Warszawa), 28, 1978, p. 227, 229.

Covacef, Z. Thanatos — simbol al nemuririi in arta funerara din Scythia Minor. — Peuce. Studii si comunicari de ist. si arheol., 6, 1977, p. 191—194, 2 p. pl.

Разглежда и български находки. Цитира публикации на бълг. археолози.

Gerov, Boris. Möisien und Thracien im „Kleinen Pauly“. — Klio, 1979, N 1, p. 221—227.

Прави някои допълнения и поправки към античната география на обекти в Мизия и Тракия според последните изследвания.

Gočeva, Zlatozara et Manfred Oppermann. Monumenta orae ponti Euxini Bulgariae. Leiden, E. J. Brill, 1979. 122 p. LXXII pl. 1 k. (Corpus cultus Equitis Thracii (CCET). I). (Etudes préliminaires aux religions orientales dans l'Empire romain. 74).

Hoddinott, R. F. Bulgaria in Antiquity. An Archaeological Introduction. London etc., 1975. 368 p. ill. 2 k.

Rez.: Ludwika Press. — Archeologia (Warszawa), 28, 1978, p. 226—227.

Kaba, Melinda. Die römische Orgel von Aquincum (3. Jahrhundert). Mit einem Beitrag von Ernő Gegüs, Spektralanalytische Untersuchung der Bestandteile der Orgel von Aquincum. — Veröffentlichungen des Musikwissenschaftl. Inst. in Budapest. (Red. Zoltan Falvy). Budapest, Akad. kiado, 1976. 144 p. Zeichnungen 1—26, Tafeln I—LV, Tabelle 1—5, Register.

Рец.: Ана Балканска. — Археология, 1979, № 1, с. 66.

Marazov, Ivan. L'art thrace. — Obzor, 1979, N 45, p. 82—89.

Miteva, Nely. The Goths and the Late-Ancient Civilization in the Balkan Peninsula. — Etud. histor., 9, 1979, p. 7—21.

Nikolov, Dimitur. The Thracian Roman Villa Rustica near Chatalaka, Stara Zagora, Bulgaria. Oxford, British Archaeol. Reports, 1976.

Rez.: Alain Dierkens. — Latomus, 1979, N 3, p. 796.

Novae — Sektor zachodni 1974. Wyniki badan wykopaliskowych ekspedycji archeologicznej Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Red. Stefan Parnicki-Pudelko. Czesc II. Poznan, 1979, 160 p. (Prace Uniw. im. A. Mickiewicza w Poznaniu. Ser. Archeologia, 13).

Opait, Andrie. Doua reliefuri ale cavalerului trac din Nordul Dobrogei. — Peuce. Studii si comunicari de ist. si arheol., 4, 1973—1975, p. 125—131.

Привлича паралели от България. Приема и ползва класификацията на Гаврил Кацаров за изображенията на тракийския конник.

Opaiț, Andrei. O placuța a Cavalerului Trac de la Casimcea. — Peuce. Studii si comunicari de ist. si arheol., 6, 1977, p. 187—189.

Допуска, че е произведение на ателие на Западното Черноморско крайбрежие (Одесос?) поради високото артистично ниво на изпълнение.

The Princeton encyclopedia of classical sites. Ed. Richard Stillwell etc. Princeton, New Jersey, Princeton Univ. Press, (1979). XX, 1010 p.

На различни места статии и сведения за антични селища в българските земи.

Protopescu, Vlad. Calugari sciți sau calugari besi? — Peuce. Studii si comunicari de ist. si arheol., 6, 1977, p. 199—202.

Относно ролята на траките в разпространението на християнството и монашеството на Балканския полуостров през VI в.

Stefan Marian. Universul spiritual al lumii trace. — Magazin ist., 12, 1978, N 7, p. 28—32.

Разговор около кръглата маса на 7 септ. 1976 г. в Букурещ по случай международния конгрес по тракология с участието на румънски и български учени.

Szamelek, Krzysztof. Poznane rzymskie lampy gliniane z Odercy, okr. Tolbuchin (Bulgaria). — Ar-

cheologia (Warszawa), 28, 1978, p. 125—133.

Szuber, Waldemar. On the Sanctuaries of Lower Moesia and Northern Thrac. — *Archeologia* (Warszawa), 28, 1978, p. 48—60.

Tabula imperii Romani. К—34. Sofia. Naissus — Serdica — Thessaloniki. Ljubljana, Slov. Akademia znan. i umetn., 1976. 158 p. 2k.

Рец.: Велизар Велков. — *Археология*, 1979, № 1, с. 65.

Thracia, T. 2. Primus congressus studiorum Thracicorum. Serdicae (Sofia), Academia litterarum bulgarica, 1974. 376 p.

Thracia, T. 3. Primus congressus studiorum Thracicorum. Serdicae (Sofia), Academia litterarum bulgarica, 1974. 440 p.

— Rez.: Danuta Kowalczyk. — *Archeologia Polski*, 23, 1978, N 1, p. 218—228.

Venedikov, Ivan. L'art thrace en Bulgarie. — *Cahiers europ.*, 6, 1979, N 3, p. 81—94.

Същото на немски и английски ез.

Средновековие

Аладжов, Живко. Авторитетен международен форум. Първата комплексна конференция по българистика „Шумен 79“. — *Плиска, Мадара, Преслав*, № 4, 21 май 1979, с. 11.

Аладжов, Живко. Винарницата в Патлейна. — *Плиска, Мадара, Преслав*, № 5, 28 дек. 1979, с. 12.

Ангелов, Димитър. Българските славяни. — *Векове*, 1979, № 4, с. 17—27.

Ангелов, Димитър. Славяни и прабългари до образуването на българската държава. — *Археология*, 1979, № 2, с. 20—25.

Балабанов, Тодор. Цъфтял е този град. Стопанският облик на първата ни средновековна столица. — *Плиска, Мадара, Преслав*, № 5, 28 дек. 1979, с. 8.

Бешевлиев, Веселин. Релефът на победата. Мадарският конник. — *Плиска, Мадара, Преслав*, № 5, 28 дек. 1979, с. 6.

Бобринский, А. А. Гончарство Восточной Европы. Источники и методы изучения. М., 1978. 269 с., 108 ил., 33 табл.

Рец.: Людмила Дончева-Петкова. — *Археология*, 1979, № 3, с. 58—60.

Бобчева, Любка. Некропол от XIII—XIV век в Калиакра. — *Изв. Нар. музей — Варна*, 14, 1978, с. 153—180.

Божков, Атанас. Изображенията на Кирил Философ в Римската базилика „Св. Климент“. — *Отечество*, 1979, № 4, с. 24—25, 42.

1100 години от смъртта на Кирил Философ.

Божков, Атанас. Изображенията на великите просветители в римската базилика „Свети Климент“. — *Плиска, Мадара, Преслав*, № 4, 21 май 1979, с. 2.

Кирил и Методий.

Божков, Атанас. Светилници в скалите. Стенописите край Иваново. — *Плиска, Мадара, Преслав*, № 5, 28 дек. 1979, с. 7.

Босилков, Светлин. Стенописи със световно значение в църквата „Св. Георги“. — *Наша родина*, 1979, № 3; с. 18—19.

Василев, Радослав. Проучванията на славянските археологически паметници от Северна България от края на VI до края на XI в. — *Археология*, 1979, № 3, с. 12—22.

Василев, Асен. Техните образи. — *Плиска, Мадара, Преслав*, № 4, 1979, 21 май 1979, с. 2.

Изображенията на Кирил и Методий в църквата „Св. Климент“ в Рим.

Витлянов, Стоян. Здрава обител. Нови данни за манастира при Голямата базилика в Плиска. — *Плиска, Мадара, Преслав*, № 5, 28 дек. 1979, с. 8.

Архитектурни данни.

Въжарова, Живка. Внесени предмети по търговски и други начини в Средновековна България (VIII—XI в.). — *Изв. Бълг. истор. д-во*, 32, 1979, с. 33—48.

Георгиев, Павел. Духовно огнище. Първото българско книжовно-просветно средище през IX—X век. — *Плиска, Мадара, Преслав*, № 5, 28 дек. 1979, с. 8.

Манастирът при Голямата базилика в Плиска.

Дерибеев, Борис. Ахрида през XIII век. — *Родопи*, 1979, № 3, с. 2—5.

Джингов, Георги. Археологически проучвания на поселищния живот в средновековна България. — *Векове*, 1979, № 3, с. 4—65.

Димитров, Божидар. Българските пристанища в XIII и XIV в. според два средновековни портлана. — *Археология*, 1979, № 1, с. 21—28.

Димитров, Божидар. Прабългарите в „Световната география“ на Абулфеда. — *Плиска, Мадара, Преслав*, № 5, 28 дек. 1979, с. 10.

Димитров, Димитър Ил. Некрополът при гара Разделна. — *Изв. Нар. музей — Варна*, 14, 1978, с. 120—152.

Димитров, Йордан. Проблеми на средновековния български град. — *Векове*, 1979, № 4, с. 94—95.

Научна конференция „Средновековният български град“, Велико Търново, 4—6 април 1979 г.

Дончева, Бояна. Първа комплексна конференция по българистика. — *Истор. преглед*, 1979, № 4—5, с. 273—278.

Състояла се в Шумен, 25 април — 1 май 1979 г. Кратко съдържание на изнесените доклади за материалната култура на раннобългарската държава.

Йонов, Момчил. Подвижност и маневреност във военното дело на славяните (V—VII в.). — *Военноистор. сб.*, 1979, № 3, с. 68—79.

Йосифова, Мария. Крепостта на Добротица. — *Отечество*, 1979, № 7, с. 28—29.

Археологическите проучвания на крепостта Калиакра.

Кузев, Александър. Приноси към историята на средновековните крепости по Долния Дунав. VI. Холъвник и Гюргево. — *Изв. Нар. музей — Варна*, 14, 1978, с. 67—80.

Маргос, Ара. За идентифицирането на някои селища от Североизточна България в публикувани турски документи от XVII век. — *Изв. Нар. музей — Варна*, 14, 1978, с. 180—184.

Маргос, Ара. Стари народни календари във Варненско. — *Плиска, Мадара, Преслав*, № 5, 28 дек. 1979, с. 12.

Марди-Бабицова, Вельда. Ктииторский портрет экзарха Христофора в церкви Св. Стефана в Несебре и роль несебской митрополии в художественной жизни города в XVI—XVII вв. — *Etud. balk.*, 1978, N 4, p. 138—146.

Митова-Джонова, Димитрина. Ктииторский портрет жупана XVII в. в церкви Св. Пантелеймона в Видине. (Одежда и титул). — *Etud. balk.*, 1978, N 4, p. 123—131.

Нешева, Виолета. Средновековен некропол във Вътрешния град на Преслав. — *Археология*, 1979, № 2, с. 47—60.

Овчаров, Димитър. Крупна фигура на средновековието, Международен симпозиум „Йоан Екзарх Български“. — *Плиска, Мадара, Преслав*, № 5, 28 дек. 1979, с. 2.

Състоял се в Шумен през септември 1979 г.

Овчаров, Димитър. Прабългарите в българската история и култура (VII—IX в.). — *Векове*, 1979, № 4, с. 28—37.

Овчаров, Николай. Многоцветно изкуство. Новооткрити подови мозайки от Преслав. — Плиска, Мадара, Преслав, № 5, 28 дек. 1979, с. 12.

Петров, Петър. Образуване на българската държава. — Векове, 1979, № 4, с. 5—17.

Привежда и резултати от археологически изследвания.

Попов, Атанас. Крепостната система на средновековната столица Търновград. — Военноистор. сб., 1979, № 4, с. 124—143.

Рашиев, Рашо. Валовете в Добруджа (към въпроса за хронологията и предназначението им). — Археология, 1979, № 1, с. 11—20.

Рашиев, Рашо. Велики президове. Старобългарските валове. — Плиска, Мадара, Преслав, № 4, 21 май 1979, с. 5.

Рашиев, Рашо. Плиска — разкопки, проблеми, задачи. — Векове, 1979, № 4, с. 38—47.

Станилов, Станислав. Прабългарите. — Наука и техника за младежта, 1979, № 11, с. 32—37.

Станчева, Магдалина, Станислав Станилов. Ранносредновековни жилища в Средец. — Археология, 1979, № 1, с. 56—64.

Тзавела, Христофор. Столиците на цар Самуил. — София, 1979, № 2, с. 13—15.

Тотев, Тотю. Диадемата. — Плиска, Мадара, Преслав, № 5, 28 дек. 1979, с. 9.

Женската наикитна гарнитура от съкровището в Преслав.

Узунов, Христо. Югоизточните славяни и някои черти на тяхната стратегия и тактика. — Военноистор. сб., 1979, № 3, с. 59—67.

Фомина, Л. Проучване върху останките на градинските елементи около Кръглата църква в Преслав. — Науч. тр. ВЛТИ — София. Сер. Озеленяване и опазване на прир. среда, 24, 1979, с. 9—15.

Цветков, Борис. Художествена керамика от Мелник. (Албум). С., Септември, 1979, 19 с. 27 с. л. ил.

Цончева, Мара. Живопис човечна. Боянската църква. — Плиска, Мадара, Преслав, № 5, 28 дек. 1979, с. 7.

Чанева-Дечевска, Нели. Един паралел между българската и грузинската средновековна църковна архитектура. — Пробл. изкуството, 1979, № 4, с. 36—40.

Чолова, Цветана. Данни за българския външнотърговски обмен и мореплаване в Шестоднева на Йоан Екзарх. — Векове, 1979, № 4, с. 62—64.

Юхас, Петер. Българи — маджари. Тюркско-българско влияние върху духовната и материалната култура на маджарите през епохата на преселението на народите. Прев. от унг. Юлия Димитрова. — София, 1979, № 2, с. 25—26.

Alexandrescu, M. M. et Dersca Bulgaru. Formarea Despotatului lui Dobrotici. — Peuce. Studii și comunicări de ist. și arheol., 4, 1973—1975, p. 233—247.

Barnea, Ion. Dobrogea în secolele VII—X. — Peuce. Studii și comunicări de ist., etnogr. și muzeologie, 2, 1971, p. 205—219.

Djourova, Axinia. L'ornement et la miniature dans les manuscrits bulgares du Xe au XIVe siècle. — Byzantion, 1979, N 49, p. 110—132, 11 p. ill.

Diaconu, Petre. Despre localizarea Onglos-ului. — Peuce. Studii și comunicări de ist., etnogr. și muzeologie, 2, 1971, p. 191—203.

По археологически и нумизматични данни.

Fodor, Istvan. Altungarn, Bulgarotürken und Ostslawen in Südrussland. (Archäologische Beiträge), mit einem Vorwort von Samuel Szadeczki-Kardoss. Szeged, 1977. 136 p. 15 tab.

Рец.: Веселин Бешевлиев. — Археология, 1979, № 2, с. 64—66.

Nešev, Georgi. Symposium international „L'école de Tarnovo dans l'art slavo-byzantin au cours des XIIIe—XVe siècles“, Veliko Tarnovo 1978. — Bulg. histor. rev., 1979, N 1, p. 131—133.

Pignet-Panayotova, Dora. La chapelle dans la tour de Khrelju au monastère de Rila. — Byzantion, 1979, N 49, p. 363—384.

Popov, A. Deux forteresses bulgares mentionnées par Manuel Philès et Georges Pachymère. — Byzantinoslavica, 1979, N 1, p. 28—32.

Колина и Оряховица (Ряхово). Tschilingirov, Assen. Christliche Kunst in Bulgarien. Von der Spätantike bis zum Ausgang des Mittelalters. Berlin, Union Verlag, 1978. 300 p. ill.

Vălcev, Jordan. Der Kalender der Protobulgaren. (Очерк). S., Sofia-Press, 1978.

Рец.: Владимир Георгиев. Старобългарският календар. — Пробл. култ., 1979, № 1, с. 90—93.

Н у м и з м а т и к а

Авдев, Стоян. Сечени ли са перпери във Варна и Месембрия през XIV век. — Нумизматика, 1979, № 3, с. 7—14.

Витлянов, Стоян. Древни везни и кантари. — Плиска, Мадара, Преслав, № 4, 21 май 1979, с. 12.

Владимирова, Дочка и Живко Аладжов. Новопостъпил бронзов печат от Преслав. — Нумизматика, 1979, № 4, с. 3—5.

Гюзелев, Васил. „Варненският перпер“ и неговата стойност спрямо аспри и грошове. — Нумизматика, 1979, № 3, с. 4—7.

Данчев, Георги. Един любопитен факт от старата българска литература и нумизматика. — Нумизматика, 1979, № 4, с. 19—21.

За използване на словесна формула, заета от надписи върху турски монети, сечени в средата на XV в., в житие на Иван Рилски от същата епоха.

Дерменджиев, Христо. Печатите на българските революционни комитети — 1862—1876. — Изв. Бълг. истор. д-во, 32, 1979, с. 137—160.

Димитров, Камен. Колективни находки с монети от Севт III. — Векове, 1979, № 4, с. 76—83.

Йорданов, Иван. Вестители на миналото. Печати на преславски стратегии от X—XI век. — Плиска, Мадара, Преслав, № 5, 28 дек. 1979, с. 9.

Йорданов, Иван. Византийски фалшиви златни монети (VI—XI в.). — Нумизматика, 1979, № 4, с. 8—16.

Манова, Екатерина. Общи елементи в художественото оформление на средновековните монети и живописни паметници. — Нумизматика, 1979, № 3, с. 15—18.

Машов, Спас. Колективна монетна находка от гр. Кнежа. — Изв. музеите Северозап. България, 3, 1979, с. 261—273.

Овчаров, Тодор. Новооткрит печат от Царевец. — Нумизматика, 1979, № 4, с. 5—8.

Пенчев, Владимир. Колективна находка от сребърни монети от времето на Иван Александър. — Нумизматика, 1979, № 3, с. 22—32.

Писарев, Атанас. Византийски оловен печат от хълма Царевец. — Нумизматика, 1979, № 4, с. 16—18.

Попконстантинов, Казимир. Нов печат на цар Петър. — Нумизматика, 1979, № 3, с. 19—21.

Рошковска, Анна. Църковните печати от епохата на Българското национално възрождение. — Векове, 1979, № 3, с. 30—36.

Славчев, Петър, Иван Йорданов. Златни медальони на хан Омуртаг (814—831). — Археология, 1979, № 2, с. 25—32.

Харитонов, Христо. Художествено-естетически мотиви в средновековното българско монетосечене. — Нумизматика, 1979, № 4, с. 21—23.

Читеску, Мария. Имитации на римски републикански денари. — Нумизматика, 1979, № 4, с. 24—29.

Юркова, Йорданка и Йорданка Атанасова. Две съкровища от римски републикански монети, съхранявани в Окръжния исторически музей — Видин. Изв. музеите Северозап. България, 3, 1979, с. 246—260.

Biernacka-Lubanska, Malgorzata. Numizmatyczne zrodla ikonograficzne do rzymskiego budownictwa obronnego z terenu polnocnej Tracji. — Kwartalnik historii kultury materialnej, 1978, N 4, p. 445—463.

Dimitrov, Kamen. Observations on a Hoard of Folles from Bulgaria. — Etud. balk., 1979, N 2, p. 104—108.

Dimitrov, Kamen. Zwei Schatzfunde des 4. Jahrhunderts u.Z. aus Bulgarien. — Chiron, 9, 1979, p. 607—620.

Fitz, Jenő. Der Geldumlauf der römischen Provinzen im Donaugebiet Mitte des 3. Jahrhunderts. T. 1—2. Budapest, Akad. kiado, 1978. 946 p.

Разглежда и монетната циркулация в Долна Мизия.

Seibt, W. Die Skleroi. Eine prosopographisch - sigilographische Studie. — Byzantina Vindobonensia, 9, Wien, 1976. 127 o. + 8 tab. W. Seibt. Die byzantinische Bleisiegel in Österreich, 1. Teil. Kaiserhof. Veröffentlichungen der Kommission für Byzantinistik der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, vrsrg. von Herbert

Hunger. Wien, 1978. 348 p. + 12 tab.

Рец.: Васил Гюзелев. Два нови труда в областта на византийската сигилография. — Археология, 1979, № 3, с. 60—63.

Епиграфика

Андреев, Йордан. Надписите при Садовския манастир. — Векове, 1979, № 3, с. 60—64.

Антонова, Вера. „Писах тези слова...“. Епиграфски средновековни паметници от Шуменската крепост. — Плиска, Мадара, Преслав, № 4, 21 май 1979, с. 4.

Атанасова, Йорданка и Василка Герасимова-Шомова. Нови латински надписи от Рациария. — Изв. Бълг. истор. д-во, 32, 1979, с. 21—32.

Бешевлиев, В. Един виден гражданин на Одесос в VI в. — Изв. Нар. музей — Варна, 14, 1978, с. 117—120.

Упоменат в надписите на две надгробни плочи от сбирката на Народния музей във Варна.

Бешевлиев, Веселин. Първобългарските надписи. (Моногр.). С., БАН, 1979.

Рец.: Васил Гюзелев. Ново изследване на първобългарските надписи на гръцки език. — А Б В, № 22, 29 май 1979, с. 2.

Веселин Бешевлиев за себе си и за прабългарските надписи. — Векове, 1979, № 4, с. 84—86.

Разговор с Велизар Велков във връзка с новоизлязлата монография „Първобългарските надписи“.

Ботушарова, Лилия. Граничните знаци на тракийското село Бендипара. — Археология, 1979, № 3, с. 37—42.

Попов, Атанас. Българска ръка писа. Епиграфски паметници от „Великата лавра“ в Търновград. — Плиска, Мадара, Преслав, № 5, 28 дек. 1979, с. 3.

Попов, Атанас. Монограмът на цар Иван Александър. — Изв. Бълг. истор. д-во, 32, 1979, с. 69—82.

Сачев, Евгени. Загадъчните прабългарски знаци. Опит за разчитане на някои от тях. — Плиска, Мадара, Преслав, № 4, 21 май 1979, с. 12.

Холеницайн, Лоренц. За две милиарни колони от Долна Мизия. — Археология, 1979, № 2, с. 42—46.

Mrozewicz, Leszek. Une inscription latine en l'honneur de Septime Sévère et de sa famille nouvellement découverte à Novae. — Archeologia (Warszawa), 28, 1978, p. 117—124.

Popov, Atanas. Le monogramme-signature de Ivan Alexandre (1331—1371) — signe de l'institution royale. — Etud. balk., 1, 1978, N 4, p. 132—137.

Музейно дело и консервация

Матеев, Матей. Археологическото наследство в ансамбъла на съвременния Пловдив. — Тракия, 1979, № 1, с. 129—149; № 2, с. 132—159.

Владимирова, Дочка. Една изложба гостува на Шумен. — Плиска, Мадара, Преслав, № 4, 21 май 1979, с. 6.

Изложбата „Изкуство и култура на средновековната българска държава“.

СТ. ПЕТРОВА

СЪДЪРЖАНИЕ

Обръщение към българския народ по случай 1300-годишнината от основаването на българската държава	1
--	---

СТАТИИ

Гдѐрги Кузманов — За производството на глинени лампи в Долна Мизия и Тракия (I—IV в.) (по данни от Националния археологически музей, София)	10
Т. Иванов, Р. Иванов — Aedes thensaurorum на Филиппопол	20
Станислав Станилов — Семантиката на лъка и стрелата в изображенията от ранносредновековна България (VII—X в.)	28
Ара Маргос — Надписът на Иво Граматик	36
Стефан Смядовски — Няколко езикови бележки за надписа на Иво Граматик	41

МАТЕРИАЛИ И СЪОБЩЕНИЯ

Александър Минчев — Сребърна статуетка на актьор от Одосос	45
Марин Димитров — Два паметника на бронзовата пластика от Дионисопол	48
Магдалина Станчева — Вила рустика в кв. Обеля в София	52
Юлия Вълева — Средновековни кръстове-енколпиони от Националната художествена галерия	72
Йордан Алексиев — Бронзов кръст-енколпион от Търновград	87
Николай Овчаров — Два медни пандантива с изображения на архангели от Преслав	89
Радослав Василев — Рисунки-графити от двуетажната църква-гробница в средновековен Перник	96

КРИТИКА И РЕЦЕНЗИИ

Лиляна Перничева — Х. Тодорова. Энеолит Болгарии. С., София-Пресс, 1979. 104 с., 80 илл., 21 табл., 9 к	110
Александър Г. Бонев — Tibor Kovács. L'âge du bronze en Hongrie. Budapest, Editions Corvina, 1977.	112
Ана Балканска — Nessèbre. Deuxième volume. Sofia, Editions de l'Académie bulgare des sciences. Institut archéologique, 1980. 258 p., ill.	114
Станислав Станилов — Л. Дончева-Петкова. Знаци върху археологически паметници от ранносредновековна България. София, БАН, 1980. 187 с., 19 обр., 42 табл.	116

ПРЕГЛЕД

Г. И. Георгиев, Г. Тончева — V международен колоквиум по егейска праистория	118
С. Сиракова, И. Гацов — Международен колоквиум по проблемите на ориняка и граветиена (перигордиена)	119
К. Кънчев — II международен семинар по петроархеология във Вроцлав и Сobotка, Полша	120

TABLE DES MATIERES

Appel au peuple bulgare à l'occasion du 1300 ^e anniversaire de la fondation de l'Etat bulgare	
--	--

ARTICLES

Georgi Kuzmanov — Sur la production de lampes d'argile en Mésie Inférieure et en Thrace (Ier—IVe s.) (d'après des données du Musée archéologique national, Sofia)	20
T. Ivanov, R. Ivanov — Aedes thensaurorum de Philippopolis	27
Stanislav Stanilov — La sémantique de l'arc et de la flèche dans les représentations de la Bulgarie du Haut moyen âge (VII ^e —X ^e s.)	36
Ara Margos — L'inscription de Ivo Gramatik	41
Stefan Smjadovski — Quelques notes linguistiques sur l'inscription de Ivo Gramatik	44

MATERIAUX ET COMMUNICATIONS

Aleksandăr Minčev — Statuette en argent d'acteur d'Odessos	47
Marin Dimitrov — Deux monuments de la plastique en bronze de Dionysopolis	52
Magdalena Stančeva — Villa rustica dans le quartier Obelja à Sofia	71
Juliya Văleva — Croix-encolpions médiévaux de la Galerie nationale d'art	86
Jordan Aleksiev — Croix-encolpion en bronze de Tărnovgrad	89
Nikolaj Ovčarov — Deux pendentifs en cuivre de Preslav avec des représentations d'archanges	96
Radoslav Vasilev — Dessins-graffiti de l'église-sépulcre à deux étages à Pernik médiéval	109

CRITIQUE ET OUVRAGES RECENSES

Liljana Perničeva — Х. Тодорова. Энеолит Болгарии. С., София-Пресс, 1979. 104 с., 80 илл., 21 табл., 9 к	110
Aleksandăr G. Bonev — Tibor Kovács. L'âge du bronze en Hongrie. Budapest, Editions Corvina, 1977.	112
Ana Balkanska — Nessèbre. Deuxième volume. Sofia, Editions de l'Académie bulgare des sciences. Institut archéologique, 1980. 258 p., ill.	114
Stanislav Stanilov — Л. Дончева-Петкова. Знаци върху археологически паметници от ранносредновековна България. София, БАН, 1980. 187 с., 19 обр., 42 табл.	116

REVUE

G. I. Georgiev, G. Tončeva — Ve colloque international sur la préhistoire égéenne	118
S. Sirakova, I. Gacov — Colloque international sur les problèmes de l'Aurignacien et du Gravettien (perigordien)	119
K. Kăncev — II ^e séminaire international de pétroarchéologie à Wrocław et Sobotka, Pologne	120

П. Делев — Българо-индийски симпозиум в Делхи	121	P. Delev — Symposium bulgaro-indien à Delhi	121
Д. Овчаров — Симпозиумът „Славяни и прабългари“ в програмата на Първия международен конгрес по българистика	122	D. Ovčarov — Symposium „Slaves et Protobulgares“ du programme du Premier congrès international d'études bulgares	122
Р. Иванов — 80 години от първите разкопки в Никополis ад Иструм	125	R. Ivanov — 80 ans des premières fouilles à Nicopolis ad Istrum	125
Й. Юркова — Монетните находки, открити в България през 1979 г.	126	J. Jurukova — Les trouvailles monétaires découvertes en Bulgarie au cours de 1979	126
КНИГОПИС	131	BIBLIOGRAPHIE	131

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

Акад. ДИМИТЪР АНГЕЛОВ (главен редактор), проф. ВЕЛИЗАР ВЕЛКОВ (зам.-гл. редактор), ст. н. с. I ст. ТЕОФИЛ ИВАНОВ (секретар), проф. ПЕЙО БЕРБЕНЛИЕВ, ст. н. с. I ст. ЖИВКА ВЪЖАРОВА, проф. ГЕОРГИ ИЛ. ГЕОРГИЕВ, доц. ЛЮДМИЛ ГЕТОВ, доц. ВАСИЛ ГЮЗЕЛЕВ, ст. н. с. РУМЕН КАТИНЧАРОВ, ст. н. с. ДИМИТЪР ОВЧАРОВ, ст. н. с. ЙОРДАНКА ЮРКОВА

Адрес на редакцията

Археологически институт и музей при БАН, 1000 София, бул. Стамболийски 2, тел. 88-24-05 и 88-24-06

Адрес на администрацията

Издателство на БАН, 1113 София, ул. „Акад. Г. Бончев“, тел. 71-31

Технически редактор Ив. Атанасова

Коректор А. Христова

Дадена за набор на 7. VIII. 1981 г. Подписана за печат на 3. XII. 1981 г. Печатни коли 17,25 Издателски коли 16,09
Формат на хартията 60×84/8 Изд. индекс 8361 Тираж 1570 Поръчка 399 Отделна книжка 1,80 лв. Годишен абонамент 7,20 лв

Печатница на Издателството на Българската академия на науките

ISSN 0324-1203

20203

ЦЕНА 3,60 ЛВ.